

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

Το Δουργούτι της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νίκος Αμπανάβας

Κώστας Πλακωτάρης, «Μπλόκο στο Δουργούτι»

Αθήνα, 2021

Τριμελής Επιτροπή:

Προκόπης Παπαστράτης, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας
του Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

Βασίλης Μπογιατζής, Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Νίκος Αμπανάβας, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας
εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση,
αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης,
υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.
Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό
πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και
Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στον αδελφό μου

Ευχαριστίες

Οφείλω να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Σύγχρονης Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών. Κυρίως τον επιβλέποντα καθηγητή μου Προκόπη Παπαστράτη ο οποίος με καθοδηγούσε, προκειμένου να ολοκληρωθεί επιτυχώς η παρούσα εργασία. Τους αξιόλογους ανθρώπους που γνώρισα στην πορεία της έρευνας όπως την Κουήν Μινασιάν, μέλος συντακτικής επιτροπής του περιοδικού "Αρμενικά" και συνεργάτη της ακαδημαϊκής οργάνωσης "Programme of Armenian Studies" και τον Παντελή Αραπίνη, οι οποίοι μου παρείχαν γενναιόδωρα πολύτιμες πληροφορίες. Ειδικότερα τους πληροφορητές μου, οι οποίοι είχαν την καλοσύνη να ανασύρουν από μέσα τους μνήμες, ενίοτε επώδυνες. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου που με στήριξε με την κατανόηση και την ανοχή της στις δύσκολες εν τη απουσία μου ώρες για την ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

1. Δυσκολίες και στόχοι της έρευνας	σ. 8-11
2. Μεθοδολογία, ερευνητικό υλικό, δομή	σ. 12-14
3. Το Δουργούτι. Γενικό πλαίσιο	σ. 15-20

Κεφάλαιο 1

Το Δουργούτι πριν την Κατοχή (1921-1940)

1.1 Προσφυγικός συνοικισμός	σ. 20-24
1.2 Συνθήκες ζωής στην παραγκούπολη	σ. 24-32
1.3 Εργασία	σ. 33-34
1.4 Η Αγορά	σ. 34-37
1.5 Μορφές κοινωνικής οργάνωσης	σ. 37
1.5.1. Αρμενικές εκκλησίες και σχολεία	σ. 38-40
1.5.2. Ελληνικές εκκλησίες και σχολεία	σ. 40-43
1.5.3. Αρμενικά πολιτικά κόμματα και τύπος	σ. 43-46
1.5.4. Σωματεία - Σύλλογοι	σ. 46-52
1.6 Σχέσεις Αρμενίων και Ελλήνων	σ. 52-53
1.7 Μετεγκαταστάσεις — κοινωνική σύνθεση	σ. 53-56
1.8 Στεγαστικά προγράμματα	σ. 56-57
1.9 Ονοματοδοσία — έμμεσες κρατικές παρεμβάσεις	σ. 57-58

Κεφάλαιο 2

Το Δουργούτι στην Κατοχή (1941-1944)

2.1 Αγώνας για επιβίωση	σ. 58-75
2.2 Η Συνάντηση με την Αριστερά	σ. 75-79
2.3 Προεταμικές οργανώσεις	σ. 79-80
2.4 Ανασυγκρότηση του Κ.Κ.Ε.	σ. 81-82
2.5 Ανάπτυξη της 5 ^{ης} Αχτίδας	σ. 82-83

Κεφάλαιο 3

Το Ε.Α.Μ. στο Δουργούτι (1942-1943)

3.1 Ευνοϊκές προϋποθέσεις	σ. 83-88
3.2 Εαμική διείσδυση	σ. 88-91
3.3 Η δύναμη της νεολαίας – Ε.Π.Ο.Ν.	σ. 92-97
3.4 Δουργούτι, κομμάτι της «Ελεύθερης Ελλάδας»	σ. 98-99

Κεφάλαιο 4

Ο Ε.Λ.Α.Σ. στο Δουργούτι (1943-1944)

4.1 Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας	σ. 99-102
4.2 Ο Λόχος «στα σπάργανα»	σ. 102-104
4.3 Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας — Οργανωτική ανασυγκρότηση	σ. 105-109
4.4 Λόχος Δουργυτιού	σ. 109-111
4.5 Δράση του Λόχου Δουργυτιού	σ. 111-122
4.6 Ο.Π.Λ.Α. Δουργυτιού	σ. 122-124
4.7 Σαμποτάζ (δολιοφθορές)	σ. 124-125

Κεφάλαιο 5

Τρομοκρατία στις Ανατολικές συνοικίες

5.1 Τα μπλόκα	σ. 125-129
5.2 Το «Μεγάλο Μπλόκο» (9 Αυγούστου 1944)	
5.2.1 Αιφνιδιασμός	σ. 129-131
5.2.2 Διαφυγή	σ. 131-134
5.2.3 Αντιπερισπασμός	σ. 134-135
5.2.4 Εκτελέσεις	σ. 136-140
5.2.5 Λεηλασία - πυρκαγιά	σ. 140-142
5.2.6 Όμηροι	σ. 142-147
5.2.7 Πατριώτες	σ. 147-149

Κεφάλαιο 6

Το Δουργούτι πριν και μετά την «Απελευθέρωση»

6.1 Πορεία προς την «Απελευθέρωση»	σ. 149-155
6.2 Ο ρόλος των Άγγλων — Δεκέμβρης του 1944	σ. 155-156
6.3 Ο Ε.Λ.Α.Σ. Δουργουτίου σε νέους αγώνες	σ. 157-164

Επίλογος	σ. 165-166
----------	------------

Πηγές - Βιβλιογραφία	σ. 167-178
----------------------	------------

Παράρτημα Ι (Χάρτες)	σ. 179-181
----------------------	------------

Παράρτημα ΙΙ (Εικόνες)	σ. 182-183
------------------------	------------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Δυσκολίες και στόχοι της έρευνας

Καμία άλλη περίοδος της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας δεν μελετήθηκε περισσότερο και δεν αποτέλεσε πεδίο τόσο έντονης αντιπαράθεσης, όσο η δεκαετία 1940-50. Είναι αλήθεια ότι τα γεγονότα αυτής της «κρίσιμης» περιόδου (Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος) δεν καθόρισαν μόνο τις μεταπολεμικές εξελίξεις στην Ελλάδα, αλλά διαμόρφωσαν και εκείνα τα ερμηνευτικά σχήματα (συνήθως πολωτικά) μέσα από τα οποία οι επερχόμενες γενιές νοσηματοδοτούσαν το παρελθόν τους. Αυτό αποτυπώνεται και στη βιβλιογραφία, η οποία δέσμια των εκάστοτε πολιτικών συγκυριών¹ μπορεί να είναι πλούσια, όμως «δεν συγκλίνει σε μία κοινά αποδεκτή ανάλυση και ερμηνεία»². Αντίθετα, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζεται από «ιδεολογικές ισοπεδωτικές σχηματοποιήσεις»³, αφηγηματικά κενά, σκόπιμες αποσιωπήσεις⁴ ή ακόμη και παραχαράξεις⁵. Παρ' όλα αυτά η δεκαετία 1940-50 δεν έπαψε ποτέ «να προκαλεί το ενδιαφέρον και για το λόγο ότι αναζητούνται σε αυτήν την περίοδο τόσο οι πηγές έμπνευσης για μια πορεία που

¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 13.

² Στο ίδιο, σ. 9.

³ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Το Συνέδριο στο Πάντειο επιστημονικές αναγκαιότητες και ιστοριογραφικές αναζητήσεις» στο *Αριστερά και Αστικός πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, 17-20 Απριλίου 2013, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια: Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Βιβλιόραμα, 2014, σ. 16.

⁴ «Ο κινηματικός χαρακτήρας, όλες οι μεγάλες διαδηλώσεις και τα πολιτικά τους αιτήματα, επειδή παρέπεμπαν σχεδόν αποκλειστικά στη δράση του ΕΑΜ, αποσιωπήθηκαν. Παράλληλα, τα μπλόκα, η δράση των Ταγμάτων και Σωμάτων Ασφαλείας, ο πολιτικός και οικονομικός δωσιλογισμός, αποτελούσαν όψεις της κατοχικής πραγματικότητας που δεν βρήκαν θέση στην εν λόγω βιβλιογραφία», Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις Ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή, Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2011, σ. 6-7. Ο συγγραφέας με τη φράση «εν λόγω βιβλιογραφία» εννοεί τα «απομνημονεύματα μελών εθνικών και αντικομμουνιστικών οργανώσεων», ενώ στη ίδια σελίδα συμπληρώνει ότι «η επίσημη πολιτική λήθης που επέβαλαν τα μετεμφυλιακά καθεστώτα για την περίοδο της Κατοχής, αποσκοπούσε στην απόκρυψη του παρελθόντος ανθρώπων που είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές και στη συνέχεια στελέχωσαν τον κρατικό μηχανισμό». Τέλος, παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας δεν συμπεριλαμβάνει στην εργασία του το Δουργούτι στις Ανατολικές συνοικίες της Αθήνας.

⁵ Προκόπης Παπαστράτης, «Γερμανικός Έλεγχος της Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας», ανακτήθηκε από <https://www.alfavita.gr/> στις 24/3/2021.

δεν ολοκληρώθηκε, όσο και της κακοδαιμονίας που ακολούθησε»⁶. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρόκειται για μια φορτισμένη πολιτικά και ιδεολογικά περίοδο που εμποδίζει τη νηφάλια επιστημονική έρευνα.

Απ' τη δεκαετία του 1990 και μετά, η ιστορική έρευνα, προκειμένου να προσεγγίσει από μία άλλη σκοπιά την αλήθεια, στρέφεται σε αυτό που ονομάστηκε «κοινωνική ιστορία» και χρησιμοποιεί διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία (επιτόπια έρευνα, προσωπικές μαρτυρίες), τόσο για να διασώσει τη μαρτυρία πρωταγωνιστών ή απλών ανθρώπων (που διέγραφαν ήδη τον βιολογικό τους κύκλο, αλλά έζησαν τα γεγονότα), όσο και να συνθέσει ένα αφήγημα «από τα κάτω», δηλαδή των απλών ανθρώπων του λαού που πρωταγωνίστησαν στα γεγονότα. Ας έχουμε υπόψη ότι για πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, κατά την κατοχική περίοδο, ένας λαός οργανώνεται μαχητικά (κυρίως στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, Ε.Α.Μ.) και ένα τμήμα του ένοπλα (σημαντικότερος αντάρτικος στρατός ο Ε.Λ.Α.Σ.), ενάντια στον κατακτητή και το δωσίλογο κράτος, εγγράφοντας ένα νέο έπος (συνέχεια του Αλβανικού), που πολύ αργότερα αναγνωρίστηκε ως «Εθνική Αντίσταση».⁷

Μετά το 1999, με ορόσημο τα συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν για τον Εμφύλιο,⁸ ένας μεγάλος αριθμός ιστορικών εξετάζει αυτό το θέμα-ταμπού, εστιάζοντας στο μερικό και το τοπικό, καθώς και σε ορισμένες «προβληματικές» όψεις της Κατοχής, όπως ο δωσιλογισμός, οι εμφύλιες συγκρούσεις και η στάση των μειονοτήτων. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας αξιοπρόσεκτες είναι οι διδακτορικές διατριβές του Ιάσονα Χανδρινού που αγγίζει το «ακανθώδες» θέμα της Ο.Π.Λ.Α. και του Μενέλαου Χαραλαμπίδη, που επιχειρεί να καλύψει ιστορικά κενά στα πλαίσια ενός πιο ειδικού θέματος έρευνας, την Κατοχή και Αντίσταση στις Ανατολικές Συνοικίες της Αθήνας, συνδυάζοντας αρχειακό υλικό, προφορικές μαρτυρίες και βιβλιογραφία. Με την ίδια μεθοδολογία, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε μία άλλη «σκοτεινή» πτυχή της «Κατοχής και Αντίστασης στην Αθήνα», τη στάση της αρμενικής κοινότητας εκείνη την περίοδο. Για τον σκοπό αυτό επιλέξαμε το

⁶ Προκόπης Παπαστράτης, «Εισαγωγή» στο *Αριστερά και Αστικός πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, 17-20 Απριλίου 2013, Πρακτικά Συνεδρίου, ό.π., σ. 13.

⁷ «Η Ελλάδα στην Κατοχή γνώρισε ένα από τα μαζικότερα κινήματα αντίστασης στην Ευρώπη», Πολυμέρης Βόγλης ό.π., σ. 59.

⁸ «Διαδρομές του παρελθόντος: Ο εμφύλιος πόλεμος στη δημόσια ιστορία και τη μνήμη», 2-3 Δεκεμβρίου 2016, Α.Σ.Κ.Ι. και λίγο αργότερα (7-12 Δεκεμβρίου) στο Πάντειο Πανεπιστήμιο: (97 ομιλητές και 92 εισηγήσεις), στο πλαίσιο του 3ου Συνεδρίου Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας: «Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949».

Δουργούτι, μία προσφυγική γειτονιά στις παρυφές του κέντρου της Αθήνας. Χάρη στην ιδιαιτερότητά του αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για καλλιτέχνες,⁹ όχι όμως και πεδίο έρευνας για τους ιστορικούς με αποτέλεσμα την πολύ πενιχρή βιβλιογραφία.

Οι δυσκολίες της εργασίας έγιναν πιο εμφανείς, όταν αποφασίσαμε να οριοθετηθεί χρονικά το πεδίο της έρευνας στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944), δεδομένου ότι στο συνοικισμό του Δουργούτιου κατοικούσαν, ήδη από το 1921, κυρίως Αρμένιοι. Η αναζήτηση αρμένικων πηγών δεν είναι εύκολη, δεδομένου ότι οι περισσότεροι Αρμένιοι έφυγαν για τη Σοβιετική Αρμενία¹⁰ παίρνοντας μαζί και τις μαρτυρίες τους, που αποτελούσαν πολύτιμη ιστορική πηγή. Ίσως έτσι εξηγείται και η πενιχρή βιβλιογραφία που προαναφέραμε.¹¹

Σκοπός της έρευνας, με τις δεδομένες δυσκολίες, είναι να «ανασύρει» το Δουργούτι της Κατοχής και της Αντίστασης από την αφάνεια, δίνοντας απαντήσεις στα εξής διερευνητικά ερωτήματα: α) Ποια εικόνα παρουσιάζει το Δουργούτι πριν

⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε το έργο της Μαρίας Ιορδανίδου *Στον Κύκλο τα Γυρίσματα* (1979), το *Κιβώτιο* (1975) του Άρη Αλεξάνδρου στο οποίο περιγράφει το εσωτερικό ενός προσφυγικού διαμερίσματος αντίστοιχο ίσως με αυτό στο οποίο μεγάλωσε ο ίδιος ο συγγραφέας στο Δουργούτι. Ο Αμερικανός συγγραφέας Henry Miller αναφέρει τις εντυπώσεις του από το Δουργούτι στο έργο του *Ο Κολοσσός του Αμαρουσίου και πρώτες εντυπώσεις από την Ελλάδα* (1941). Από τον χώρο του κινηματογράφου η γνωστή ταινία του Νίκου Κούνδουρου «Μαγική Πόλη» (1954), ενώ ο Κώστας Φέρρης μερικά χρόνια αργότερα με μια ταινία μικρού μήκους (σήμερα θα το αποκαλούσαμε video clip) «ντύνει» με δυνατό πλάνα από την γειτονιά του Δουργούτι τα τραγούδια «Το μινόρε της αυγής» του Σπ. Περιστέρη και «Τα ματόκλαδά σου λάμπουν» του Μάρκου Βαμβακάρη, Ομάδα Άστρ, «Όψεις του Δουργούτι στην τέχνη και την λογοτεχνία» από <http://theartfoundation.metamatic.gr>, ανακτήθηκε στις 23/3/2021.

¹⁰ «Οι ομαδικές αναχωρήσεις (Αρμενίων) από την Ελλάδα προς τη Σοβιετική Αρμενία γίνονται σε δύο κύματα: Το πρώτο κύμα αναχωρεί τα έτη 1926-1932 και το δεύτερο μεταξύ των ετών 1945-47», Παναγιώτα Ε. Αντωνίου, «Η ελληνο-αρμένικη κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και αντιλήψεις της αρμενικότητας μέσα από την καθημερινή συμβίωση με την ελληνική κοινωνία», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, Απρίλιος 1995, σ. 81.

¹¹ «Παρά το πλήθος των μαρτυριών, οι μελέτες για την κατοχική Αθήνα παραμένουν λίγες», Πολυμέρης Βόγλης, ό.π., σ. 153, υπ. 125. Βεβαίως η παρατήρηση ισχύει μέχρι το έτος πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Πολυμέρη Βόγλη (Νοέμβριος 2010). Έκτοτε η βιβλιογραφία πλουτίστηκε. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Μαθιουδάκης Εμμανουήλ, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944 – 1946: Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία», διπλωματική εργασία, Αθήνα 2017, Γεωργία Ι. Τζαβάρα, «Κοινωνική Γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944): η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού και τα θύματα της πείνας», διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2017. Το ερευνητικό πεδίο της διδακτορικής διατριβής επεκτείνεται σε όλη της Ελλάδα, όμως σημαντικό τμήμα της έρευνας επικεντρώνεται στην πρωτεύουσα (σ. 37-254). Και οι δύο επιστημονικές εργασίες προέρχονται από το Τμήμα της Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, αναφέρουμε το βιβλίο της Ελένης Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της..πείνας, η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2018.

την Κατοχή; β) Ποιες συνθήκες οδηγούν τους Δουργουτιώτες στον αγώνα της επιβίωσης στα νέα δεδομένα που δημιουργεί η κατοχική εμπειρία (ειδικά τον φοβερό χειμώνα του 1941-1942); γ) Ποιες συλλογικές μορφές παίρνει ο αγώνας των Δουργουτιωτών για την επιβίωση, αλλά και οι διαφορετικές όψεις του αντιστασιακού τους αγώνα (κυρίως μέσα από τη μεγαλύτερη εθνική αντιστασιακή οργάνωση του Ε.Α.Μ.); δ) Ποιοι Δουργουτιώτες συγκροτούν το ένοπλο τμήμα του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας, (Λόχος Δουργουτίου) και σε ποιες συγκρούσεις με τον κατακτητή παίρνουν μέρος; ε) Ποιο φόρο αίματος πλήρωσε το «ηρωικό» Δουργούτι στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, ιδιαίτερα στο τραγικό γεγονός του Μπλόκου Δουργουτίου (9/8/1944), που καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως «Μεγάλο Μπλόκο» ή «Δίστομο της Αθήνας»; στ) Γιατί και πώς το Δουργούτι βρέθηκε πάλι στο επίκεντρο των συγκρούσεων στα Δεκεμβριανά (1944), έχοντας γευτεί ελάχιστα την αίσθηση της ελευθερίας;

Μεθοδολογία, ερευνητικό υλικό, δομή

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα αξιοποιήθηκαν στοιχεία της βιβλιογραφικής έρευνας, αποσπάσματα από τον τύπο της εποχής και από ερευνητικό υλικό που προέκυψε είτε από προσωπικές ή άλλες συνεντεύξεις ανθρώπων που απλώς έζησαν στο συνοικισμό, είτε από καταγεγραμμένες μαρτυρίες ανθρώπων με πιο ενεργό ρόλο στην ιστορία του συνοικισμού. Θα επιχειρήσουμε με βάση αυτό το βιβλιογραφικό και ερευνητικό υλικό να συνθέσουμε μία συνεκτική εικόνα του Δουργούτιου της Κατοχής και της Αντίστασης με κάθε δυνατή πληρότητα και τεκμηρίωση, ώστε να απαντά στα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα. Η πρόσβαση στα αρχεία (Γ.Α.Κ., Α.Σ.Κ.Ι., Ε.Λ.Ι.Α., και κυρίως το Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων) είναι εξαιρετικά δύσκολη, εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας (Covid 19). Έτσι δεν θα μπορέσουμε να φωτίσουμε κάποιες ενδιαφέρουσες πλευρές του θέματος που σχετίζονται κυρίως με τις παρεμβάσεις του κράτους στη πολύπαθη γειτονιά του Δουργούτιου. Επιπλέον είναι αδύνατη η πρόσβαση στον παράνομο τύπο, μεγάλο μέρος του οποίου βρίσκεται στα Α.Σ.Κ.Ι. και Ε.Λ.Ι.Α. Κατά συνέπεια περιορίζουμε την αναζήτησή μας στο διαδίκτυο, κυρίως στη Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής και στη βιβλιογραφία. Οι προσωπικές συνεντεύξεις προέρχονται από δύο πρόσωπα, που τότε ήταν σε εφηβική ηλικία (13-15 χρονών) και εύλογα θυμούνται τα γεγονότα από τη σκοπιά του εφήβου. Η Αλίκη Δεγερμιντζιάν, ενεργό μέλος της Αρμενικής Ευαγγελικής Εκκλησίας Δουργούτιου, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Δουργούτι, μετά την εγκατάσταση των γονιών της ως προσφύγων το 1925, μας δίνει μία εικόνα του προσφυγικού συνοικισμού στη κατοχική περίοδο. Ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης, γραμματέας πυρήνα της Ε.Π.Ο.Ν. (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων) Ν. Κόσμου-Δουργούτιου, μας πληροφορεί για τις μορφές αντιστασιακής δράσης των νέων του συνοικισμού. Η συνέντευξη με την Μάιντα Τζετζιζιάν, της οποίας οι γονείς διεύθυναν το αμερικανικό φιλανθρωπικό Ίδρυμα «Χάουαρντ Καραγκιοζιάν» από το 1958, μας αποκαλύπτει στοιχεία για τη δράση του Ιδρύματος που ξεκινάει από το 1937 στο Δουργούτι. Τέλος, η συνέντευξη με τον εκδότη και διευθυντή της αρμενικής καθημερινής εφημερίδας «Αζάτ Ορ» (Ελεύθερη Ημέρα) και αρχισυντάκτη του περιοδικού «Αρμενικά» Μάικ Τσιλινγκιριάν μάς παρέχει πληροφορίες για το πώς οι πολιτικές εξελίξεις (στην Ελλάδα και το εξωτερικό) επηρέαζαν την αρμενική κοινότητα συνολικά, αλλά και το Δουργούτι ειδικότερα. Οι συνεντεύξεις συμπληρώνονται με την αξιοποίηση του

ερευνητικού υλικού της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας Δουργουτίου (Ο.Π.Ι.ΔΟΥ.), που συγκεντρώνει και καταγράφει τις αφηγήσεις κατοίκων της περιοχής την περίοδο της Κατοχής. Το υλικό αυτό εμπεριέχεται κυρίως σε τρία video που έχουν αναρτηθεί στο διαδίκτυο με τον τίτλο: «Τ' Αρμένικα, το Δουργούτι των προσφύγων», «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο» και «Δουργούτι - το Δίστομο της Αθήνας».¹²

Η έρευνα δεν περιορίστηκε στο διαδίκτυο και τις συνεντεύξεις, αλλά επεκτάθηκε στην αναζήτηση και άλλων πρωτογενών πηγών που θα μπορούσαν να απαντήσουν σε ορισμένα από τα διερευνητικά ερωτήματα. Καρπός της έρευνας ήταν δύο βιβλία στην αρμενική γλώσσα που φωτίζουν την έρευνα από διαφορετική σκοπιά. Το βιβλίο του Βαχάν Ντακεσιάν με τίτλο *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, εκδόθηκε στην Αρμενία το 1956 και είναι υπό έκδοση στην Ελλάδα. Τη μετάφραση έχει αναλάβει η Κουήν Μινασιάν η οποία είχε την ευγενή καλοσύνη να μας παραχωρήσει μέρος της μεταφραστικής της εργασίας. Το βιβλίο περιγράφει «τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων ενάντια στους γερμανοφασίστες κατακτητές και τα βάσανα που υπέστη ο ελληνικός λαός», αλλά και «την ενεργή συμμετοχή των Ελληνοαρμενίων πατριωτών στον αγώνα αυτό». Ο συγγραφέας συμμετείχε ο ίδιος στις γραμμές του Ε.Λ.Α.Σ. (Λόχος Δουργουτίου), καταθέτει τη δική του μαρτυρία και αφιερώνει το έργο «στους πεσόντες Έλληνες και Αρμένιους του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα». Το άλλο βιβλίο [ανυπόγραφο] είναι έκδοση της Αρμενικής Καθολικής Εκκλησίας με τίτλο *Η κατάσταση της αρμενικής εκκλησίας στην Ελλάδα. Μια σύντομη περιγραφή της προσφοράς της αρμενικής αρχιεπισκοπής στην Ελλάδα 1925-1950*, Αθήνα-Δουργούτι, 1951. Στη δεύτερη σελίδα γράφει: «Με την ευλογία του Αρχιεπισκόπου Χαντσιάν η αρμενική Αρχιεπισκοπή στο Δουργούτι παρουσιάζει με μια σύντομη περιγραφή τι έχει επιτευχθεί σε 25 χρόνια από την αρμενική εκκλησία και την αρμενική διασπορά». Δεν υπάρχει όνομα συγγραφέα, ενώ τη μετάφραση των αποσπασμάτων που αφορούν την περίοδο 1941-1944 έχει κάνει η Ρεγγίνα Μικαελιάν.

¹² Τα video έγιναν με σενάριο, editing και επιμέλεια του Παντελή Αραπίνη. Τεχνική επεξεργασία του Νίκου Μάρκου τα έτη 2015 και 2016. Είναι διαθέσιμα στον ιστότοπο <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afhghseis-video> που περιέχει ιστορική χαρτογράφηση περιόδου 1940-1944 της περιοχής Νέου Κόσμου, συνοδευόμενη με υπόμνημα ιστορικών γεγονότων.

Η δομή της εργασίας αποτελείται από τα ακόλουθα μέρη: Αρχικά υπάρχει ένα γενικό πλαίσιο της ιστορίας του Δουργούτιου, ώστε ο αναγνώστης να γνωρίσει την ταυτότητά του ως αρμένικου προσφυγικού συνοικισμού πλησίον του κέντρου της Αθήνας, που συγκροτείται «εκ του μηδενός» σε μια περιοχή με ιστορικότητα, αλλά και εγκατάλειψη. Το κεφάλαιο 1 περιγράφει τις άθλιες συνθήκες ζωής στις παράγκες τα πρώτα χρόνια, αλλά και τον καθημερινό αγώνα Αρμενίων και Ελλήνων προσφύγων να οργανώσουν ξανά τη ζωή τους, διατηρώντας την ταυτότητα και την αξιοπρέπειά τους. Το κεφάλαιο 2 περιγράφει τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, κυρίως την πείνα που θέριζε, αλλά και την ατομική ή συλλογική προσπάθεια των ανθρώπων του συνοικισμού για επιβίωση. Το κεφάλαιο 3 περιγράφει την απόφαση των κατοίκων να αγκαλιάσουν το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα του Ε.Α.Μ., για ένα κόσμο καλύτερο και δικαιότερο, ενώ το κεφάλαιο 4 την απόφαση να αντισταθούν ένοπλα στην τρομοκρατία που επέβαλε στη συνοικία τους, αλλά και σε όλη την Αθήνα (ειδικά το 1944), ο ένοπλος δωσιλογισμός και οι Γερμανοί κατακτητές. Το κεφάλαιο 5 είναι αφιερωμένο εξ' ολοκλήρου στο -άγνωστο στο ευρύ κοινό- Μπλόκο του Δουργούτιου, μία από τις πιο αιματοβαμμένες σελίδες της ιστορίας της κατοχικής Αθήνας. Το κεφάλαιο 6 παρουσιάζει το Δουργούτι μετά την Απελευθέρωση και τις μάχες των Δεκεμβριανών στη συνοικία. Ο επίλογος ανασυνθέτει «το Δουργούτι της Κατοχής και της Αντίστασης» καταλήγοντας σε συμπεράσματα τα οποία αντιστοιχούν στα διερευνητικά ερωτήματα. Τέλος, η εργασία συμπληρώνεται με δύο παραρτήματα. Το πρώτο περιέχει χάρτες που προσδιορίζουν την περιοχή με τα τοπότημά της και τα γεωγραφικά σημεία που συνέβησαν τα ιστορικά γεγονότα, ενώ το δεύτερο περιέχει φωτογραφίες σχετικές με την ιστορική αφήγηση.

Το Δουργούτι

Γενικό πλαίσιο

Το Δουργούτι βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του Δήμου Αθηναίων και ανήκει διοικητικά στο 2^ο Διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων.¹³ Απέχει μόλις 2 χλμ. από την Πλατεία Συντάγματος. Επιπλέον, σε μικρή απόσταση από το Δουργούτι, επί της Λ. Συγγρού υπάρχουν κάποιες χρήσεις γης υπερτοπικής σημασίας που αλληλεπιδρούν με τη γειτονιά, όπως η Εθνική Ασφαλιστική, η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης.¹⁴

Οι πρώτες χαρτογραφήσεις (19^{ος} αι.) της ευρύτερης περιοχής αποτυπώνουν τον ποταμό Ιλισσό με αναπτυγμένες τις όχθες του να αποτελεί το φυσικό σύνορο με την πόλη και τους δύο λόφους (Λαμπράκη και Κυνοσάργους). Δεν υπήρχε ακόμη ένα σαφές τοπωνύμιο για την περιοχή η οποία ήταν εκτός του οικιστικού ιστού της πόλης, με εξαίρεση τον Βούθουλα, δίπλα στην Αγία Φωτεινή κατεβαίνοντας ο Ιλισσός, όπου τα τρεχούμενα νερά δημιουργούσαν ένα όμορφο τοπίο. Ο διαβάτης, βρισκόμενος στα νοτιότερα της πόλης ακολουθούσε τη «Μεγάλη Στράτα»¹⁵ αφήνοντας στα αριστερά του το νεκροταφείο και μια αποθήκη πυρομαχικών στην κορυφή του λόφου Λαμπράκη. Από τα πλαϊνά του λόφου Κυνοσάργους κατέβαινε ένα κεντρικό ρέμα ή παραπόταμος του Ιλισσού που συγκέντρωνε όλα τα νερά που κυλούσαν από τον Υμηττό καταλήγοντας στον Ιλισσό, στο τέρμα της οδού Φραντζή (τότε Αλωπεκής), στο πρώην εργοστάσιο ζυθοποιίας Φιξ (σήμερα Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης), δημιουργώντας μία δύσβατη και δύσοσμη περιοχή.¹⁶ Οι αιτίες δεν ήταν μόνο τα

¹³ Συμφώνως προς το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου Αθηναίων (ΦΕΚ 80Δ/4-2-1988) το 2^ο Διαμέρισμα περιλαμβάνει 6 συνοικίες, μεταξύ αυτών το Δουργούτι και το Νέο Κόσμο. Το Δουργούτι περιλαμβάνει τις γειτονιές: Άγιος Σώστης, Μπακαννά, Λόφος Κυνοσάργους, Δουργούτι ΙΙ, ενώ ο Ν. Κόσμος τις γειτονιές: Δουργούτι Ι, Στέρνα, Καλλιρρόης, Λόφος Λαμπράκη, Νέος Κόσμος. Στο Παράρτημα Ι, χάρτης 2, η γειτονιά Δουργούτι Ι οριοθετείται με κόκκινη γραμμή ως η περιοχή μελέτης των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας, όμως στα πλαίσια της παρούσας εργασίας «Δουργούτι» αποκαλούνταν μία ευρύτερη περιοχή αδόμητης παραγκούπολης, που την περίοδο 1941-1944 δεν συμπίπτει με τα διοικητικά όρια. Η περιοχή αποτυπώνεται σε πολεοδομικό χάρτη της Αθήνας που συνέταξε η Διοίκηση του Βρετανικού Στρατού (War Office) το 1944, (βλ. Παράρτημα Ι, χάρτης 4).

¹⁴ Παράρτημα Ι, χάρτης 1. Επίσης Μυωφά Νικολίνα & Παπαδιάς Ευάγγελος, «Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα», από <https://www.athenssocialatlas.gr/>, ανακτήθηκε στις 6/10/2021.

¹⁵ Πρόκειται για τη σημερινή λεωφόρο Βουλιαγμένης. Έτσι αποκαλούσαν τότε το μεγάλο δρόμο που συνέδεε το κέντρο της Αθήνας με τον Υμηττό και το Σούνιο.

¹⁶ Παράρτημα ΙΙ, εικόνα 3.

σκουπίδια που πετούσαν οι περίοικοι στο ρέμα και στον ποταμό, αλλά και μια χωματερή,¹⁷ δύο χοιροστάσια και οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στις όχθες του Ιλισσού.¹⁸ Η δυσκολία πρόσβασης στο κέντρο,¹⁹ ολοκλήρωνε την εικόνα της εγκατάλειψης στην περιοχή που την ονόμαζαν πλέον Δουργούτη από το όνομα κάποιου γαιοκτήμονα που κατείχε εκτάσεις εκεί.²⁰ Η περιοχή θα γνωρίσει οικιστική ανάπτυξη μόνο μετά τη διάνοιξη της Λ. Συγγρού το 1904. Εντούτοις η επίσημη αναγνώριση θα έλθει με τις προτάσεις και τον πολεοδομικό χάρτη του 1908 του νομομηχανικού Αθανάσιου Γεωργιάδη, προέδρου της επιτροπής του Δήμου Αθηναίων²¹, ο οποίος διαιρεί την πρωτεύουσα σε 4 Τμήματα που περιλάμβαναν 61 συνοικίες, οι περισσότερες από τις οποίες έλαβαν ονόματα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα. Η περιοχή θα χωριστεί σε δύο συνοικίες ενταγμένες στο τμήμα Α, με το βόρειο τμήμα να αποκαλείται «Κυνοσάργους» και το νότιο «Αλωπεκής».²² Η οδός Αλωπεκής (σημερινή οδός Φραντζή) αποτελούσε το σύνορο ανάμεσα στις δύο συνοικίες. Η ονοματοδοσία ανέδειξε την ιστορικότητα μιας περιοχής που μέχρι τότε ήταν εγκαταλειμμένη. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία η συνοικία

¹⁷ Βλ. σ. 26 ρεπορτάζ του τύπου της εποχής.

¹⁸ Στο ίδιο, υπ. 57.

¹⁹ Υπήρχε μία γέφυρα στη διασταύρωση της οδού Φαλήρου (λεωφόρος Συγγρού) με τον Ιλισσό) στο ύψος της σημερινής οδού Βούρβαχη. Παράρτημα Ι χάρτης 6, τοπόσημο Άγ. Παντελεήμονας.

²⁰ «Οι εκδοχές για την ετυμολογία της ονομασίας Δουργούτι ποικίλλουν και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ποια από αυτές είναι η ακριβέστερη. Ωστόσο, δύο είναι οι επικρατέστερες. Σύμφωνα με την πρώτη, η ονομασία προήλθε από την αθηναϊκή οικογένεια του Δουρούτη ή Δουργούτη (ο Δουρούτης ήταν ο ιδρυτής του εργοστασίου μεταξίου στην περιοχή του Μεταξουργείου) που είχε τα κτήματά της στην περιοχή. Η δεύτερη εκδοχή, πιθανόν και η ακριβέστερη, κάνει αναφορά σε έναν Οθωμανό κτηματία, τον Ντουργούτ-πασά, ο οποίος ήταν κάτοικος της περιοχής. Ο κόσμος αναφερόταν στη γειτονιά ως «στου Δουργούτη» για το λόγο ότι προερχόταν από το όνομα κάποιου ανθρώπου. Μετέπειτα όμως, και χάριν ευκολίας, η γειτονιά έμεινε γνωστή ως «το Δουργούτι»». Νικολία-Σπυριδούλα Μυωφά, «Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργούτιου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019, σ. 145.

²¹ Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα, Μέλισσα, 2005, χάρτης των Αθηνών 1908 σ. 258. Βλ. Παράρτημα Ι, χάρτης 3.

²² «Στο φύλλο της 7-8-1908 της εφημερίδας *Σκριπτ* αναφέρεται η επίσημη μετονομασία της συνοικίας του Δουργούτιου σε Κυνοσάργους και Αλωπεκής, με Βασιλικό Διάταγμα. Η συνοικία Αλωπεκή καταλάμβανε μεγάλο μέρος, από την Φραντζή μέχρι και τον Άγιο Σώστη. Η συνοικία Κυνοσάργους περιλάμβανε περίπου όλη την υπόλοιπη περιοχή με όρια την Φραντζή, τη Λεωφόρο Βουλιαγμένης και τον Άγιο Ιωάννη (Κυνηγό), που τότε ήταν το τέλος της πόλης. Προς την Λεωφόρο Συγγρού συνόρευε με την συνοικία της Καλλιρρόης, που τότε ήταν εκατέρωθεν της σημερινής ομώνυμης οδού κατά μήκος του Ιλισού ποταμού», Έλενα Μπάστα, «Συνοικίες και μετονομασίες», από <https://6okynosarges.blogspot.com/>, ανακτήθηκε στις 26/11/2021.

Κυνοσάργους ταυτίζεται με το αρχαίο Γυμνάσιο Κυνόσαργες που βρισκόταν στη περιοχή, ένα από τα τρία μεγαλύτερα και σημαντικότερα της αρχαίας Αθήνας²³. Εκεί γυμνάζονταν οι νόθοι νέοι (μη γνήσιοι από πατέρα και μητέρα Αθηναίων παίδες) όπως ο Θεμιστοκλής. Από την άλλη το όνομα της συνοικίας (Αλωπεκή) παραπέμπει στο Δήμο Αλωπεκής της Αττικής από τον οποίο καταγόταν ο φιλόσοφος, Σωκράτης. Το γυμνάσιο Κυνόσαργες χρησίμευε και ως κτήριο διδασκαλίας του Αντισθένη, ιδρυτή της φιλοσοφικής σχολής των Κυνικών.

Στον ίδιο χάρτη αποτυπώνεται για πρώτη φορά η λεωφόρος Βουλιαγμένης ως σχηματισμένος δρόμος, αλλά και η οικιστική ανάπτυξη στα περίξ του Ιλισσού και της βελτιωμένης λεωφόρου Συγγρού.²⁴ Στα νότια της συνοικίας Αλωπεκής υπήρχε η ερημική περιοχή Δουργούτι όπου θα εγκατασταθούν (από το 1921 μέχρι το 1925) σταδιακά Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Το κράτος απαλλοτριώνει τις εκτάσεις και κατόπιν τις παραχωρεί στους πρόσφυγες για να εγκατασταθούν.²⁵ Η περιοχή ήταν έτσι κι αλλιώς στο μεγαλύτερο μέρος της αδόμητη²⁶, υποβαθμισμένη και προσφερόταν για την οίκηση προσφύγων. Αντίθετα, η συνοικία Κυνοσάργους είχε δομημένα κι ακριβά οικοπέδα. Σύμφωνα με στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας, με την απογραφή του 1920, η συνοικία Αλωπεκής είχε 325 οικογένειες και 1.681 κατοίκους, ενώ η συνοικία Κυνοσάργους 1.457 οικογένειες και 6.953 κατοίκους. Η οικιστική πυκνότητα στο Κυνοσάργους ήταν 51,67%, ενώ της Αλωπεκής 19,52%, όμως τα κύματα των γηγενών και Αρμενίων προσφύγων που κατακλύζουν την περιοχή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή αυξάνουν αισθητά την

²³ «Από τις γραπτές μαρτυρίες που σώζονται τρία ήταν τα παραδοσιακά Γυμνάσια της αρχαίας Αθήνας, της Ακαδημίας, του Λυκείου και του Κυνοσάργους, που λειτουργούσαν ήδη από την εποχή του Πεισιστράτου (6ος αι. π.Χ.). Καθ' όσον αφορά το γυμνάσιο του Κυνοσάργους, η θέση του πρέπει να αναζητηθεί στην νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, στην μεριά της αριστερής όχθης του Ιλισσού, πλησίον των τειχών και συγκεκριμένα κοντά στις Διόμειες Πύλες.» Γιάννης Νίκου, Κων/νος Ανανιάδης, «Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, Σκοτεινοί Αιώνες- Κλασικοί χρόνοι, Γυμνάσια», από <http://archaeologia.eie.gr/>, ανακτήθηκε στις 27/4/2021.

²⁴ Μελέτης Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας, Από το Δουργούτι στον Νέο Κόσμο*, Αθήνα, Κ.Μ. Ζαχαράκης, 2019, σ. 73-93.

²⁵ «Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον τρόπο με τον οποίο απέκτησαν πρόσβαση οι πρόσφυγες και εάν έλαβαν τίτλους ιδιοκτησίας για τα οικοπέδα. Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι μέσω απαλλοτρίωσης απέκτησε την έκταση αυτή το Δημόσιο, το οποίο και την παραχώρησε στους πρόσφυγες». Μυωφά, ό.π., σ. 148.

²⁶ Στο Παράρτημα Ι, χάρτης 3 (1908) φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος της συνοικίας δεν αποτυπώνεται πολεοδομικά.

οίκηση, κυρίως στην Αλωπεκής με πρόχειρες κατασκευές, κατά την περίοδο 1925-1940, διαφοροποιώντας τα όρια της συνοικίας.

Με τα χρόνια το αρχαιοπρεπές όνομα «Αλωπεκής» δεν διατηρείται²⁷ και παρέμεινε η ονομασία «Δουργούτι» που ήταν σε καθημερινή χρήση και καταλάμβανε στην αντίληψη των κατοίκων ως χωρική αναφορά σε μία ευρύτερη περιοχή.²⁸ Εντός της περιοχής αυτής Αρμένιοι και οι Έλληνες πρόσφυγες χτίζουν συν τω χρόνω τη δική τους παραγκούπολη, μένοντας στο περιθώριο της αστικής ανάπτυξης.²⁹ Έκτοτε το Δουργούτι (και μέχρι την Κατοχή) ακολουθεί τη δική του πορεία ως ξεχωριστός αρμένικος προσφυγικός συνοικισμός με τις δικές του μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Μια ολόκληρη κοινωνία δεμένη και κινούμενη δυναμικά, παρότι στο περιθώριο της πρωτεύουσας, λειτουργεί αυτόνομα με ρωμαλέα αγορά πλησίον του κέντρου της πόλης, αλλά και ερήμην αυτής ως γκέτο. Οι συνθήκες ζωής, όπως και σε όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας, σε συνδυασμό με τον πόλεμο και την πείνα της Κατοχής δημιουργούν συνθήκες κοινωνικής έκρηξης που βρίσκει την έκφρασή της στην Εθνική Αντίσταση. Οι Αρμένιοι ταυτίζοντας τα δικά τους οράματα για τη μητέρα πατρίδα με τα οράματα των Ελλήνων για μια νέα ελεύθερη Ελλάδα, στη

²⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι κανένα ΦΕΚ από το 1935 έως το 1953 δεν αναφέρεται στη συνοικία «Αλωπεκής», αλλά στη συνοικία «Δουργούτι». Ενδεικτικά αναφέρουμε: ΦΕΚ 630^A (1935), Επέκταση του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως Αθηνών (εν τη περιοχή «Δουργούτι»), ΦΕΚ 59^A (1936), Έγκριση Σχεδίου Δουργούτι, ΦΕΚ 13^A (14/1/1941), Πλατεία Κοτζιά συνοικία Δουργούτι, ΦΕΚ 162^A (1948), Τροποπ. Σχεδίου Δουργούτι, ΦΕΚ 26^A (1952), Τσεβά-Σαρκοδίνου - Δάβαρη Δουργούτι.

²⁸ Βλ. Παράρτημα Ι, χάρτης 4. Στον χάρτη (1944) απεικονίζεται η περιοχή του σημερινού Νέου Κόσμου να χωρίζεται σε Κυνοσάργους (το αρχαιοπρεπές όνομα εδώ διατηρείται) και Δουργούτι, με όριο μάλλον την οδό Αλωπεκής (σήμερα Φραντζή). Χαρακτηριστικό είναι ότι στο Δουργούτι δεν αναγράφονται ονόματα οδών (αφού πρόκειται για παραγκούπολη), αντίθετα με το Κυνοσάργους. Από αυτή την άποψη είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τα όρια του Δουργούτι της Κατοχής στο οποίο αναφερόμαστε με ονόματα σημερινών οδών. Προφορικές ωστόσο μαρτυρίες Δουργούτιωτών 2^{ης} γενιάς υπάρχουν σχετικά. Μία από αυτές μας πληροφορεί ότι «μέναμε στον κεντρικό δρόμο του Δουργούτιου, στην Αγορά, που λέμε, που διέσχιζε κάθετα το συνοικισμό από τη λεωφόρο Συγγρού μέχρι τη Σαρκοδίνου. Εκεί σταματούσαν οι παράγκες. Τώρα αυτό ήταν το μήκος, ας πούμε. Το πλάτος δεν μπορώ να το καθορίσω» (Φρόσω, 60 ετών, δεύτερης γενιάς παλαιά κάτοικος Δουργούτιου), Ν. Σ. Μυωφά, ό. π., σ. 142, υπ. 179. Ο Παντελής Αραπίνης, παλαιός κάτοικος Δουργούτιου, γράφει ότι το Δουργούτι περικλείεται «από τις οδούς Πύρρας – Κλεοβούλου /Κλεμανσώ – Λυσιμαχίας - Λ. Συγγρού» (ηλεκτρονική επικοινωνία με τον γράφοντα στις 20/11/2021). Βεβαίως πρέπει να συμπληρώσουμε και την οδό Μάχης Αναλάτου, (ως συνέχεια της οδού Ηλία Ηλιού), ώστε να οριοθετηθεί πλήρως η περιοχή του Δουργούτι σύμφωνα με τη μαρτυρία.

²⁹ Το κράτος αδυνατούσε οικονομικά να αποκαταστήσει και να εντάξει και τους Αρμένιους πρόσφυγες. Επιπλέον υπήρχε η άποψη ότι η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ήταν «προσωρινή» και ότι κάποια στιγμή θα επιστρέψουν στην πατρίδα τους, την Σοβιετική Αρμενία. Βλ. σ. 32 & 37.

συντριπτική τους πλειοψηφία στρατεύονται στις γραμμές του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. Όμως μετά τα Δεκεμβριανά του 1944, εκτός από τη φτώχεια έχουν να αντιμετωπίσουν και ένα αντικομμουνιστικό κράτος. Πολλοί παίρνουν το δρόμο για τη Σοβιετική Αρμενία, ειδικά την περίοδο 1946-1947, της μεγάλης μετεγκατάστασης.³⁰ Αυτό ήταν ιδιαίτερα σκληρό για τους ίδιους, δεδομένου ότι είχαν αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με τους Έλληνες και την περιοχή στην οποία είχαν τις εκκλησίες και τα σχολεία τους. Μετά τη φυγή τους, το Δουργούτι αλλοιώθηκε. Το 1964 το ελληνικό κράτος γκρεμίζει και τις τελευταίες παράγκες στην περιοχή για να κτίσει στη θέση τους πολυκατοικίες με πρόσφυγες από διάφορα μέρη. Στόχος δεν ήταν μόνο η διάσπαση της ενότητας, αλλά και της ιστορικής μνήμης των προσφύγων, γι' αυτό και οι καινούργιες πολυκατοικίες ονομάστηκαν «εργατικές». Τότε ο αρμένικος χαρακτήρας της περιοχής χάνεται για πάντα.³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών υπήρξαν συστηματικές προσπάθειες να αλλάξει και το όνομα «Δουργούτι» που κουβαλούσε τις προσφυγικές καταβολές και τη μνήμη του αντιστασιακού αγώνα.

Σήμερα όλη η περιοχή αποκαλείται πλέον «Νέος Κόσμος», δηλωτικό μιας διάθεσης των κατοίκων για μία νέα αρχή. Σήμερα ο επισκέπτης δύσκολα διακρίνει το Δουργούτι ως μια γειτονιά ή μια μονάδα γειτονιάς με κάποια στοιχειώδη αυτονομία και διακριτότητα από τις γύρω περιοχές, αφού όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων και τις χρήσεις γης δεν διαφέρει από τον υπόλοιπο Νέο Κόσμο.³² Όμως ορισμένα τοπόσημα της γειτονιάς προσδίδουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και αποτελούν ακόμη και σήμερα αψεудείς μάρτυρες του προσφυγικού παρελθόντος.³³ Αυτά είναι οι παλαιές προσφυγικές πολυκατοικίες (οι πρώτες που ανεγέρθηκαν από το κράτος για τη στέγαση Μικρασιατών προσφύγων) και οι νεότερες πολυκατοικίες (που μαρτυρούν το κρατικό έργο για το χρονίζον πρόβλημα στέγασης των οικογενειών που κατοικούσαν σε παραπήγματα). Η τετραώροφη πολυκατοικία με τα 36 διαμερίσματα, στη συμβολή των οδών Λούδ Τζωρτζ,

³⁰ Βλ. σ. 53, υπ. 140. & σ. 54, υπ. 141. Πιο αναλυτικά για το δεύτερο κύμα μετεγκατάστασης σ. 54, υπ. 142.

³¹ «Δε χάθηκε μόνο ένα μεγάλο μέρος του αρμενικού πληθυσμού, αλλά και ένας σημαντικός πυρήνας αρμενισμού στην Ελλάδα. Συνεχίστηκε βεβαίως μέχρι το 1960, αλλά όταν φτιάχτηκαν οι πολυκατοικίες δόθηκε το «τελικό χτύπημα». Άρχισαν να βάζουν τις αρμενικές οικογένειες σε άλλες περιοχές της Αθήνας, όπως έγινε και με τη δική μου», Μάικ Τσιλινγκιριάν, προσωπική συνέντευξη στις 5/5/2021.

³² Αντωνίου, ό.π., σ. 90.

³³ Μυωφά, ό.π., σ. 141.

Κασομούλη και Ρενέ Πυώ, που χαρακτηρίστηκε πρότυπη για την εποχή της όταν ανεγέρθηκε το 1958 στη θέση παραπηγμάτων με δαπάνες του ιδρύματος του Αμερικανοαρμένιου Χάουαρντ Καραγκιοζιάν και της Καθολικής εκκλησίας, παραμένει το πλέον ξεχασμένο δείγμα προσφυγικής στέγασης. Με την Καθολική Αρμένικη Εκκλησία³⁴ αποτελούν το μοναδικό στοιχείο που συνδέει μορφολογικά την σημερινή γειτονιά με το αρμένικο παρελθόν της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το Δουργούτι πριν την Κατοχή (1921-1940)

1.1 Προσφυγικός συνοικισμός

Το Δουργούτι ήταν κυρίως ένας αρμενικός προσφυγικός συνοικισμός, ο οποίος αναπτύχθηκε, από το 1921 έως το 1960, στα όρια του κέντρου της Αθήνας με όρους άναρχης δόμησης. Η ιστορία του ξεκινάει το 1921, όταν έφτασαν στο Λαύριο 500 Αρμένιοι πρόσφυγες από τις περιοχές των Αδάνων και Ικονίου της Κιλικίας.³⁵ Από εκεί «τους υποδείχθηκε να βαδίσουν προς την Αθήνα και όπου βρουν ελεύθερα χωράφια να εγκατασταθούν πρόχειρα. Πράγματι, στην πύλη περίπου της πόλης βρήκαν μία ελεύθερη περιοχή και έστησαν αντίσκηνα».³⁶

Η περιοχή ήταν σχεδόν ερημική³⁷ και μόνο ένα μέρος της ανήκε στο Δημόσιο. Υπήρχαν μόνο χωράφια «και ελάχιστα σπιτάκια εις τα οποία έμεναν εργάται και τσοπάνηδες».³⁸ Επιπλέον του καταυλισμού παραπηγμάτων, θα πρέπει να υπήρχαν και κάποια χοιροστάσια, διότι οι πρόσφυγες την αποκαλούσαν και «Ντομούζ-νταμέ», («σπίτι των χοίρων»).

³⁴ Αντωνίου, ό.π., σ. 107.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 91. Αυτοί οι πρόσφυγες ήλθαν για να γλυτώσουν από τις σφαγές του 1915 και αποτέλεσαν την πρώτη ομάδα προσφύγων που δημιούργησε το υπόβαθρο για την υποδοχή του μεγάλου κύματος των Αρμενίων προσφύγων από την Μικρά Ασία το 1922, στο ίδιο σ. 70.

³⁶ Μυωφά, ό. π., σ. 148.

³⁷ Παράρτημα II, εικόνα 1.

³⁸ *Τα Νέα*, 4/11/1948.

Μετά το 1922 αρχίζουν να έρχονται κατά κύματα οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας στην Αθήνα. Η συνήθης διαδρομή ήταν, μετά την άφιξη σε κάποιο νησί, η μεταφορά με πλοίο στον Πειραιά και από εκεί στην Αθήνα. Από τους 45.000 Αρμένιους πρόσφυγες που υπολογίζεται ότι φτάνουν στην Ελλάδα³⁹ οι μισοί περίπου εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά και κατανεμήθηκαν «βασικά σε πέντε περιοχές, στο Δουργούτι 7.000, Παγκράτι και Καισαριανή 3.000, Λιπάσματα (Άγιος Διονύσιος - Πειραιάς) 5.000, Κοκκινιά 6.000 και στο κέντρο της Αθήνας 5.000 πρόσφυγες από τη Σμύρνη, που ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση συγκριτικά με τους άλλους».⁴⁰

Παρατηρούμε ότι στις περιοχές του Δουργουτίου στην Αθήνα και της Κοκκινιάς στον Πειραιά συγκεντρώνονται οι περισσότεροι από τους Αρμένιους πρόσφυγες που κατέφθασαν στο λιμάνι του Πειραιά. Ο Μάικ Τσιλιγκιριάν θεωρεί ότι «με βάση την πυκνότητα του πληθυσμού δικαίως το Δουργούτι είναι η μεγαλύτερη αρμενική κοινότητα της Ελλάδας, ακόμη και σε σχέση με την Κοκκινιά. Βεβαίως και στην Κοκκινιά είναι μεγάλος ο αριθμός, όμως η πυκνότητα δεν είναι τόσο μεγάλη. Το Δουργούτι είχε το πιο πλειοψηφικό αρμενικό στοιχείο. Μια περιοχή δηλαδή που είχε τον πιο πυκνοκατοικημένο αρμενικό πληθυσμό. Αυτό ισχύει και με τον τρόπο που είχαν χτιστεί οι παράγκες. Η μία πάνω στην άλλη».⁴¹ Φυσικά η συγκεντροποίηση αυτή δεν έγινε από τη μία μέρα στην άλλη, αλλά σταδιακά και ο κάθε πρόσφυγας πήγαινε όπου είχε γνωστούς και συγγενείς. Ο Στεπάν Νισανιάν, ο οποίος υπηρετούσε το 1923 στην πυροσβεστική ανακτόρων στην Αθήνα, συνήθιζε να επισκέπτεται το Δουργούτι για να βρει κάποιον γνωστό του και διηγείται στον γιό του Βαρουζάν, ότι: «Πηγαίνει στη Συγγρού, στο ύψος της Καλλιρόης. Στα πλαϊνά του δρόμου, που ήταν χωματόδρομος τότε, είχε έρθει η χωροφυλακή και καθοδηγούσε τους πρόσφυγες, που προχωρούσαν πεζοί, προς τις περιοχές όπου θα τους εγκαθιστούσαν. Τους οδήγησαν σε ένα μέρος που λεγόταν ντομούζ-νταμέ, διότι επί τουρκοκρατίας υπήρχαν εκεί

³⁹ «Ο αριθμός των Αρμενίων προσφύγων που φτάνει στην Ελλάδα κατά μια άλλη πηγή υπολογίζεται σε περίπου 80.000 (Εγκυκλοπαίδεια Ηλίου, *ibid*). Από άλλη πηγή, το 1923, αναφέρεται η ύπαρξη 45.000 Αρμενίων σε ολόκληρη τη χώρα», Αντωνίου, ό.π., σ.71. «Στην απογραφή του 1928 οι Ορθόδοξοι Αρμένιοι ήταν 31.038 σε σύνολο Ορθόδοξων Ελλήνων 5.819.742, ποσοστό 0,53%. Σύνολο πληθυσμού 6.204.684», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος *Stillborn Republic Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983, π. 45, σ. 227.

⁴⁰ Μάικ Τσιλιγκιριάν, «Η συρρίκνωση του αρμενικού πληθυσμού στην Ελλάδα κατά τα έτη 1922 – 1950» ανακτήθηκε από <https://armenika.gr/> στις 24/3/2021.

⁴¹ Μάικ Τσιλιγκιριάν, προσωπική συνέντευξη στις 5/5/2021.

χοιροστάσια....Ο κόσμος κοιμόταν στο ύπαιθρο. Τους προμήθευε καθημερινά με ξύλα και άλλα εφόδια από τα ανάκτορα...»⁴²

Οι πρόσφυγες στο Δουργούτι (όπως και σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς) ζούσαν αρχικά σε αντίσκηνα που τα πέρναγε το νερό της βροχής. Έτσι άρχισαν να φτιάχνουν μικρές αυτοσχέδιες καλύβες, ρίχνοντας σε καλούπια από ξύλο, δηλαδή τσιμεντόπλιθες από λάσπη και άχυρο που τις ζύμωναν με τα χέρια και για στέγη χρησιμοποιούσαν ντενεκέδες. Με τέτοια ευτελή υλικά έφτιαξαν τις παράγκες τους, σε μία έκταση που μάλλον είχε απαλλοτριώσει το κράτος για να τους την παραχωρήσει, με όρια στο χτίσιμο των παραγκών. Όμως λόγω των νέων κυμάτων προσφύγων που συνεχώς συνέρρεαν, επετράπη (μετά το 1924) με Βασιλικό Διάταγμα η επέκταση και πέρα των ορίων, με αποτέλεσμα να ξεφυτρώσει, εν μία νυκτί, ένας ολόκληρος συνοικισμός από αυτοσχέδιες παράγκες και παραπήγματα, κατασκευασμένα με ατομική πρωτοβουλία.⁴³

Παράλληλα στο Δουργούτι φτάνουν και Έλληνες πρόσφυγες, μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την ελληνοτουρκική Σύμβαση (30 Ιανουαρίου 1923)⁴⁴ η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας. Αποκαλούσαν τους εαυτούς τους «ανταλλάξιμους» και ήταν απλοί άνθρωποι, πιστοί στο Θεό, φτωχοί, με δυσκολίες προσαρμογής στη γλώσσα, όπως και οι Αρμένιοι. Ένας από αυτούς ήταν και η Κλειώ ή Κλεοβούλη Ρουμσάνογλου, η οποία μετά από ένα δύσκολο ταξίδι στη θάλασσα μαζί με τα δύο της παιδιά κατόρθωσε να φτάσει στο λιμάνι του Πειραιά.

Η εγγονή της Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου γράφει για τη γιαγιά της την Κλειώ⁴⁵ ότι οι άνθρωποι αυτοί «σε όλη τους τη ζωή δούλεψαν, πάλεψαν να κρατηθούν Έλληνες» και αγαπούσαν την Ελλάδα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, λίγο πριν φτάσουν στο λιμάνι του Πειραιά, η Κλειώ Ρουμσάνογλου φόρεσε στα παιδιά της

⁴² Γκάρο Αγαμπατιάν, «Ένα ποδήλατο...με ιστορία» από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 12/11/2021.

⁴³ Αντωνίου, ό.π., σ. 92.

⁴⁴ Πρόκειται για μια διακρατική σύμβαση υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτικών πληθυσμών μεγάλης κλίμακας που βασίστηκε στην θρησκευτική ταυτότητα και υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923. Συμπεριλήφθηκε στην διεθνή Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης, έξι μήνες μετά (24 Ιουλίου 1923), που όρισε, ανάμεσα στ' άλλα, τα σύνορα Ελλάδας - Τουρκίας.

⁴⁵ Η Κλειώ Ρουμσάνογλου γεννήθηκε στην Καισάρεια της Καππαδοκίας, παντρεύτηκε και έζησε στο γειτονικό Ματαλάσκι, (Τάλας στα τουρκικά), Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας, Οι τελευταίοι Έλληνες της Καππαδοκίας*, Αθήνα, Γόρδιος, 2001, σ. 10.

καθαρά ρούχα, τους χτένισε και τους είπε: «Κοιτάζτε με καθαρή ψυχή και σώμα την πατρίδα. Έτσι θα μας δει κι αυτή».⁴⁶

Την ίδια εικόνα για τους ανθρώπους, το βίωμα και το ταξίδι τους στη θάλασσα μέχρι να φτάσουν στο Δουργούτι μάς δίνει και ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου, του οποίου η οικογένεια έφτασε στην Ελλάδα το 1924. Θυμάται ότι «οι δικοί μας δε γνώρισαν τις βαρβαρότητες των Τούρκων, (εννοεί ότι ήταν «ανταλλάξιμοι»), αλλά είχανε άλλα. Διένυσαν μία απόσταση 400 χιλιόμετρα μέσα από τα τουρκοχώρια μέχρι να φτάσουν στο λιμάνι της Μερσίνας (στην Τουρκία). Στη διαδρομή μέχρι τον Περαία μπορεί να χαθήκαν καμιά εκατοστή, μεγάλοι άνθρωποι, οι πιο πολλοί δε ξέρανε ελληνικά, αλλά το ευαγγέλιο το ξέρανε απ' έξω.. η αστυνομία δεν τους φερότανε καλά και ήρθανε στην Αθήνα, στο Δουργούτι».⁴⁷

Στο Δουργούτι φτάνουν σταδιακά και Έλληνες πρόσφυγες από τα βάθη της Μικράς Ασίας οι οποίοι βρίσκονται σε αθλιότερη κατάσταση. Όμως ο αριθμός τους ποτέ δεν ήταν τόσο μεγάλος, ώστε να αλλάξει την εθνολογική σύσταση του συνοικισμού. Η αναλογία ήταν πάντοτε περίπου 80% Αρμένιοι και 20% Έλληνες,⁴⁸ δεδομένου ότι το Δουργούτι δέχτηκε το υψηλότερο ποσοστό Αρμενίων προσφύγων. Έτσι κυρίαρχες γλώσσες παρέμεναν πάντοτε τα αρμενικά και τα τουρκικά, τα οποία μιλούσαν και πολλοί Έλληνες που προέρχονταν από την ενδοχώρα της Τουρκίας. Γενικά, ο αρμενικός χαρακτήρας του συνοικισμού παρέμενε απαράλαχτος παρά τις μεταβολές στην πληθυσμιακή του σύνθεση, ενώ οι κάτοικοι όχι μόνο δεν μειώνονταν, αλλά αυξάνονταν με την πάροδο του χρόνου και το Δουργούτι υποδέχονταν πρόσφυγες που δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές. Στην απογραφή του 1928 αναφέρεται η ύπαρξη 9.505 κατοικιών⁴⁹. Έτσι σιγά-σιγά διαμορφώνεται

⁴⁶Στο ίδιο, σ. 10, & σ. 93.

⁴⁷«Τ' Αρμένικα, το Δουργούτι των προσφύγων», ανακτήθηκε στις 25/3/2021 από το <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afhghseis-video>, προφορικές μαρτυρίες που συνέλεξε η Ομάδα Προφορικής Ιστορίας (Ο.Π.Ι.ΔΟΥ.). Οι προφορικές μαρτυρίες του Βαγγέλη Ντερμιτζόγλου, του Ιωσήφ Γεβοντιάν, του Ασιάν Χωρέμ, της Παϊτζάρ Μαρτικιάν, και του Γρηγόρη, Ιωσήφ (Σήφη) Κασσεσιάν, που ακολουθούν προέρχονται από αυτή την πηγή.

⁴⁸Χοβαννές Γαζαριάν, «Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Δουργουτίου», ανακτήθηκε στις 26/3/2021 από <https://armenika.gr/>

⁴⁹ Αντωνίου, ό.π., σ. 92, παραπέμπει στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π.

αυτό που οι παλαιότεροι χάρτες της Αθήνας σηματοδοτούσαν ως «δαιδαλώδης οίκησις Αρμενίων».⁵⁰

1.2 Συνθήκες ζωής στην παραγκούπολη

Οι παράγκες «απλώνονται αριστερά της Συγγρού, της λεωφόρου που οδηγεί προς τις παραλίες του Φαλήρου και δυτικά του Υμηττού, κάτω από τον κάμπο του οποίου ξεφυτρώνανε σαν μικρά νησάκια. Το ενενήντα τοις εκατό των κατοίκων τους είναι εργάτες, μάστορες και υπάλληλοι, κυρίως πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Στη συνήθη εικόνα αυτών των χέρσων περιοχών επικρατεί η λασπουριά και η σκόνη, η φτώχεια και η δυστυχία. Καμιά αξιόλογη πολιτιστική δομή, ούτε κι εκδηλώσεις. Μόνο μερικά δημοτικά σχολεία. Οι κατοικίες ήταν κατά κύριο λόγο φτιαγμένες από χώμα και λάσπη. Οι δρόμοι ακανόνιστοι και στενοί. Ειδικότερα στο Δουργούτι τα καταθλιπτικά μικρά σπιτάκια κολλημένα ασφυκτικά το ένα στ' άλλο ξεπετάγονταν αυθαίρετα στις δυο πλευρές των βρώμικων φιδίσιων στενών, και στενάζανε λες, σαν συνωστισμένες καμήλες που μηρυκάζουν».⁵¹

Ο Βαχάν Ντακεσιάν μάς δίνει γλαφυρά μια εικόνα για τη ζωή της αρμένικης κοινότητας στον συνοικισμό, ειδικά τα πρώτα 10-15 δύσκολα χρόνια. Ολόκληρες οικογένειες στοιβάζονταν σε υποτυπώδεις μορφές κατοικίας με τη φτώχεια, την ανεργία, το χάσιμο αγαπημένων προσώπων, τα ψυχολογικά προβλήματα και τις ανύπαρκτες υποδομές, κυρίως στον τομέα της υγιεινής, που είχε ως αποτέλεσμα πολλές αρρώστιες.

Γύρω στο 1924 δημιουργούνται στον συνοικισμό οι πρώτες οργανωμένες κατοικίες, τα λεγόμενα «Ιταλικά» (στις παρυφές του συνοικισμού και στα όρια των οδών Λαγουμιτζή, Σαρκουδίνου και Χέλντραιχ).⁵² Πρόκειται για μια ομάδα από 24 μονώροφα πετρόκτιστα σπίτια σε 6 σειρές όπου διέμεναν 100 περίπου προσφυγικές οικογένειες Αρμενίων και Μικρασιατών, καθολικών ως επί το πλείστον. Την ευθύνη ανέγερσής τους ανέλαβε το «Τάγμα των Ιπποτών της Μάλτας» που είχε ιδρυθεί από

⁵⁰ Παράρτημα I, χάρτης 5 βλ. «δαιδαλώδης οίκησις Αρμενίων», «αμόρφωτοι χώροι», «παράγκες».

⁵¹ Βαχάν Ντακεσιάν, *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, μτφρ. Κουήν Μινασιάν, ό.π., σ. 59.

⁵² Παράρτημα I, χάρτης 5, κτηματολογική επιφάνεια 48 (δυτικά της πλατείας Αναλάτου), δεν αναγράφει όμως «Ιταλικά».

την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και είχε έδρα στη Ρώμη. με δαπάνες όμως του ιταλικού κράτους ως αποζημίωση για το βομβαρδισμό της Κέρκυρας το 1923.⁵³

Όμως, πέρα από τους λίγους τυχερούς που στεγάστηκαν στα «Ιταλικά», οι περισσότεροι διέμεναν σε παραδίπλα παράγκες, των οποίων η τοιχοποιία ήταν συνήθως από πλίθρες (ξύλινες πήγες γεμισμένες με λάσπη, ασβέστη και άχυρα), ενώ η στέγη των περισσότερων ήταν ένας ξύλινος σκελετός σκεπασμένος με λαμαρίνες και πισσόχαρτο. Η Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου καταγράφει τις αναμνήσεις της γιαγιάς της: «Όλοι μαζί έφτιαζαν κάτι παράγκες που τους φαίνονταν βίλες. Έφτιαζαν και κληματαριές με όσα ξύλα περίσσευαν και φύτευαν φυτά και λαχανικά μέσα σε ντενεκέδες. Οι κοινοί χώροι ανά πέντε ή έξι οικογένειες ήταν σε σκελετούς από μεγάλα αυτοκίνητα και πρόχειρες λαμαρίνες που τις έβαφαν και είχαν ποικιλόμορφη εμφάνιση για να ξεχωρίζουν. Με κοπριά από τους καμπινέδες και με λιγοστό νερό πότιζαν τη γη. Για τα υπόλοιπα να' ναι καλά ο ασβέστης. Όλο αυτή τη δουλειά έκαναν. Τους το επέβαλε άλλωστε κι η αστυνομία. Πάντα άφηναν λούκι στους δρόμους για να τρέχουν τα λασπόνερα».⁵⁴

Ο Ιωσήφ Γεβοντιάν, ο οποίος μεγάλωσε στο Δουργούτι, επιβεβαιώνει ότι για την κατασκευή των σπιτιών χρησιμοποιούσαν «πλίνθους, άχυρο, λάσπη και ασβέστη. Από πάνω ξύλα, πισσόχαρτο και λαμαρίνα».⁵⁵ Εξαιτίας της πρόχειρης κατασκευής «η κατάσταση γινόταν δύσκολη κατά τους χειμερινούς μήνες. Οι στάλες της βροχής εισέρχονταν από το ταβάνι και η βροχή γίνονταν μέρος της καθημερινότητας της οικογένειας. Ο Ασιάν Χωρέμ (έμπορος και γεννημένος στο Δουργούτι) θυμάται ότι «όταν έβρεχε πλημμύριζε, γινότανε λάσπη και δεν μπορούσες να περπατήσεις».⁵⁶ Το πισσόχαρτο ήταν μία λύση για την βροχή, όμως, όπως μας πληροφορεί ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου, «το πισσόχαρτο το σκίζανε οι γάτες και το χειμώνα είχαμε πρόβλημα

⁵³ «Στις 27 Αυγούστου 1923, στο δρόμο Ιωαννίνων-Αργυροκάστρου, μέσα στο ελληνικό έδαφος και κοντά στην Κακαβιά, άγνωστοι σκότωσαν τον στρατηγό Ενρίκο Τελίνι και τέσσερα μέλη της ιταλικής επιτροπής, η οποία- μαζί με την αντίστοιχη αλβανική και ελληνική- συμμετείχε στη Διεθνή Επιτροπή για τη χάραξη της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Ακολούθησε η κατάληψη της Κέρκυρας από την Ιταλία και ο βομβαρδισμός αμάχων, σε μια κρίση που αποτέλεσε, μεταξύ άλλων, και την 'πρεμιέρα' της πολιτικής του Μπενίτο Μουσολίνι στο διεθνές στερέωμα». «Η ιταλική κατάληψη της Κέρκυρας και ο βομβαρδισμός αμάχων», επιμέλεια: Κατρίν Αλαμάνου, από <https://tnxs.gr/>, ανακτήθηκε στις 28/4/2021.

⁵⁴ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, «*Η γιαγιά μου ή Κλειώ και οι ρίζες μας*», ό.π., σ. 98. Στο βιβλίο υπάρχει μία φωτογραφία με τη νεολαία να ποζάρει χαμογελαστή δίπλα σε ένα χαλασμένο αυτοκίνητο (σ. 101).

⁵⁵ «Τ' Αρμένικα, το Δουργούτι των προσφύγων», Ομάδα Προφορικής Ιστορίας, ό.π..

⁵⁶ Στο ίδιο.

με τη βροχή». Η βροχή δημιουργούσε πρόβλημα τόσο στους εσωτερικούς χώρους, όσο και στους εξωτερικούς, επειδή μεγάλο μέρος από το βρόχινο νερό μαζεύονταν σε στενά και αλάνες. Η παρουσία εντόμων, ζωυφίων και τρωκτικών αποτελούσε πηγή μετάδοσης ασθενειών, κυρίως της ελονοσίας.

Το πρόβλημα των ασθενειών επιδείνωνε το ευρύτερα ακάθαρτο περιβάλλον της περιοχής με τις ελώδεις εκτάσεις, τον σκουπιδότοπο και τις εγκαταστάσεις της βυρσοδεψίας από τα προηγούμενα χρόνια.⁵⁷ Η εφημερίδα *Ακρόπολις* το 1909 γράφει σχετικά: «Δεν έχετε παρά να πάτε στην συνοικίαν του Δουργούτη και να επισκεφθήτε το μέρος όπου τα κάρρα της καθαριότητος χύνουν τα σκουπίδια τους. Δεν έχετε παρά να ρωτήσετε λίγο για να πεισθήτε εις αυτά και άλλα ίσως χειρότερα».⁵⁸ Το δημοσίευμα αποκαλύπτει για μια χωματερή που υπήρχε στο Δουργούτι από το 1909, ίσως και νωρίτερα. Ο τύπος της εποχής δημοσιεύει άρθρα για τις συνθήκες ζωής στον συνοικισμό και την απαράδεκτη κατάσταση από το επιβαρυνόμενο περιβάλλον και τις υποτυπώδεις υποδομές. Η εφημερίδα *Εμπρός* γράφει: «Ο συνοικισμός Δουργούτι έχει μεταβληθεί σε γενικό κοπρώνα και γενική εστία μολύνσεως», ενώ ο *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει δίστηλο άρθρο με τίτλο: «Ο συνοικισμός Δουργούτι κινδυνεύει από χολέρα». Η κατάσταση συνεχίζεται επί χρόνια, αν κρίνουμε από τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* το 1933 με τίτλο: «Τα χάλια του συνοικισμού Δουργούτιου» και το 1945 με τίτλο: «Οι αθλιότητα στις λαϊκές συνοικίες, Καισαριανή, Βύρωνα, Δουργούτι».⁵⁹ Τέλος, ο Κώστας Μπίρης γράφει: «Η πρόχειρος εγκατάστασις των προσφύγων, κατά τα αμέσως μετά το 1922 είχε επιδεινώσει εις μέγαν βαθμόν την κατάστασιν της πόλεως, κυρίως δε από ως προς την καθαριότητα και υγιεινήν. Χωρίς υπονόμους και, μάλιστα, χωρίς κεντρικόν αποχετευτικόν αγωγόν και με το πρωτόγονον κάρρο δια την αποκομιδήν των απορριμάτων ήτο αδύνατο να τηρηθεί καθαριότης». Ειδικότερα για την περιοχή του Ιλισσού γράφει: «Αυτός ο Ιλισσός εις τον οποίον απέρρεον, με τας ακαθαρσίας που ερρίπτοντο εις αυτά από τους περιοίκους και με τα νερά που ελίμναζον εις τους λάκκους της κοίτης των, απετέλουν εστίας, όχι μόνο δυσσομίας, αλλά και εκτροφής κουνουπιών, που μετέδιδον ελονοσίαν και άλλας ασθενείας».⁶⁰

⁵⁷ Ζαχαράκης, ό.π., σ. 80. Στη ίδια σελίδα υπάρχει φωτογραφία της περιοχής Κυνοσάργους δίπλα στον (ανοικτό ακόμη) ποταμό Ιλισό το 1900. Σε αυτή διακρίνονται βιοτεχνικά κτήρια δίπλα στον ποταμό και στο βάθος το Ζάππειο.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 79.

⁵⁹ Ν.-Σ. Μυωφά, ό.π., προσάρτημα 22, σ. 341.

⁶⁰ Κώστα Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, ό.π., σ. 299 & σ. 326.

Εκτός από τη στέγαση και την υγιεινή ένα άλλο πρόβλημα στον συνοικισμό, που συνδέονταν με την καθαριότητα, ήταν η ύδρευση. Πολλοί έπρεπε να διανύσουν πάρα πολλά μέτρα μέχρι την κεντρική βρύση, να σταθούν στην ουρά και κατόπιν φορτωμένοι με τους ντενεκέδες με το πόσιμο νερό να επιστρέψουν στο σπίτι. Η Αλίκη Δεγερμιντζιάν, που γεννήθηκε στο Δουργούτι, επιβεβαιώνει ότι: «Κουβαλούσαν νερό με ντενεκέδες από βρύσες σκόρπιες εδώ κι εκεί, επειδή δεν είχαν νερό στα σπίτια».⁶¹ Μέσα στον οικισμό υπήρχαν τρεις κεντρικές βρύσες τις οποίες υποτυπωδώς έφτιαξε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Τα πρώτα χρόνια, κάθε νοικοκυρά μπορούσε να γεμίζει τους κουβάδες της με νερό δύο φορές την εβδομάδα το πολύ, όταν άνοιγαν οι βρύσες. Το πρόβλημα ήρθε κάπως να το απαλύνει η υδροδότηση της Αθήνας με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης του Μαραθώνα (τα εγκαίνια έγιναν στις 25 Οκτωβρίου 1929), από την αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ, οπότε οι προσφυγικοί συνοικισμοί κατάφεραν να γλυτώσουν από τις ουρές στις βρύσες. Μέχρι τότε όμως για το πλύσιμο επινοούσαν άλλους τρόπους εξασφάλισης του νερού, όπως περιγράφει ο Ιωσήφ Γεβοντιάν. «Στην ταράτσα είχαμε ένα βαρέλι και μαζεύαμε εκεί το νερό της βροχής. Το βαρέλι γέμιζε με πλίθρες και σκόνη. Καθαρίζαμε το νερό και με αυτό πλέναμε τα ρούχα μας».

Η ταράτσα ήταν μία ξύλινη συνήθως κατασκευή πάνω από την παράγκα, που εκτός από τη χρήση της για συλλογή βρόχινου νερού την χρησιμοποιούσαν και για άλλες χρήσεις. Ήταν το μέρος για το άπλωμα των ρούχων, το μόνο σημείο που δεν γέμιζαν με τον αέρα κοκκινόχρωμα. Τους καλοκαιρινούς μήνες χρησιμοποιούνταν ως επιπλέον υπαίθριο δωμάτιο, δεδομένου του στενού χώρου εντός της παράγκας. Ο στενός εσωτερικός χώρος, στην ουσία ένα δωμάτιο με μία κουζίνα, ανάγκαζε τους ιδιοκτήτες με διάφορες τεχνικές να κάνουν κάποιες επεκτάσεις. Είτε σκάβοντας ένα υπόγειο, είτε δημιουργώντας ένα επιπλέον δωμάτιο.

Έξω υπήρχε μία υποτυπώδη αυλή με μία τουαλέτα με λαμαρίνες επάνω, αφρολέξ και πισσόχαρτο στα πλαϊνά τοιχώματα. Ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου θυμάται την τουαλέτα στο σπίτι του η οποία «ήτανε για γέλια. Με μπερντέδες για πόρτες», ενώ γενικότερα το σπίτι το οποίο αγόρασε ο πατέρας του ως «ένα δωμάτιο με δύο αυλές». Στην αυλή υπήρχε συνήθως μία σκάφη με το πλυσταριό. Για τη θέρμανση

⁶¹ Αλίκη Δεγερμιντζιάν, προσωπική συνέντευξη, μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, στις 24/4/2021. Η Αλίκη Δεγερμιντζιάν κατοικούσε μαζί με τους γονείς της και τα τέσσερα αδέρφια της σε σπίτι (Σαρκουδίνου 94), αρκετά κοντά στις παράγκες του Δουργουτίου.

χρησιμοποιούσαν μαγκάλι και στη συνέχεια γκαζιέρα, όπου ζέσταιναν το φαγητό. Φυσικά σε ένα τέτοιο περιβάλλον δεν έλειπαν ως συγγάτοικοι τα ποντίκια και οι κατσαρίδες.⁶²

Η παραπάνω περιγραφή ταιριάζει σε μια τυπική παράγκα στο Δουργούτι, αλλά υπήρχαν και σπίτια που διέθεταν παραπάνω «ανέσεις». Χαρακτηριστική γι' αυτό είναι η μαρτυρία της Παϊτζάρ Μαρτικιάν, ένα μικρό κορίτσι το 1925, όταν οι γονείς της εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, από την Ανδρο και τον Πειραιά. Στο Δουργούτι αποφάσισαν να εγκατασταθούν επειδή «έμαθαν ότι υπάρχουν άνθρωποι τους οποίους γνωρίζουν, ξέρετε οι πρόσφυγες έψαχναν ο ένας τον άλλον για να βρουν τους γνωστούς τους, τους συγγενείς τους». Ο πατέρας της, Οβανές Μαρτικιάν, έπιασε δουλειά στην ΕΘΕΛ⁶³ και με την αδελφή της έλεγαν στα αστεία ότι το σπίτι που έμεναν ήταν «πολυτελείας», επειδή «είχαμε τουαλέτα, πολλά σπίτια τότε δεν είχαν τουαλέτα και χρησιμοποιούσαν τις κοινόχρηστες που ήταν πίσω από το εργοστάσιο της ΕΘΕΛ».

Στο εσωτερικό της παράγκας κατοικούσαν οικογένειες των 5-6 ατόμων που διέμεναν στο ένα και μοναδικό δωμάτιο. «Η ένδεια και οι στερήσεις δεν έκαναν κανένα να θεωρεί περίεργο όλο αυτό που συνέβαινε. Όλοι είχαν τα ίδια και όλοι στο Δουργούτι ζούσαν το ίδιο. Γι' αυτό ακόμη και σήμερα οι περισσότεροι που έζησαν εκείνα τα χρόνια θα πουν ότι ήταν δύσκολα, αλλά στη δεύτερη κουβέντα τους καταλήγουν, «ήταν ωραία χρόνια».⁶⁴ Αυτό οφειλόταν στις δύσκολες συνθήκες που ανάγκαζαν τους ανθρώπους να ζουν κοντά ο ένας με τον άλλον και να αναπτύσσουν ισχυρούς δεσμούς, ώστε ενωμένοι να υπερνικούν κάθε δυσκολία. Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι όλα ήταν ιδανικά. Ο τύπος της εποχής έχει αναφορές για βία στο Δουργούτι που ορισμένες φορές κατέληγε στο φόνο. Συγκεκριμένα η εφημερίδα *Σκριπ*, το 1924, δημοσιεύει άρθρο με τίτλο: «Το προχθεσινόν φρικιαστικόν δράμα

⁶² Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ. 126-127.

⁶³ Ε.Θ.Ε.Λ., εργοστάσιο ελαστικών στη θέση του οποίου βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο Intercontinental επί της Λεωφόρου Συγγρού. (παράρτημα Ι, χάρτες 1&4) Ιδρύθηκε το 1928 από τους Νικόλαο Μαυροφρύδη και Νικόλαο Αγκινιάδη με καταγωγή και οι δύο από τη Μικρά Ασία. Το εργοστάσιο ήταν γνωστό για τη κατασκευή πάνινων αθλητικών παπουτσιών με λαστιχένια σόλα και τις δεκαετίες 1940-1950, μαζί με την ΕΛΒΙΕΛΑ (Ελληνική Βιομηχανία Ελαστικών) ήταν οι μεγαλύτεροι κατασκευαστές του είδους. Τα μικρά παιδιά πήγαιναν πίσω από τη μάντρα του εργοστασίου όπου έβγαζαν τα ελαττωματικά κομμάτια και έτρεχαν να προλάβουν για να βρουν ένα ζευγάρι παπούτσια. Έμεινε ανενεργό σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής και στην αυλή του διεξήχθησαν τραγικές στιγμές, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

⁶⁴ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.128.

τιμής, ο φόνος εντός οινοπωλείου συνοικίας Δουργούτη», ή το τρίστηλο άρθρο της ίδιας εφημερίδας, το 1926, με τον τίτλο: «Μυστηριώδης δολοφονία Αρμένιου εις τον προσφυγικόν συνοικισμόν Δουργούτη. Ερωτική αντιζηλία ή επαγγελματική;».⁶⁵ Βεβαίως παρόμοια περιστατικά δημοσιεύονταν καθημερινά για όλες τις συνοικίες, όμως το Δουργούτι είχε την ιδιαιτερότητα της δαιδαλώδους δομής του, εξαιτίας της οποίας ήταν «άβατο» για τις αστυνομικές αρχές και άφηνε περιθώρια για συγκάλυψη κάθε είδους παρανομίας.

Αυτές οι αναφορές του τύπου δημιούργησαν στην κοινή γνώμη μία εικόνα «κακόφημης» περιοχής, στην οποία ένα «υποπρολεταριάτο» ζει και αναπνέει σε μία ατμόσφαιρα τέλειας αδιαφορίας και εγκατάλειψης από το επίσημο κράτος. Αυτό το επισημαίνει ο τύπος. Στην εφημερίδα *Τα Νέα*⁶⁶, σε ρεπορτάζ με τίτλο «Αι ανάγκαι του Δουργουτίου» και υπότιτλο: «εγκαταλελειμμένο από πάσης πλευράς», ο αρθρογράφος γράφει: «Το Δουργούτι είναι ένας ολωσδιόλου εγκαταλελειμμένος συνοικισμός. Τα πολλαπλά ζητήματα που αντιμετωπίζουν καθημερινώς οι κάτοικοι του δεν κάνουν μόνον τη ζωή δύσκολη, αλλά και εις ορισμένες περιπτώσεις πραγματικώς ανυπόφορηΕις την έξω των παραγκών περιοχήν του Δουργουτίου το κράτος ήγειρεν ωραιότατες πολυκατοικίες εις τις οποίες εγκαταστάθησαν περί τις 500 οικογένειες προσφύγων. Έκανε ακόμη και αρκετά πλινθόκτιστα σπιτάκια εις την συνοικίαν Μελά⁶⁷ εις τα οποία βρήκαν στέγη περί τις 300 οικογένειες. Υπάρχει και ένας μικρός αριθμός σπιτιών από τούβλα που λέγονται ιταλικά. Παρά την αστοργίαν των αρμοδίων προς την περιοχήν αυτής της πρωτευούσης...». Ο αρθρογράφος αναγνωρίζει ότι έγιναν κάποιες αξιέπαινες προσπάθειες, όμως αυτές δεν αλλάζουν τη συνολική εικόνα. Θεωρεί ότι «για να μπει το Δουργούτι σε κάποιον ρυθμό πολιτισμού και προόδου χρειάζεται τη στοργήν και το ενδιαφέρον του κράτους και του Δήμου» και προτείνει στη συνέχεια να κατεδαφιστούν οι παράγκες και στη θέση τους να ανεγερθούν υγιεινά σπίτια. Κατόπιν περιγράφει τους δρόμους του συνοικισμού οι οποίοι «ευρίσκονται εις αθλίαν κατάστασιν. Η δημοτικήν σκαπάνη ποτέ δεν πέρασε από πάνω τους, έστω για μια μικρή επισκευή». Τέλος αναγνωρίζει τις προσπάθειες των κατοίκων να διαμορφώσουν οι ίδιοι τον χώρο τους, εφόσον «δεν υπάρχουν ούτε υπόνομοι, ούτε αποχετεύσεις». Συγκεκριμένα «αν οι νοικοκυρές δεν

⁶⁵ Ν.-Σ. Μυωφά, ό.π., προσάρτημα 21, σ. 340.

⁶⁶ *Τα Νέα*, 4/11/48.

⁶⁷ Για τον συνοικισμό Μελά βλ. σ. 53.

κρατούσαν μια πραγματικώς υποδειγματική καθαριότητα, όλος ο συνοικισμός θα ήταν μία από τις πιο επικίνδυνες νοσογόνες εστίες για την πρωτεύουσα».

Οι νοικοκυρές στο συνοικισμό όντως φρόντιζαν τακτικά την καθαριότητα και την αισθητική αναβάθμιση των σπιτιών στον εσωτερικό και στο εξωτερικό χώρο. Η συγγραφέας Μαρία Ιορδανίδου γράφει σχετικά: «Οι πιο πολλές παράγκες, με ατομική πρωτοβουλία, βαμμένες με διάφορα χρώματα. Τα δρομάκια ανάμεσα στις παράγκες θεοκάθαρα. Το εσωτερικό της παράγκας καλοστολισμένο, με το τραπεζάκι του, το μιντεράκι του, όλα μικροσκοπικά, της γιαγιάς την πολυθρόνα, της καρδερίνας το κλουβί, και την γάτα καθισμένη αξιοπρεπέστατα μπροστά στην ανοιχτή πόρτα».⁶⁸ Και η Αλίκη Δεγερμιντζιάν επιβεβαιώνει για «σπιτάκια καθαρά, και ασβεστωμένα».⁶⁹ Υπήρχε συνείδηση ότι διαμόρφωναν τον δικό τους χώρο, έχοντας ως δεδομένη «την αστοργία των αρμοδίων».

Στην πραγματικότητα το κράτος την εποχή του μεσοπολέμου πήρε μέτρα για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, αν και τα προβλήματα δεν έλειπαν. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μετά τη Μικρασιατική καταστροφή εισήλθαν στην Ελλάδα 1.221.849 Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι αποτελούσαν το 22% των κατοίκων στο ελληνικό έδαφος.⁷⁰ «Κάθε κοινωνία που θα υποδεχόταν σε χρονικό διάστημα μηνών ένα κύμα άπορων, ως επί το πλείστον, προσφύγων, που ο αριθμός τους θα αντιστοιχούσε στο ένα τέταρτο του ντόπιου πληθυσμού, θα υφίστατο οπωσδήποτε ένα γενικό σοκ».⁷¹ «Οι ελληνικές πόλεις υποδέχτηκαν συνολικά 602.713 πρόσφυγες. Μόνον η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη δέχτηκαν 100 με 130.000 χιλιάδες πρόσφυγες η καθεμία δηλαδή το 60% όσων κατευθύνθηκαν στις πόλεις».⁷² Το πρόβλημα της στέγασης των Μικρασιατών προσφύγων τα πρώτα χρόνια ήταν τόσο επιτακτικό που δεν υπήρχε ελεύθερος χώρος σε Αθήνα και τον Πειραιά που να μην χρησιμοποιηθεί: κενά ακίνητα, σχολεία, αυλές εκκλησιών, γήπεδα, δημόσια κτήρια, θέατρα, αποθήκες, κ.λπ. Σ' αυτή την έκτακτη κατάσταση, κρατικοί θεσμοί όπως τα υπουργεία Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Γεωργίας, το Ταμείο Περιθάλψεως

⁶⁸ Μ. Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.124 παραπέμπει σε Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1980.

⁶⁹ Προσωπική συνέντευξη, 24/4/2021, ό. π..

⁷⁰ Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 61-62.

⁷¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σόκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9.

⁷² Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, ό.π., σ. 64.

Προσφύγων (Τ.Π.Π.)⁷³ και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.)⁷⁴ ανέλαβαν το έργο της αγροτικής και αστικής αποκατάστασης των προσφύγων. Η αστική αποκατάσταση περιλάμβανε τη δημιουργία οργανωμένων προσφυγικών οικισμών δίπλα στον αστικό χώρο, που όμως έγινε χωρίς κάποιον ευρύτερο πολεοδομικό σχεδιασμό. Πρωταρχική επιδίωξη ήταν η άμεση στέγαση των προσφύγων για να αποφευχθούν οι κοινωνικές αναταραχές σε περίπτωση περιθωριοποίησής τους. Έτσι την περίοδο 1927-1931 το υπουργείο Υγιεινής με ειδικά διατάγματα ανέλαβε την ευθύνη για ανέγερση οικημάτων και συνοικισμών, σχολείων, εκκλησιών, «άνευ της τηρήσεως νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων και πάσης συναφούς προς ταύτην διατάξεως». Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να στεγάζονται μαζικά οι πρόσφυγες στις παρυφές των πόλεων χωρίς τις αναγκαίες μακροπρόθεσμες προβλέψεις (δημόσιοι και κοινόχρηστοι χώροι ή άλλες εξυπηρετήσεις). Έτσι ολοκληρώθηκαν «12 κύριοι και 34 μικρότεροι αστικοί οικισμοί στην περίμετρο της πόλης, 1-4 χλμ. πέρα από τα όρια του οικιστικού ιστού. Οι σημαντικότεροι στο διάστημα 1925-1930 ήταν εκείνοι του Βύρωνα, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας, της Κοκκινιάς, του Υμηττού και του Ταύρου.»⁷⁵

Από την απογραφή που διενεργεί το τμήμα αστικής αποκατάστασης της Ε.Α.Π., το πρώτο εξάμηνο του 1927, προκύπτει πως οι περίπου μισοί αστοί πρόσφυγες (περίπου 75.000 οικογένειες) είναι συγκεντρωμένοι στην πρωτεύουσα. Από αυτούς το 37% αυτοστεγάζεται, ενώ από τους υπόλοιπους, περίπου το 33% στεγάζεται σε κατοικίες που χτίστηκαν από το Τ.Π.Π., την ΕΑΠ και το υπουργείο

⁷³ Υπηρεσία που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922 και λειτούργησε μέχρι το 1925. Σκοπός της λειτουργίας της ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και ασχολήθηκε με την ανέγερση ξύλινων παραπηγμάτων για τη στέγασή τους.

⁷⁴ Με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (29/9/1923) επικυρώθηκε η ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως των Προσφύγων (Ε.Α.Π.), ενός ανεξάρτητου από τις εκτελεστικές και διοικητικές ελληνικές αρχές οργανισμού με νομική υπόσταση. Το κεντρικό συμβούλιο αποτελείτο από 4 μέλη, τα δύο διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση με τη συγκατάθεση του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, που διορίζει τον πρόεδρο (πρώτος ο Αμερικανός διπλωμάτης Χένρυ Μόργκενταου) και τον αντιπρόεδρο. Η Ε.Α.Π ασχολήθηκε κύρια με την αγροτική αποκατάσταση (παροχή κλήρου, στέγης), το βάρος της αστικής αποκατάστασης (παροχή στέγης), που αποδείχθηκε δυσκολότερη υπόθεση, έπεσε στο κράτος. Για την υλοποίηση του έργου της μόνιμης αγροτικής και αστικής αποκατάστασης των προσφύγων και την ένταξή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας, το κράτος διέθεσε στην ΕΑΠ γαίες 8 εκατ. στρεμ., το ποσό δύο προσφυγικών δανείων (1924, 1928), οικόπεδα και τεχνικό-διοικητικό προσωπικό των υπουργείων Γεωργίας και Προνοίας και Αντιλήψεως. Το 1925 η Ε.Α.Π. ανέθεσε τη διαχείριση και εκποίηση των ανταλλαξιμών μουσουλμανικών ακινήτων που δεν είχαν παραχωρηθεί, ώστε να προκύψουν έσοδα προς όφελος των προσφύγων. Το έργο της ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1930.

⁷⁵ Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά», 2002, από <http://asiaminor.ehw.gr>, ανακτήθηκε στις 29/3/2021.

Πρόνοιας, ενώ ένα σεβαστό 27% (20.000 οικογένειες) στεγάζεται σε οικισμούς που έκτισαν οι πρόσφυγες μόνοι τους, δηλαδή στις παραγκουπόλεις.⁷⁶

Μία τέτοια παραγκούπολη ήταν και το Δουργούτι, με καλύβες, χαμόσπιτα, και άλλες πρόχειρες κατασκευές στα όρια του κέντρου της Αθήνας και της πολεοδομημένης πόλης. Αναπτυσσόμενη χωρίς οργάνωση, με ελλείψεις σε υποδομές (όπως αποχετεύσεις) και με τους κατοίκους να ζουν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης με εκδηλώσεις ασθενειών (κυρίως φυματίωση και ελονοσία) για πολλά χρόνια.

Οι Αρμένιοι πρόσφυγες στο Δουργούτι δεν εντάχθηκαν σε προγράμματα αστικής αποκατάστασης, αφού δεν είχαν την ελληνική υπηκοότητα, που θεωρείτο απαραίτητη προϋπόθεση ένταξης.⁷⁷ Επιπλέον το κράτος θεωρούσε την Αρμενική κοινότητα στην Ελλάδα ως «στοιχείο προς μετατόπιση» (όπως προαναφέραμε και θα δούμε και στη συνέχεια), αλλά και οι ξεριζωμένοι Αρμένιοι καλλιεργούσαν την ιδέα ότι στην Ελλάδα βρίσκονταν «προσωρινά» και κάποια στιγμή θα επιστρέψουν. Αυτό όμως ίσχυε και για ορισμένους Έλληνες πρόσφυγες. Όταν η Κλειώ Ρουμσάνογλου παζαρεύει ένα παλιό διώροφο σπίτι επί της λεωφόρου Συγγρού πιο πέρα από τον Φόρο⁷⁸ και το ανακοίνωσε στον μεγαλύτερο γιο της, τον Γιορδάνη, τότε αυτός: «Χάλασε τον κόσμο, εμείς έχουμε σπιταρώνα στον τόπο μας. Θα πάμε πίσω. Πάρε τα λεφτά που έδωσες για αυτό το σαράβαλο. Δε μένουμε εδώ. Το πολύ πολύ να πάμε στην Πόλη».⁷⁹ Οι φρούδες ελπίδες της επιστροφής συντηρούσαν την απaráδεκτη κατάσταση των συνθηκών ζωής στον συνοικισμό, που με την ανοχή ή την αδιαφορία του κράτους προσπαθούσαν να διαχειριστούν οι πρόσφυγες με την εργασία τους.

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ Αντωνίου, ό.π., σ.158.

⁷⁸ Αποκαλούνταν έτσι το σημείο στη λεωφόρο Συγγρού, όπου υπήρχε ο σταθμός διοδίων για τα διερχόμενα οχήματα προς το κέντρο. Σήμερα βρίσκεται εκεί η στάση των λεωφορείων «Γέφυρα» επί της Συγγρού, μπροστά στην Τράπεζα Πειραιώς (απέναντι και λίγο πριν το Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ζαχαράκης, ό.π., σ. 263.

⁷⁹ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας* ό.π. σ. 107-108. Να σημειώσουμε ότι το περιστατικό πρέπει να έγινε μετά το 1924, διότι αμέσως πιο κάτω γράφει: «Σιγά-σιγά έγινε ο Ιταλικός συνοικισμός με πιο στέρεα σπίτια...». Αυτή η μαρτυρία δηλώνει ότι ορισμένοι Έλληνες πρόσφυγες καλλιεργούσαν μία ελπίδα επιστροφής ακόμη και μετά τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923).

1.3 Εργασία

«Και τώρα δουλειά» είπε στον εαυτό της η Κλειώ. Πρέπει να ξεχάσω τι ήμουν και πώς ζούσα. Θα ζήσω αλλιώς πια. Μόνο τους αγαπημένους μου ανθρώπους που άφησα στο νεκροταφείο του Ταξιάρχη δε θα τους βγάλω από μέσα μου». ⁸⁰ Ένα από τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε η ελληνική οικονομία και κοινωνία του μεσοπολέμου ήταν η μαζική εισροή προσφυγικού εργατικού δυναμικού, ορισμένες φορές εξειδικευμένου, που συνδυαζόταν με ισχυρή διάθεση για εργασία. Ειδικά στους λαϊκούς προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως στο Δουργούτι, η φτώχεια εξανάγκαζε τους κατοίκους να κάνουν κάθε είδους δουλειά, προκειμένου να επιβιώσουν. Δουλειές που δύσκολα θα έκαναν άλλες κατηγορίες πληθυσμού, αφού η ανεργία ήταν υψηλή και παρακαλούσαν τον εργοδότη για ένα μεροκάματο. Έτσι οι Δουργουτιώτες εξασφάλιζαν τον βιοπορισμό τους, κυρίως ως βιοτέχνες, τεχνίτες, έμποροι, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, υποδηματοποιοί, οικοδόμοι, αρτοποιοί, υφαντουργοί, χρυσοχόοι, αλλά και ως δάσκαλοι και γραφιάδες. Εμπορεύονταν τρόφιμα ή αγόραζαν και πουλούσαν, από χέρι σε χέρι τις περισσότερες φορές, παλαιά είδη. ⁸¹ Έτσι σιγά-σιγά δημιούργησαν και την περίφημη «Αγορά» στο συνοικισμό και για να εξασφαλίσουν τον επιούσιο δούλευαν όλοι άντρες, γυναίκες, παιδιά. Ο Ασιάν Χωρέμ θυμάται ότι «πολλές γυναίκες δουλεύανε καθαρίστριες στο «Φιξ» ⁸², πάνω από 150-200 γυναίκες», ενώ ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου θυμάται από τα παιδικά του χρόνια ότι πουλούσε χαρουπόπιτες στους χωροφύλακες του Μακρυγιάννη. «Από τα

⁸⁰ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας*, ό.π., σ. 96.

⁸¹ «Στα ζητήματα απασχόλησης θα βρούμε την αποκρυστάλλωση μιας ευρύτατα άτυπης οικονομίας στην Κοκκινιά, στον Πειραιά, στην Αθήνα, στις πόλεις της Ελλάδας ολόκληρης που ξεκίνησε με κρατική πρωτοβουλία. Η άτυπη οικονομία ανάγεται στις πολιτικές της Κοινωνίας των Εθνών και της ελληνικής κυβέρνησης αρχικά, της ΕΑΠ και της Εθνικής Τράπεζας αργότερα που παρέμβαιναν ενεργά για να την ενισχύσουν, αν όχι για να τη δημιουργήσουν. Οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν τυπικό προλεταριάτο, άθλιο και άκληρο αντικείμενο εκμετάλλευσης. Αν και πολλοί από αυτούς εργάστηκαν με ημερομίσθιο ή ως εργατικά χέρια στα εργοστάσια, ορισμένοι έγιναν επιχειρηματίες, αλλά όλοι, λίγο πολύ μετείχαν στην άτυπη οικονομία που οι ίδιοι δημιούργησαν». Λίλα Λεοντίδου, «Ένας χώρος ελπίδας κι αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονιές της Νίκαιας», στο *«Τα Προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας»*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα μνήμης 1922-2002, Αθήνα, 2002, σ. 21.

⁸² Εργοστάσιο παραγωγής και εμφιάλωσης μύρας επί της Λεωφ. Συγγρού, χρονολογείται από το 1893, λειτούργησε μέχρι το 1983 και ήταν το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο. Το έκτισε ο Κάρολος Φιξ, γιος του Βαυαρού επιχειρηματία Ιωάννη Φιξ, ο οποίος κατασκεύασε το πρώτο ζυθοποιείο στο Κολωνάκι με άδεια του Όθωνα για εκατό χρόνια και έμαθε στους Έλληνες το άγνωστο αυτό ποτό. Το κτήριο του Φιξ έγινε το σήμα κατατεθέν της περιοχής, ισχυρό τοπόσημο και τόπος εργασίας για πολλούς εργάτες από τις γύρω περιοχές. Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

κουκούτσια του χαρουπιού, τα αλέθαμε και κάναμε πίτες. Κάναμε ό,τι δουλειά βρίσκαμε. Κάναμε και τους μανάβηδες, τσιγάρα πουλάγαμε. Εγώ πούλαγα και καραμέλες, φυστίκια και τέτοια, μέσα σε ένα καλαθάκι. Πηγαίναμε στο σταθμό. Ήταν τότε η γραμμή Ελευσίνα – Μεγάρων. Η αστυνομία μας κυνηγούσε. Άμα μας έπιαναν, μας έσπαγαν το εμπόρευμα». Με δεδομένο ότι η ανάγκη έσπρωχνε αυτούς τους μικρούς «λαθρέμπορους» σε αντιπαράθεση με τις αρχές, δημιουργούνταν στην ψυχή τους ένα είδος εξοικείωσης με την παραβατικότητα. Αυτή όμως η εξοικείωση με την παραβατικότητα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν απαραίτητη προκειμένου, όχι μόνο να επιβιώσουν στην Κατοχή, αλλά και ν' αναπτύξουν «αντιστασιακό πνεύμα» και ένα μυστικό τρόπο αποτελεσματικής δράσης απέναντι στον κατακτητή.⁸³ Έτσι σιγά-σιγά ωρίμαζε σε πολλούς δυναμικούς νεαρούς το «αντιστασιακό πνεύμα» και όταν θα ηχούσαν, στις λαϊκές συνοικίες, «τα χωνιά» του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ πολλοί θ' ανταποκρίνονταν πρόθυμα στο κάλεσμα. Ανάμεσά τους κι ο νεαρός τότε Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου, ο οποίος θα εξελιχθεί σε Ελασίτη αντάρτη και βασικό στέλεχος του «Λόχου Δουργούτιου».

1.4 Η Αγορά

Το Δουργούτι δεν είχε πλατείες, όμως είχε την Αγορά στον κεντρικό δρόμο του συνοικισμού⁸⁴ που εκτεινόταν κάθετα από την λεωφόρο Συγγρού (στο ύψος του σημερινού ξενοδοχείου «Intercontinental») διασχίζοντας κάθετα τον συνοικισμό σε μία περίπου ευθεία γραμμή μέχρι την οδό Σαρκουδίνου στο ύψος της Αρμένικης Καθολικής Εκκλησίας (οδός Ρενέ Πυώ 2).⁸⁵ Η Αγορά του Δουργούτιου συγκροτείτο από έναν απίθανα μεγάλο αριθμό αυτοσχέδιων καταστημάτων, ουζερί και καφενείων και ουσιαστικά ήταν η δεύτερη πλουσιότερη αγορά της Αθήνας μετά τη Βαρβάκειο. Οι επαγγελματίες που διέθεταν καταστήματα στην Αγορά είχαν εξασφαλίσει άμεση εμπορική σύνδεση με τις αγορές της Ανατολής και διέθεταν προϊόντα που δύσκολα

⁸³ «Στη περίοδο 1941-1944, οι δυνάμεις κατοχής (ιταλοί, γερμανοί) και η Ελληνική Πολιτεία ήταν τυπικά νόμιμες, αλλά ουσιαστικά παράνομες. Αντίθετα οι αγωνιστές της Αντίστασης, αν και τυπικά παράνομοι, ήταν ηθικά νόμιμοι, γιατί αγωνίζονταν για την απελευθέρωση της πατρίδας τους από τους κατακτητές», Τασούλα Βερβενιώτη, «Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας, Αθήνα 1941-1944», από <https://www.academia.edu> ανακτήθηκε στις 10/4/2021.

⁸⁴ Παράρτημα II, εικόνα 4.

⁸⁵ Παράρτημα I: χάρτης 1 (Αρμένικη καθολική Εκκλησία) και χάρτης 5 από την ΕΘΕΛ μέχρι Σαρκουδίνου και Ρενέ Πυώ, (κάθετες στην Κασομούλη).

θα έβρισκες σε άλλα καταστήματα της πόλης. Κάποιος που θα ήθελε ονομαστούς μεζέδες της Ανατολής (παστουρμάδες, σουτζούκια, λακέρδα) έπρεπε να έρθει στο Δουργούτι. Ακόμη και τα τυλιχτά σουβλάκια με πίτα ήταν αρμένικη εφεύρεση της περιοχής και από εκεί απλώθηκαν σε όλη την Αθήνα. Υπήρχαν όμως και μαγαζιά, όπως θυμάται η Παϊτζάρ Μαρτικιάν, «όλων των ειδών, παντοπωλεία, μανάβικα, στραγαλοπωλεία, κρεοπωλεία, βιβλιοπωλεία. Τα μαγαζιά ήταν αρμένικα. Εγώ δε θυμάμαι Έλληνες. Όλοι ήταν Αρμένιοι. Μιλούσαν αρμένικα. Μερικοί Αρμένιοι ήταν τουρκόφωνοι. Μιλούσαν τούρκικα. Από εκεί εγώ ξέρω κάποια τούρκικα». Η Κλειώ Ρουμσάνογλου πάλι επιβεβαιώνει τον πλούτο της Αγοράς: «Τι δεν είχε αυτή η αγορά; Ψάρια, ειδών ειδών σαζάνια κι άλλα αυτού του είδους δηλαδή ποταμόψαρα, του γλυκού νερού τα έλεγαν, ξηρούς καρπούς, μαντολάτα, ψωμί, κουλούρια και σιγά σιγά έβαλαν εργαλεία, μαχαίρια, ακονιστήρια, τσαγκαράδικα και υφάσματα, μαγαζιά με μυλόπετρες για να κάνουν το πλιγούρι.»⁸⁶ Για παράδειγμα ίσως λίγοι γνωρίζουν ότι η εταιρεία «Serko Agarab», που διατηρούσε κατάστημα στο Δουργούτι, το 1948 κατασκεύαζε τα πρώτα ξύλινα ψυγεία πάγου στην Ελλάδα για επαγγελματική και οικιακή χρήση.⁸⁷

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της Αγοράς ήταν το πλήθος των μαγαζιών-σπιτιών, ίσως δεν υπήρχε σε άλλη περιοχή της Αθήνας τόσο πλήθος. Ο Ασιάν Χωρέμ παραδέχεται ότι ήταν «μεγάλος αριθμός των μαγαζιών -σπιτιών» και ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου λέει χαρακτηριστικά ότι «κάθε τρύπα κι ένα ουζερί». Με αυτό εννοεί ότι πολλοί μετέτρεπαν την πρόσοψη της παράγκας σε μαγαζί και το πίσω μέρος σε σπίτι που διέμεναν, ενώ τον ελάχιστο πίσω χώρο της αυλής τον μοιράζονταν με τους γείτονες. Έτσι όλος ο συνοικισμός είχε μία αυτονομία για την οποία ο συγγραφέας και μεταφραστής Γρηγόρης, Ιωσήφ (Σήφης) Κασσεσιάν, παλαιός Δουργουτιώτης, θυμάται: «Το Δουργούτι είχε μία αυτονομία. Εκεί εργάζονταν, εκεί ζούσανε. Πολλές φορές μπροστά στο σπίτι ήτανε παράγκα και πίσω στη παράγκα μένανε. Ήτανε αυτοεξυπηρετούμενοι. Για κάποιες δεκαετίες σπάνια βγαίνανε έξω από εκεί για να εργαστούνε. Διασκεδάσεις, ταβέρνα, γραμμόφωνο με τούρκικα τραγούδια, ναργιλές, χαρτοπαιξία».

⁸⁶ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας*, ό.π., σ. 97.

⁸⁷ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.132.

Οι πληροφορίες αυτές για το πλήθος μαγαζιών-σπιτιών επιβεβαιώνουν την αφήγηση για ενασχόληση των κατοίκων με το εμπόριο. Παράδειγμα, ο πατέρας της Αλίκης Δεγερμιντζιάν που ήταν υφαντουργός. Πίσω από το σπίτι του είχε αργαλειούς με τους οποίους έφτιαχνε κουκουλάρικα υφάσματα τα οποία πουλούσε στα μεγάλα μαγαζιά⁸⁸. Τα υφάσματα αυτά ήταν αντοχής και καλής ποιότητας. Σίγουρα οι έμποροι-κάτοικοι επωφελούνταν από την καλή φήμη της Αγοράς που συγκέντρωνε κόσμο από άλλες περιοχές, αλλά και από τον ίδιο το συνοικισμό. Η Κλειώ Ρουμσάνογλου έλεγε στα παιδιά της: «Να αφήσουμε χώρο για μαγαζί. Πολύ καλή θέση έχουμε, λεωφόρο μπροστά μας, η Αθήνα κοντά, η Ακρόπολη απέναντί μας, έχουμε και ποτάμι για νερό (Ιλισσός) για ώρα ανάγκης. Αν ανοίξουμε μαγαζί θα γίνει κι άλλο, κι άλλο και θα γίνει αγορά».⁸⁹ Η αυθεντική αυτή μαρτυρία αποκαλύπτει την αλληλεπίδραση δημόσιου χώρου και ανθρώπων, πώς οι άνθρωποι με τη δράση τους τον «μαρκάρουν» και τον νιώθουν δικό τους.⁹⁰ Αυτόν τον (δικό τους) χώρο θα δούμε οι Δουργουτιώτες να τον υπερασπίζονται στην Κατοχή, αλλά και αμέσως μετά την «Απελευθέρωση» με βαρύ τίμημα.

Τέλος η Αγορά ήταν το κέντρο της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής. Στα ονομαστά καφενεία της οι άνδρες συνωστίζονταν προκειμένου να κουβεντιάσουν, να πολιτικολογήσουν ή να γελάσουν. Ένα από τα ξακουστά καφενεία στο Δουργούτι ήταν η «Ωραία Πρίγκιπος» που το διατηρούσε ο παππούς ο Στέφανος, του γνωστού μουσικοσυνθέτη Γιάννη Σπυρόπουλου-Μπαχ.⁹¹ Έξω από το καφενείο άραζαν οι αραμπάδες για να κατέβει ο κόσμος και να ακούσει τον ρεμπέτη Γιώργο Μπάτη που έπαιζε πολλά τραγούδια, πριν ακόμη γραμμοφωνηθούν.

Τα καφενεία της Αγοράς αποτελούσαν και «στέκια» ομοϊδεατών θαμώνων, όπως αυτό «στον κεντρικό δρόμο, το καφενείο του «Αράμ» που μαζεύονταν όλοι οι ομοϊδεάτες», όπως αναφέρει η Παϊτζάρ Μαρτικιάν για το στέκι του πατέρα της Οβανές Μαρτικιάν. Η λέξη «ομοϊδεάτες» πιθανόν να έχει πολιτικό περιεχόμενο, διότι

⁸⁸ Προσωπική συνέντευξη, 24/4/2021, ό.π..

⁸⁹ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, ό. π..

⁹⁰ Γιάννης Στεφάνου, «Η γειτονιά των μεταναστών του Νέου Κόσμου. Μια ανιχνευτική έρευνα», από <https://www.academia.edu/>, ανακτήθηκε στις 30/3/2021. Ο ερευνητής ανιχνεύει το «μαρκάρισμα» του δημόσιου χώρου από τους σύγχρονους μετανάστες του Ν. Κόσμου και παραπέμπει στο συλλογικό έργο «Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη, Χωρικές Προσεγγίσεις του πολιτισμού», επιμ. Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης, Γ., 2010 Αθήνα, Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο του Αιγαίου, σ.14. Σημειώνουμε ότι για τους κοινωνικούς επιστήμονες ο χώρος είναι μία «κοινωνική κατασκευή», που παράγει πολιτιστικό νόημα.

⁹¹ Είναι ο στιχουργός των τραγουδιών «Διδυμότειχο blues», «Πόσο σε θέλω», κ.α.

όπως αναφέρει η Μαρτικιάν σε άλλο σημείο της συνέντευξής της: «Ο πατέρας μου πολέμησε στον πόλεμο της Αλβανίας το 1940. Είχε στο στήθος του το «γκιναϊτσάκ» το έμβλημα του Ντασνάκ, του κόμματος, της παράταξής μας. Είχε την ιδέα ότι θα επιστρέψουμε, θα γυρίσουμε πίσω. Ήταν δηλαδή προσωρινή η εγκατάστασή μας στην Ελλάδα». Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει τη βιβλιογραφία⁹² για την άρνηση των Αρμενίων να αποδεχτούν την ελληνική ιθαγένεια που πρόσφερε ο Βενιζέλος το 1923, επειδή ατυχώς θεωρούσαν ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα είναι «προσωρινή» και κάποτε θα επιστρέψουν στην πατρίδα τους και θα διεκδικήσουν τις περιουσίες τους. Την προσδοκία της επιστροφής καλλιεργούσε το εθνικιστικό κόμμα Ντασνάκ στα μέλη του.⁹³

1.5 Μορφές κοινωνικής οργάνωσης

Ο αγώνας Αρμενίων και Ελλήνων προσφύγων στο Δουργούτι ήταν σχεδόν παράλληλος. Εκτός από τη στέγαση και την επιβίωση αντιμετώπιζαν και το θέμα της διατήρησης της καταγωγής και της ταυτότητάς τους. Ειδικά για τους Αρμένιους το ζήτημα αυτό ήταν και είναι κομβικής σημασίας, διότι μετά τη γενοκτονία του 1915, έγιναν ένας λαός της Διασποράς. Ουσιώδη για την ύπαρξή τους είναι τρία βασικά στοιχεία: Η κοινότητα, η εκκλησία και το σχολείο. Όπου κι αν πήγαν προσπάθησαν να τα διατηρήσουν, ιδρύοντας εκκλησίες, σχολεία, πολιτιστικούς συλλόγους και εκδίδοντας εφημερίδες, βιβλία, περιοδικά. Παράλληλα διατηρώντας την πολιτιστική τους ετερότητα προσπάθησαν σκληρά, ώστε να ενταχτούν στην ελληνική κοινωνία ως ίσοι πολίτες, τιμώντας παράλληλα την καταγωγή και την ταυτότητά τους. Ακολουθώντας αυτή τη γενική γραμμή, η Αρμενική κοινότητα Δουργουτίου ίδρυσε τις δικές της εκκλησίες, σχολεία και συλλόγους, ενώ δεν παρέλειψε να εκδώσει εφημερίδες και περιοδικά, για να ενισχύσει την συνοχή της και να διατηρήσει τις παραδόσεις της.

⁹² Θεοδώρα Λαμπρινού, «Αρμενική Ταυτότητα: Παλιές και Νέες Κοινότητες Αττικής», διπλωματική εργασία, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, 2015, σ. 32.

⁹³ Για τα αρμενικά πολιτικά κόμματα βλ. σ. 43-46.

1.5.1. Αρμενικές εκκλησίες και σχολεία

Η δημιουργία εκκλησιών ήταν από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν εξ αρχής τον συνοικισμό. Δεν ήταν μόνο οι παραδοσιακά ισχυροί δεσμοί των Αρμενίων με τις εκκλησίες τους, αλλά και το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό η αλληλοβοήθεια στα δύσκολα χρόνια περνούσε μέσα από τις εκκλησιαστικές οργανώσεις. Η εκκλησία, συνεκτικός κρίκος της κοινότητας, πολλές φορές μοίραζε στα φτωχά Αρμενόπουλα τρόφιμα, ρούχα και παπούτσια που έστελναν Αρμένιοι από την Αμερική, ενώ λειτουργούσε και ως χώρος συγκέντρωσης του προσφυγικού πληθυσμού και αναζήτησης χαμένων συγγενών. Όσοι είχαν χάσει δικούς τους κόλλαγαν χαρτιά «η τάδε οικογένεια είναι στο τάδε μέρος, κ.τ.λ.». ⁹⁴

Από το 1922 ιδρύθηκε η ορθόδοξη (Γρηγοριανή) αρμενική εκκλησία «σε μία ξύλινη παράγκα (κάθετη στην αρχή της οδού Σφιγγός)», ⁹⁵ ενώ η Αρμενοκαθολική Εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή στην οδό Ρενέ Πυώ 2 (θέση που βρίσκεται μέχρι σήμερα). ⁹⁶ Η ιστορία της ξεκινάει με την έλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής. Εμβληματική φυσιογνωμία της Εκκλησίας υπήρξε ο Καπουτσίνος μοναχός Γκιουρέγ Ζοχραμπιάν, ο οποίος περιόδευσε τον Οκτώβριο του 1923, κατόπιν εντολής του Καρδινάλιου Ναζλιάν σε όλη σχεδόν την Ελλάδα και διαπίστωσε ιδίοις όμμασι την τραγική κατάσταση των Αρμενίων προσφύγων. Όταν διαπίστωσε ότι η βοήθεια από το εξωτερικό θα καθυστερούσε ανέλαβε πρωτοβουλίες για την οργάνωση των καθολικών αρμενικών κοινοτήτων σε κάθε πόλη, αλλά και την παροχή βοήθειας στους Αρμένιους πρόσφυγες. Όταν επέστρεψε από τις περιοδείες του και οργάνωσε κάπως τις κοινότητες στη Β. Ελλάδα και τα νησιά, αυτό που έμενε ήταν η οργάνωση των κοινοτήτων στη Αθήνα και τον Πειραιά, που ήταν και οι πολυπληθέστερες. Ο μεγάλος στόχος του ήταν να φτιάξει «δύο ενορίες, μια στο Δουργούτι για την Αθήνα και μια στην Κοκκινιά για τον Πειραιά. Στο Δουργούτι παρότι παρουσιάστηκαν μεγαλύτερες δυσκολίες (σε σχέση με την Κοκκινιά) στην αγορά οικοπέδων και την ανέγερση των κτηρίων, ευτυχώς ξεπεράστηκαν και τον

⁹⁴ Αντωνίου, ό.π., σ. 98.

⁹⁵ Μ. Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π. σ. 215. Στο παράρτημα Ι, χάρτης 5 απεικονίζεται με το σύμβολο του σταυρού πάνω από τη λέξη «Δουργούτι». Η πρόχειρη κατασκευή του 1922 στέγαζε στη συνέχεια συνεργείο αυτοκινήτων. Σήμερα στη θέση του βρίσκεται πολυκατοικία. Από το 1981 σε νέα θέση (οδός Πραξαγόρου 4) οι πιστοί ανεγείρουν το ναό του Σούρπ Γκαραμπέτ (Μητρόπολη Ορθόδοξων Αρμενίων Ελλάδος).

⁹⁶ Παράρτημα Ι, χάρτης 1.

Ιούνιο του 1927 θεμελιώθηκε η εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή, ενώ το Σεπτέμβριο του 1928 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του κτηρίου των οικημάτων, των γραφείων καθώς και η ανέγερση του σχολείου. Στο κτήριο των οικημάτων φιλοξενούνταν το σχολείο του «Κυανού Ερυθρού Σταυρού», όπως και όλες οι άλλες αρμένικες οργανώσεις της περιοχής». ⁹⁷ Η περίοδος 1938-1945, ήταν η πιο δύσκολη για την Αρμενοκαθολική εκκλησία «όπως και για όλες τις αρμενικές οργανώσεις στην Ελλάδα, αλλά συνάμα και αυτή με τη μεγαλύτερη προσφορά στην παροικία». ⁹⁸

Η Αρμενική Ευαγγελική Εκκλησία πιθανότατα συγκροτήθηκε πρώιμα, όπως η Ορθόδοξη (Γρηγοριανή), αν κρίνουμε από μία σπάνια φωτογραφία του 1924⁹⁹, που απεικονίζει ένα σχολείο Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Δουργούτι, όπου μερικές δεκάδες Αρμενόπουλα παίζουν ξέγνοιαστα μπροστά από ένα αντίσκηνο και μία παράγκα, υπό την επίβλεψη δασκάλου. Μία αρμενική πηγή¹⁰⁰ μας πληροφορεί ότι το 1923 δημιουργείται το πρώτο σχολείο (της Ευαγγελικής Εκκλησίας) στην περιοχή, που αρχικά είχε 60 μαθητές, όμως «έφθασε τη δεκαετία του '30 να έχει μέχρι και 450». Μετά από μερικούς μήνες δημιουργείται αντίστοιχο σχολείο στην Παλαιά Κοκκινιά και τα δύο περιλάμβαναν δημοτικό και νηπιαγωγείο. Όπως μας πληροφορεί η Παϊτζάρ Μαρτικιάν: «Την εποχή που πήγα σχολείο στο Δημοτικό υπήρχαν τρία σχολεία. Η Ευαγγελική είχε το δικό της σχολείο. Ένα του Κυανού Σταυρού. Και το Εθνικό σχολείο (της κοινότητας). Κατόπιν ενώθηκαν και έγιναν ένα. Αυτό στεγάζονταν εκεί που είναι η Καθολική εκκλησία στη Ρενέ Πυώ». ¹⁰¹

⁹⁷ Από τον ιστότοπο του Αρμενικού Γυμνασίου «Κυανούς Σταυρός» (λειτουργεί και σήμερα οδός Σαρκουδίνου 120 Ν. Κόσμος), <http://gym-aks.att.sch.gr/>, ανακτήθηκε στις 5/4/2021. Για το φιλανθρωπικό σωματείο «Κυανούς Σταυρός» βλ. σ. 47.

⁹⁸ Χοβαννές Γαζαριάν, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος» από <https://armenika.gr/> ανακτήθηκε στις 3/4/2021. Για την προσφορά της Αρμενοκαθολικής εκκλησίας την περίοδο της Κατοχής βλ. σ. 72-74.

⁹⁹ Παράρτημα II, εικ. 5.

¹⁰⁰ Χοβαννές Γαζαριάν, «Η Ευαγγελική Εκκλησία στην Ελλάδα» από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 3/4/2021.

¹⁰¹ Υπενθυμίζουμε ότι η οικογένεια Μαρτικιάν φτάνει στο Δουργούτι το 1925 και ήδη υπήρχαν τρία σχολεία. Η πληροφορία για την μεταστέγαση του σχολείου του Κυανού Σταυρού στην οδό Ρενέ Πυώ συμφωνεί με τις πληροφορίες που αντλούμε από το ιστορικό του σχολείου στην επίσημη ιστοσελίδα του. Συγκεκριμένα η ιστοσελίδα αναφέρει ότι: «Αρμενικά σχολεία ιδρύθηκαν από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα. Στην αρχή λειτούργησαν μέσα σε παραπήγματα και παράγκες, αργότερα σε κάποιες υποτυπώδεις αίθουσες. Με τον καιρό η κατάσταση βελτιώθηκε και από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, το σχολείο φιλοξενήθηκε στις αίθουσες των εγκαταστάσεων της Καθολικής εκκλησίας, στο Δουργούτι, εκεί όπου στεγάζονταν και δραστηριοποιούνταν άλλωστε όλες οι αρμενικές οργανώσεις της περιοχής», από <http://gym-aks.att.sch.gr>, ό.π.

Παρατηρούμε ότι τα σχολεία λειτουργούσαν δίπλα και μέσα στις εκκλησίες. Σε αυτά δίδασκαν Αρμένιοι δάσκαλοι και τα μαθήματα γίνονταν στην αρμενική γλώσσα, με εξαίρεση μια ώρα που διδάσκονταν η ελληνική γλώσσα.¹⁰² Πολλοί από τους διδάσκοντες ήταν ιερείς, όπως στο σχολείο της Αρμενοκαθολικής Εκκλησίας, που στάλθηκαν ιερείς δάσκαλοι από τη Ρώμη. Την πρώτη χρονιά είχε 150 μαθητές, ενώ λίγο πριν την Κατοχή έφτασε να έχει 490. Ήταν ένα σχολείο που παρείχε εκπαίδευση υψηλού επιπέδου, από τα καλύτερα της Αθήνας και κατάφερνε, εκτός από τη μόρφωση, να εμφυσήσει στους μαθητές και πατριωτικό πνεύμα.¹⁰³ Οι αριθμοί των μαθητών δείχνουν το δυναμισμό της κοινότητας στο Δουργούτι, αλλά υπήρχε και μαθητική διαρροή, γιατί πολλά παιδιά δεν αποφοιτούσαν επειδή αναγκάζονταν να εργαστούν, ιδιαίτερα τα κορίτσια στο σπίτι.

1.5.2. Ελληνικές εκκλησίες και σχολεία

Στο Δουργούτι δεν υπήρχαν ελληνικές εκκλησίες και οι Ορθόδοξοι χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι να μεταβαίνουν σε εξωκκλήσια οικισμών των γύρω περιοχών. Μέχρι τον 19^ο αι. τα εξωκκλήσια ήταν ερημικά, όμως η άφιξη των προσφύγων από τις αρχές του 20^{ου} αι. και η οικιστική ανάπτυξη τα αναβαθμίζει σε ενοριακούς ναούς με συνεχείς προσπάθειες των ενοριτών. Τέτοια ήταν ο Άγιος Ιωάννης ο Κυνηγός, στα ανατολικά της περιοχής Κυνοσάργους επί της «Μεγάλης Στράτας», (σήμερα λεωφ. Βουλιαγμένης), ο Άγιος Γεώργιος, στο λόφο Κυνοσάργους (στη συνοριακή γραμμή Ν. Κόσμου-Δάφνη) και το εξωκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής στον ομώνυμο λόφο στη Δάφνη (τότε Κατσιπόδι).¹⁰⁴ Μάλιστα οι Δουργουτιώτες οργάνωναν και ομαδικές εκδρομές με συγγενείς και τα παιδιά, ειδικά στα πανηγύρια. Στους πράσινους αυτούς

¹⁰² «Τα αρμενικά σχολεία υπάγονταν στις ρυθμίσεις των ιδιωτικών σχολείων και δεν υπήρχαν ιδρύματα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι Αρμένιοι μαθητές φοιτούσαν σε άλλα ξένα σχολεία. Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας ιδρύθηκε η επιθεώρηση ξένων και μειονοτικών σχολείων και τα σχολεία των αρμενικών κοινοτήτων υπήχθησαν σε αυτή». Κωστής Α. Τσιούμης, *Μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα 1919-1945*, Θεσσαλονίκη, Ζυγός, 2008, σ. 47-48. Τα σχετικά νομοθετήματα είναι τα εξής: Νόμος 3578 «περί ιδιωτικών σχολείων», στις 30/6/1928, (Εφ.Κυβ., Α111), Νόμος 4862 «περί των ξένων σχολείων», στις 7/1/1931, ενώ κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος, ψηφίστηκε ο Α.Ν. 818. στις 25/8/1937, «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 3578». Μάλιστα στο άρθρο 2 γίνεται ρητή αναφορά στο «σχολείο αρμενοπαίδων» το οποίο δεν μπορεί να λειτουργήσει άνευ «νομίμου αδείας ιδρύσεως αυτού κατά τις διατάξεις του νόμου 3578».

¹⁰³ Χοβαννές Γαζαριάν, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος», ό. π.

¹⁰⁴ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

λοφίσκους, μετά τη θεία λειτουργία, έτρωγαν όλοι μαζί κάτω από τα πεύκα σχεδιάζοντας πώς θα παντρέψουν στους ναούς αυτούς τα παιδιά τους.¹⁰⁵

Κάθε εξωκκλήσι είχε τη δική του ιστορία και συνδεόταν με την περιοχή, αποτελώντας ένα ισχυρό τοπόσημο. Ο Άγιος Ιωάννης ο Κυνηγός τον 15^ο αι. λεγόταν «Άγιος Ιωάννης του αγρού», επειδή έστεκε ερημικός μέσα στα χωράφια περιτριγυρισμένος από γυμνούς λόφους. Έγιναν όμως δύο σημαντικά γεγονότα που άλλαξαν το όνομα και τον χαρακτήρα του. Στα τέλη του 19^{ου} αι. ανοίγει δίπλα του ένα καφενείο στο οποίο συγκεντρώνονται για να ξεκουραστούν οι κυνηγοί που κατέβαιναν από τις πλαγιές του Υμηττού. Αυτή η συγκυρία καθιέρωσε να αποκαλείται το μικρό εκκλησάκι ως «ο Άγιος Ιωάννης ο Κυνηγός». Η συγκεκριμένη ονομασία συνδυάστηκε με τη διάλυση της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού στον Υμηττό (της οποίας ο Άγιος Ιωάννης του αγρού αποτελούσε μετόχι). Υπάρχει και η εκδοχή η οποία συνδέει το προσωνύμιο του ναού με το αρχαίο τοπωνύμιο του Δήμου Αλωπεκής. Εφόσον στα αρχαία χρόνια θα υπήρχαν στην περιοχή αλεπούδες, είναι φυσικό οι κυνηγοί να συγκεντρώνονται στην περιοχή για να βρουν εύκολα θηράματα. Πολύ σημαντικό είναι ότι πρώτος εφημέριος του ναού τοποθετήθηκε, μάλλον θεόσταλτα, ο Νικόλαος Πλανάς του οποίου η αγάπη προς τον πλησίον εξαπλώθηκε σε όλες τις γύρω περιοχές και έφτασε μέχρι την βασιλική αυλή. Το 1992 ανακηρύχθηκε Άγιος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.

Εκτός όμως από τα εξωκκλήσια που αναβαθμίστηκαν σε ενορίες, υπήρξαν και εκκλησίες που νωρίς αναβαθμίστηκαν. Όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου (Παναγίτσα) στην οδό Σωστράτους 19 ¹⁰⁶, η οποία με την 4881 πράξη του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων αναγνωρίζεται ως ενοριακός ναός το 1923. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ* για το Πάσχα στην Αθήνα το 1930, γίνεται αναφορά στον Επιτάφιο της Παναγίτσας ως «πρωτίστης τάξεως». Τέλος, με τον ερχομό των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην περιοχή, ιδρύεται το 1924 η Β' Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία Αθηνών, με πρώτο ιερέα τον Ξενοφώντα Μόσχο, από τη Σμύρνη. Μαζί του ένωσε πάλι πολλούς διασκορπισμένους πιστούς από διαλυμένες Ευαγγελικές Εκκλησίες της Μαγνησίας (δυτική Μ. Ασία), Καισάρειας και Φλαβιανών (Καππαδοκία), μέχρι και την Κωνσταντινούπολη. Το 1927 η Β' Ευαγγελική Εκκλησία αναγνωρίζεται ως

¹⁰⁵ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας*, ό.π., σ. 102-103.

¹⁰⁶ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

θηρσκευτικό σωματείο και ο πρωτοπρεσβύτερός της με επιστολή στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο ζητά τη διάθεση χώρου λατρείας. Μέχρι τότε οι συνάξεις γίνονταν σε χώρο της Αρμενικής Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Δουργούτι.¹⁰⁷

Οι Έλληνες στο Δουργούτι κατευθύνονταν στα παλαιά σχολεία της ευρύτερης περιοχής, με πιο ονομαστό το 95^ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών, το οποίο στεγαζόταν σε ιδιωτικό οίκημα επί της οδού Σωστράτους 7 & Θεοδώρου Γεωμέτρου. Λειτουργούσε για πάνω από πενήντα χρόνια. Το σχολικό κτήριο, που είχε δύο πατώματα και μία μικρή αυλή, ήταν στην ουσία μία ευρύχωρη μονοκατοικία που ίσα-ίσα χώραγε τις έξι τάξεις του Δημοτικού. Οι μαθητές του το αποκαλούσαν «στον Ξυνού», από το όνομα του ιδιοκτήτη του οικήματος κι όχι επειδή ήταν ιδιωτικό. Την επωνυμία του σχολείου επιβεβαιώνουν δύο πληροφορητές, ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης¹⁰⁸ και ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου που φοίτησαν για ένα χρονικό διάστημα στο σχολείο. Προσθέτει πως ξεπέρασε τότε τις δυσκολίες εγγραφής του επειδή δεν τον είχε δηλώσει ακόμη ο πατέρας του στο μητρώο του Δήμου Αθηναίων: «Σχολείο πήγαινα στην ‘Κυρά Κατίνα’ λεγότανε, προς τη Νέα Σμύρνη, στα περίχωρα του Δουργούτιου. Δε με δεχτήκανε λόγω που δεν είχα χαρτιά. Ήμουν αδήλωτος. Μετά πήγα «στον Ξυνού». Εκεί με δήλωσε ο πατέρας μου για 20 δραχμές». Ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης μάς πληροφορεί ότι φοίτησε στο «Δημοτικό «στον Ξυνού», ήταν στον ίδιο δρόμο με την Κοίμηση της Θεοτόκου» (οδός Σωστράτους). Ένα στοιχείο που πρέπει να τονιστεί ήταν η φτώχεια των παιδιών της προσφυγικής συνοικίας που αποτυπωνόταν στα ρούχα και στην συνολική εμφάνισή τους, εξαιτίας της κακής διατροφής. Ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου περιγράφει τα προσφυγόπουλα στο σχολείο: «Φτωχά με μπαλωμένα ρούχα. Φορούσαν, τερλίκια τα λέγαμε, αυτοσχέδια παπούτσια». Αυτές οι ταξικές διακρίσεις (που αφορούσαν όλους τους πρόσφυγες του μεσοπολέμου) θα πρέπει να τραυμάτιζαν ψυχικά τα μικρά προσφυγόπουλα. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Βασίλη Ντερμιτζόγλου: «Στα σχολεία υπήρχαν διακρίσεις. Αν έμενες σε καλό σπίτι η μητέρα ήταν ευπρόσδεκτη (από τον δάσκαλο). Η δική μου μητέρα ήταν για να της μιλήσει (μόνο) για αγγαρεία».

Άλλο Δημοτικό σχολείο, το οποίο λειτουργεί μέχρι σήμερα, είναι το 96^ο Δημοτικό Σχολείο (Φωτομάρα 60 και Λυσιμαχίας). Είναι το πρώτο σχολικό κτήριο

¹⁰⁷ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.188-194, 210-212, & 215.

¹⁰⁸ Προσωπική συνέντευξη στις 1/3/2021.

του Νέου Κόσμου¹⁰⁹, λειτουργώντας από το 1931 όταν εγκαινιάστηκε από τον τότε υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου. Στη μαρμάρινη πλάκα της εισόδου γράφει χρονολογία «1928» και παρόλο που το σχολείο δεν είχε ακόμα χτιστεί, η λειτουργία του ξεκίνησε το 1928 στην «παραγκούπολη» των προσφύγων από την Αρμενία που είχαν εγκατασταθεί στη περιοχή (Μεικτό Δημοτικό Σχολείο Δουργουτίου)». ¹¹⁰ Το οικοδόμημα είναι από τα έργα της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής που επιχειρήθηκαν στην πρωτεύουσα τη δεκαετία του 1930. Οι αρχιτέκτονες επηρεασμένοι από την ακαδημαϊκή τους πορεία στην Ευρώπη εισήγαγαν στα σχολικά κτήρια στοιχεία Bauhaus σχεδίασης. Την ίδια Σχολή σχεδίασης βλέπουμε να ακολουθούν και στους προσφυγικούς συνοικισμούς.¹¹¹ Τα δύο σχολικά κτήρια όπως και η Εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου έπαιξαν και άλλο ρόλο στην κατοχική περίοδο.

1.5.3. Αρμενικά πολιτικά κόμματα και τύπος

Τονίσαμε παραπάνω ότι ελλείπει ανοιχτού χώρου, τα καφενεία της Αγοράς του Δουργουτίου, αποτελούσαν κέντρα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, κάνοντας αναφορά στον Οβανές Μαρτικιάν, εργάτη στην ΕΘΕΛ και οπαδό του Ντασνάκ, που συνήθιζε να συχνάζει στο καφενείο του «Αράμ» για να συναντήσει τους ομοϊδεάτες του. Στα καφενεία αυτά συγκεντρώνονταν οι άνδρες, προκειμένου να ακούσουν τους εκπροσώπους των πολιτικών κομμάτων να εξηγούν τις πολιτικές τους θέσεις και κατόπιν να πολιτικολογήσουν ή να δραστηριοποιηθούν στα κοινά. Η ενασχόληση με την πολιτική ήταν μία δραστηριότητα που απασχόλησε τους Αρμένιους πρόσφυγες από την αρχή της εγκατάστασής τους, άλλωστε ως ένας λαός της Διασποράς η επιστροφή στη πατρίδα αποτελούσε «φλέγον» πολιτικό ζήτημα.

Στο συνοικισμό έδρασαν τα δυο αρμενικά πολιτικά κόμματα Ραμγκαβάρ (ιδρύθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το 1908) και Ντασνάκ (ιδρύθηκε στη Τιφλίδα το 1890), τα οποία κυριαρχούν στην πολιτική ζωή της κοινότητας. Οι διαφορές και διαμάχες τους περιστρέφονταν γύρω από το κυρίαρχο ζήτημα που απασχολούσε τις Αρμένικες κοινότητες της Διασποράς, την θρησκευτική ηγεσία στην

¹⁰⁹ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

¹¹⁰ Σιάκη Ε., Στούπας Θ., 1999, «Η ιστορία του σχολείου μας». Από <https://blogs.sch.gr/>, ανακτήθηκε στις 7/11/2021.

¹¹¹ Βλ. σ. 57, υπ. 151.

οποία θα υπάγονταν. Αυτό συνδέονταν πολιτικά με το κατά πόσο η τότε Σοβιετική Αρμενία μπορούσε ν' αποτελέσει εθνική εστία των Αρμενίων ή όχι. Το Ραμγκαβάρ απαντάει καταφατικά και δέχεται ως θρησκευτική ηγεσία το καθολικάτο στη Σοβιετική Αρμενία, ενώ το εθνικιστικά προσανατολισμένο Ντασνάκ, θεωρώντας ότι η (υπό τον έλεγχο και την προστασία της Σοβιετικής Ένωσης) Σοβιετική Αρμενία δεν μπορεί να εκπληρώσει το όραμα μιας ελεύθερης Αρμενίας, επιθυμεί οι αρμενικές εκκλησίες να υπάγονται στη δικαιοδοσία ενός καθολικάτου, όπως αυτό στο Λίβανο. Η αποδοχή μιας ηγεσίας στη Σοβιετική Αρμενία σήμαινε για το Ντασνάκ αποδοχή της παρέμβασης της Σοβιετικής Ένωσης στο εσωτερικό των Αρμενικών κοινοτήτων της Διασποράς. Η πολιτική αυτή διαμάχη κατέληξε τελικά σε θρησκευτικό σχίσμα και έκτοτε κάθε οργάνωση έχει τις δικές της εκκλησίες, σχολεία, σωματεία, εφημερίδες και φιλανθρωπικούς συλλόγους.¹¹² Εκτός από τα δύο αυτά πολιτικά κόμματα σημαντική ήταν και η δράση του Αρμενικού Επαναστατικού Κόμματος «Χιντσάκ» (ιδρύθηκε στη Γενεύη το 1887), που μέσω της φιλοσοβιετικής οργάνωσης Η.Ο.Σ. (Επιτροπή Αρωγής για την Αρμενία), προέτρεπε τους Αρμένιους να φύγουν για την Σοβιετική Αρμενία.

Από νωρίς τα πολιτικά κόμματα προβάλλουν τις θέσεις τους στις αρμενικές κοινότητες με έντυπα που εκδίδουν. Η εφημερίδα *Νορ Ορ* (Νέα Ημέρα), επίσημο όργανο του Ντασνάκ, εκδίδεται το 1923. Ένα χρόνο μετά εκδίδεται η *Αραράτ*, όργανο του Ραμγκαβάρ και κυκλοφορεί για έξι περίπου μήνες. Το 1926-1927 κυκλοφορεί η *Χαγτανάκ* (Νίκη) και η *Αρτσακάνκ* (Αντίλαλος) με εκδότη τον Σ. Ζαμγκοτσιάν και συντάκτη τον Μ. Ταρπινιάν, οι οποίοι πρόσκεινταν στο κομμουνιστικό κόμμα της Σοβιετικής Αρμενίας. Κι αυτά τα έντυπα σταμάτησαν να κυκλοφορούν μετά από λίγο διάστημα. Έκτοτε, με πρωτοβουλία του Χιντσάκ και Αρμενίων κομμουνιστών κυκλοφόρησαν κι άλλες καθημερινές ή εβδομαδιαίες εφημερίδες, όπως η *Ζογοβουρτί Τσάιν* (Φωνή του Λαού), *Σιράκ*, *Νορ Σαρζούμ* (Νέα Κίνηση), όργανο των Ελληνοαρμενίων εργατών με εκδότη τον Πύρρο Οικονομίδη. Από το 1927 έως το 1930, η εφημερίδα *Νορ Ορ* εξέδωσε τέσσερα τεύχη του *Χουναχάι Νταρεκίρκ* (Ημερολόγιο της ελληνοαρμενικής παροικίας), μια ετήσια έκδοση με θέματα ποικίλης

¹¹² Για τη διαμάχη των δύο σημαντικότερων πολιτικών κομμάτων και τις επιπτώσεις της στην ελληνοαρμενική κοινότητα βλ. Αντωνίου, ό.π., σ. 177-181 και Αθανάσιος Αρμενάκης, «Οι αναχωρήσεις των Αρμενίων από την Ελλάδα για τη Σοβιετική Αρμενία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1924-1925)», διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Τομέας Διεθνών Σπουδών, Κομοτηνή, 2014, σ. 28-32.

ύλης (ποίηση, ιστορία, κοινωνικές δραστηριότητες και όψεις από τη ζωή της ελληνοαρμενικής παροικίας, κ.α.). Την ίδια εποχή κυκλοφόρησαν και περιοδικά, τα περισσότερα από τα οποία πρόσκεινταν στο Ντασνάκ: *Λύσαγπιούρ* (Φωτεινή Πηγή), το 1925, επίσημο όργανο της νεολαίας του Ντασνάκ, το λογοτεχνικό *Κναρ* (Λύρα), το 1926, με ένα μόλις φύλλο, το *Νορ Σερούντ* (Νέα Γενιά), 1926-1929, όργανο του αθλητικού σωματείου «Ένωση Αρμενίων Αθλητών Ελλάδος» και άλλες βραχύβιες εκδόσεις. Τέλος, την περίοδο 1937 - 1940 κυκλοφόρησε η καθημερινή πολιτική και φιλολογική εφημερίδα *Βερατζούντ* (Αναγέννηση), το 1937, η *Νταρατσούιτς Αρί* (Προσκοπική Επετηρίδα), μία έκδοση της «Ένωσης Αρμενίων Αθλητών Ελλάδας» του παραρτήματος Φιξ και από το 1938 έως το 1940 η λαϊκή εφημερίδα *Γερεβάν* με συντάκτη τον Β. Ντακεσιάν.¹¹³

Το πλήθος των τίτλων¹¹⁴ μαρτυρούν όχι μόνο μία ισχυρή αρμενική παράδοση στη τυπογραφία και την έκδοση εντύπων, που μέσω των προσφύγων μεταφέρεται και στην Ελλάδα, αλλά και τις έντονες πολιτικο-ιδεολογικές διεργασίες στο εσωτερικό των αρμενικών παροικιών, σε μια εποχή που συντελούνται σημαντικές ιστορικο-πολιτικές ανακατατάξεις για το μέλλον τους.¹¹⁵ Δεν πρέπει να μας παρασύρει ο βραχύς βίος ορισμένων εντύπων, διότι κυκλοφορούσαν πολυγραφημένα, ενώ η κυκλοφορία τους (ορισμένα αριστερής πολιτικής κατεύθυνσης) συνετέλεσε στην διαμόρφωση μιας εθνικής και πολιτικής συνείδησης της κοινότητας, η οποία θα συναντήσει τα αντιφασιστικά και κοινωνικά μηνύματα του Ε.Α.Μ. που θα ακουστούν στον συνοικισμό, μερικά χρόνια αργότερα. Ας σημειωθούν οι νωπές τραυματικές μνήμες από τις διώξεις του χαμιτικού καθεστώτος¹¹⁶ και οι πρόσφατες μνήμες του

¹¹³ Οχανές-Σαρκίς Αγαμπατιάν, *Ο Αρμενικός τύπος στην Ελλάδα*, επιμ. Μάικ Τσίλινγκιριάν, έκδοση του περιοδικού «Αρμενικά», δεν αναφέρεται τόπος και χρόνος έκδοσης. Το βιβλίο αποτελεί μικρή μελέτη που καταγράφει το σύνολο των αρμενικών εφημερίδων και περιοδικών που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αι. μέχρι σήμερα. Στηρίζεται σε βιβλιογραφία που εκδόθηκε στο Ερεβάν της Σοβιετικής Αρμενίας, αλλά και σε ελληνική βιβλιογραφία με σπάνια ντοκουμέντα και φωτογραφίες.

¹¹⁴ Ενδεικτικοί μόνο τίτλοι από το σύνολο τίτλων που περιέχει το βιβλίο. Τον πρόλογο υπογράφει ο Ι.Κ. Χασιώτης, ενώ στο τέλος γράφει : «Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2009».

¹¹⁵ Μετά τη Γενοκτονία το 1915, ακολουθεί η Ρωσική Επανάσταση του 1917. Στις 28 Μαΐου 1918, η Αρμενία έγινε ανεξάρτητη χώρα, ωστόσο, η ανεξαρτησία αυτή διήρκεσε μόνο δύο χρόνια. Στις 2 Δεκεμβρίου 1920 η αρμενική κυβέρνηση του Ντασνάκ παραιτήθηκε και η Αρμενία ανακηρύχθηκε «Ανεξάρτητη Σοσιαλιστική Δημοκρατία», ενώ εισήλθε στην Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) το 1922.

¹¹⁶ Ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ διαδέχθηκε στο θρόνο τον αδελφό του Μουράτ Ε΄ στις 31 Αυγούστου 1876 και εκθρονίστηκε από τους Νεότουρκους το 1909. Το όνομά του συνδέθηκε με τις σφαγές χιλιάδων Αρμενίων την περίοδο 1894-1897. Οι Αρμένιοι θεωρούν τις σφαγές

ξεριζωμού με τη Γενοκτονία του 1915 από τους Νεότουρκους. Οι ίδιοι οι Αρμένιοι θεωρούν τους εαυτούς τους ένα λαό μαρτυρικό, «γαλουχημένο μέσα από τεράστιες δυσκολίες και κακουχίες» και «η αδιάλειπτη ύπαρξή του»¹¹⁷, δηλαδή το γεγονός ότι όχι μόνο υπάρχει, αλλά οργανώνεται, διεκδικεί, «ενοχλεί» κατά περιπτώσεις, είναι η αιτία όλων αυτών των διώξεων. Με άλλα λόγια στα καφενεία της Αγοράς του Δουργούτι ζυμώνεται μία «αντιστασιακή κουλτούρα» που ενσωματώνει τις αξίες από τα χρόνια των διώξεων και της ένδοξης αντίστασης των αρμένικων ένοπλων ομάδων αυτοάμυνας (Φενταί), στις χαμιτικές σφαγές. Αρχηγός μίας τέτοιας ομάδας ήταν ο Αράμ Γκαϊτζάκ. Για τον Ιωσήφ Γεβοντιάν: «Ο Αράμ Γκαϊτζάκ ήταν ήρωας πολέμου. Όταν άρχισαν οι σφαγές των Αρμενίων, αυτός ήταν ο αρχηγός της αντίστασης. Γκαϊτζάκ θα πει αστραπή». Δε μπορούμε να εξακριβώσουμε την ιστορική αλήθεια παρόμοιων αφηγήσεων,¹¹⁸ σίγουρα όμως λειτουργούν συνεκτικά σε μία εθνотική ομάδα της Διασποράς και διασφαλίζουν στις επερχόμενες γενιές μία αίσθηση ιστορικής συνέχειας, στοιχεία απαραίτητα για την ταυτότητά τους.¹¹⁹

1.5.4. Σωματεία - Σύλλογοι

Η οργάνωση της αρμένικης κοινότητας στο Δουργούτι δεν γίνεται μόνο σε πολιτικό - εκκλησιαστικό επίπεδο, αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο. Εκδηλώνεται με τη δημιουργία και τη δράση φιланθρωπικών, πολιτιστικών, αθλητικών σωματείων και προσκοπικών ομάδων που συντηρούν και ενισχύουν την αρμενικότητα.

- «Αρμενικός Κυανούς Σταυρός»

Πρόκειται για αναγνωρισμένο Σωματείο με μη κερδοσκοπική, εθελοντική, φιλανθρωπική δράση, το οποίο ιδρύθηκε το 1924 και λειτουργεί αδιάλειπτα από το

αυτές «πρώτη γενοκτονία», Άρτο Σεμμάς Τασσιάν, «Χαμιτικές σφαγές: προοίμιο της Γενοκτονίας του 1915» στην <https://armeniangenocide100.gr/>, ανακτήθηκε στις 5/4/2021.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

¹¹⁸ Στην ιστορία των Αρμενίων καταγράφεται ένας Αράμ Γκαϊτζάκ που υπήρξε διοικητής των Αρμενίων εθελοντών από την περιοχή του Χατζίν που πολέμησαν στο πλευρό των ελληνικών δυνάμεων κατά τη μικρασιατική εκστρατεία. Βλ. Ευαγόρας Κωνσταντίνου, «ARMENIA-Ένας άγνωστος σύμμαχος του Ελληνισμού», από <https://archive.azator.gr/>, ανακτήθηκε στις 11/11/2021. Δεν γνωρίζουμε σε ποιον ο πληροφορητής αναφέρεται.

¹¹⁹ Θεοδώρα Λαμπρινού, «Αρμενική Ταυτότητα: Παλιές και Νέες Κοινότητες Αττικής», διπλωματική εργασία, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, 2015, σ. 53.

1926 έως σήμερα. «Η ίδρυσή του ήταν ο καρπός μιας ενσυνείδητης, οργανωμένης κίνησης γυναικών με έντονο αίσθημα αλληλεγγύης. Στόχος τους ήταν η συμπαράσταση προς τους Αρμενίους πρόσφυγες που βρήκαν καταφύγιο στην Ελλάδα, μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Αρχικά, ο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός λειτούργησε σαν κοινωνική πρόνοια, βοηθώντας τους πρόσφυγες ηθικά και υλικά με τη διοργάνωση συσσιτίων για απόρους, περίθαλψη ηλικιωμένων, παιδικών κατασκηνώσεων, κ.λπ. Παράλληλα τέθηκαν τα θεμέλια για την ανέγερση υποτυπωδών δημοτικών σχολείων στις προσφυγολόγους της Κοκκινιάς (Νίκαια) και Δουργουτίου (Νέος Κόσμος)».¹²⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο «Αρμενικός Κυανούς Σταυρός» διατηρούσε δικό του σχολείο στο Δουργούτι, ανεξάρτητα από τις Εκκλησίες, αλλά στη συνέχεια, όταν το 1928 ολοκληρώθηκαν τα οικήματα της Αρμενικής Καθολικής Εκκλησίας στην οδό Ρενέ Πωύ μεταστεγάστηκε εκεί, όπως προαναφέραμε.

- «Ίδρυμα Χάουαρντ Καραγκιοζιάν»

Η ιστορία της προσφοράς του Αμερικανικού φιλανθρωπικού ιδρύματος στην Αρμενική κοινότητα της διασποράς είναι μεγάλη και την αναγνωρίζουν όλοι. Η ιστορία του ξεκινάει το 1921 στη Νέα Υόρκη όπου ο Μιχράν Καραγκιοζιάν, ένας βαθύπλουτος έμπορος χαλιών από τις Η.Π.Α. αμέσως μετά τον θάνατο του γιου του, ιδρύει το ίδρυμα «Χάουαρντ Καραγκιοζιάν», κάνοντας σκοπό της ζωής του να κάνει για τα ορφανά μικρά αρμενόπουλα, ό,τι δεν κατάφερε για το παιδί του, τον μικρό Χάουαρντ. Με την απόφασή του αυτή ο Μιχράν Καραγκιοζιάν εξελίσσεται σε ένα μεγάλο ευεργέτη της αρμενικής διασποράς, ενώ το ευεργετικό του έργο συνεχίζει η κόρη του Λεϊλά. Η πρώτη ευεργετική πράξη του ιδρύματος ήταν το ορφανοτροφείο στην Κωνσταντινούπολη, όπου στέγαζε 50 ορφανά. Αργότερα το 1924 μεταφέρθηκε στο Παρίσι. Το 1937 το ίδρυμα έρχεται στην Ελλάδα έχοντας σκοπό τη βοήθεια των Αρμενίων προσφύγων, «Αργότερα η δραστηριότητά του επεκτάθηκε στη Συρία το 1939 και στο Λίβανο το 1941. Στην Αθήνα ενεργοποιήθηκε στο συννοικισμό του Δουργουτίου, όπου διέμενε οι πλειοψηφία των Αρμενίων.»¹²¹ Όπως μας επιβεβαιώνει

¹²⁰ Από τον ιστότοπο <https://armenikoskyanousstavros.gr/>, ανακτήθηκε στις 5/4/2021. Σήμερα άξονας της δράσης του Αρμενικού Κυανού Σταυρού είναι η λειτουργία δύο Αρμενικών σχολείων. Ένα νηπιαγωγείο-δημοτικό στη Νίκαια και ένα δημοτικό στο Νέο Κόσμο (Μήτρου Σαρκουδίνου 120).

¹²¹ Χοβαννές Γαζιριάν, «Ίδρυμα Χάουαρντ Καραγκιοζιάν»: Με όνομα βαρύ σαν ιστορία, από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 5/4/2021. Το άρθρο μάς πληροφορεί ότι: «Το 1958

η Μάιντα Τζετζιζιάν, κόρη των Γερβάντ και της Αζαντουχή Χαϊραμπετιάν-Τζετζιζιάν, οι οποίοι το διηύθυναν στην Κατοχή, αλλά και μετά, το Ίδρυμα πράγματι «ήρθε στην Ελλάδα το 1937. Στεγάστηκε αρχικά στην οδό Φωτομάρα στο Νέο Κόσμο και κατόπιν σε ένα κτήριο στην οδό Ιπώνακτος 44 στο Νέο Κόσμο.¹²² Διευθυντής ήταν ο Νουμπάρ Ταβιτιάν, ο οποίος όμως έφυγε για το Παρίσι και άφησε τους γονείς μου ως Διευθυντές. Η μητέρα μου συνέχισε το έργο ως Διευθύντρια μετά τον θάνατο του πατέρα μου το 1972. Εργάστηκε για το Ίδρυμα μέχρι τον θάνατό της, το 1982».¹²³ Το 1995 σταματούν οι δραστηριότητες του ιδρύματος στην Ελλάδα και επικεντρώνεται στην Σοβιετική Αρμενία (Το 1990 μετονομάστηκε σε Δημοκρατία της Αρμενίας και επίσημα ανεξαρτητοποιήθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1991).

«Πρώτο μέλημα του Ιδρύματος ήταν η αντιμετώπιση της φοβερής για την εποχή ασθένειας των ματιών, το τράχωμα, που αποτελούσε το κυριότερο πρόβλημα υγείας στην περιοχή. Με τη συνδρομή ιατρών που προσλήφθηκαν και με την άοκνη προσπάθεια των ανθρώπων του ιδρύματος κατάφεραν σχεδόν μέσα σε μια 10ετία να εξαλείψουν αυτή τη μάστιγα. Χαρακτηριστικό της προόδου που έγινε είναι ότι το 1938 σε 1050 μαθητές βρέθηκαν τραχωματικοί 405, ενώ το 1950 σε 346 μαθητές μόλις 12. Παράλληλα με την περίθαλψη και τη θεραπεία των οφθαλμολογικών παθήσεων, το ίδρυμα άρχισε από το 1947 να εφαρμόζει πρόγραμμα σχολικής υγιεινής το οποίο περιλάμβανε ιατρικές εξετάσεις όχι μόνο σε μαθητές, αλλά και σε όποιον άλλον είχε ανάγκη. Την ίδια χρονιά (1947) ξεκινάει η διανομή συσσιτίου, γάλακτος και μουρουνέλαιου στα σχολεία. Και σε αυτήν την περίπτωση εκτός των μαθητών τα παραπάνω ελάμβαναν όλοι όσοι είχαν ανάγκη».¹²⁴

Το άρθρο κλείνει με την ποικίλη δράση του Ιδρύματος και την αναγνώριση που έχει, όχι μόνο στις αρμένικες παροικίες, αλλά και διεθνώς. Συγκεκριμένα

ανακηρύχθηκε έτος προσφύγων από τον Ο.Η.Ε. Στο πλαίσιο αυτό, με πρωτοβουλία της Λίλα Καραγκιοζιάν (κόρης του Μιχράν), γενικής διευθύντριας του παγκόσμιου γραφείου του ιδρύματος, αποφασίστηκε σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση και τα γραφεία του Ο.Η.Ε. στην Αθήνα, να χρηματοδοτηθεί η κατασκευή προσφυγικών πολυκατοικιών που θα στέγαζαν 50 αρμενικές οικογένειες. Ψυχή όλης αυτής της προσπάθειας, αλλά και γενικότερα όλων των εργασιών του ιδρύματος υπήρξε ο διευθυντής Γερβάντ Τζετζιζιάν που με τη σύζυγό του, Αζαντουχή Χαϊραμπετιάν-Τζετζιζιάν (διευθύντρια μετά το θάνατο του Γερβάντ), εργάστηκαν ακατάπαυστα και με αυταπάνη για την επιτυχία των σκοπών του ιδρύματος».

¹²² Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

¹²³ Η Μάιντα Τζετζιζιάν, κόρη του Γερβάντ και της Αζαντουχή Τζετζιζιάν, μάς παραχώρησε συνέντευξη (μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας) στις 30/3/2021.

¹²⁴ Χοβαννές Γαζαριάν, ό.π..

αναφέρεται στις «θερινές κατασκηνώσεις, τα ιατρικά σεμινάρια σε γονείς και εκπαιδευτικούς, τις κινηματογραφικές προβολές, μαθήματα πρώτων βοηθειών σε όσες νεαρές κοπέλες το επιθυμούσαν, όπως και ώρες μελέτης για μαθητές, για τους οποίους η εν λόγω εργασία ήταν αδύνατο να γίνει στο σπίτι. Για όλη αυτή την προσφορά, το ίδρυμα απολάμβανε την αναγνώριση και το σεβασμό των ελληνικών και διεθνών φιланθρωπικών οργανισμών, όπως επίσης τη συνεργασία του γραφείου αρωγής προσφύγων του Ο.Η.Ε., που διέθετε την οποιαδήποτε βοήθεια μέσω του ιδρύματος Καραγκιοζιάν. Το κόστος για όλες τις παραπάνω παροχές ξεπερνούσε τα 20.000 δολάρια το χρόνο».¹²⁵

- «Χαμεσκαϊν»

Σημαντικό στοιχείο συνοχής ήταν οι πολιτιστικοί σύλλογοι και οι χοροεσπερίδες που διοργάνωναν με αφορμή μια γιορτή ή εορταστική εκδήλωση. Οι πρόσφυγες δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έφεραν μαζί τους θρύλους και τις παραδόσεις τους. Χωρίς αυτές πίστευαν ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινότητα. Η Παϊτζάρ Μαρτικιάν μας πληροφορεί σχετικά ότι: «Υπήρχαν χοροεσπερίδες μέσα στο χρόνο με διάφορες ευκαιρίες. Υπήρχε ο πολιτιστικός σύλλογος 'Χαμεσκαϊν'. Είχε χορωδία, θέατρο..» Στους χώρους αυτούς οι Αρμένιοι πρόσφυγες συνευρίσκονταν για να γλεντήσουν, να ανταλλάξουν ευχές με αφορμή μια δημόσια ή ιδιωτική γιορτή, να ανταλλάξουν δώρα ή να οργανώσουν εκδρομές στην ύπαιθρο. Αυτοί οι χώροι ήταν το καταφύγιο των προσφύγων στις αμέτρητες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν. Επιπλέον σε αυτούς τους χώρους εκφράστηκαν καλλιτέχνες του συνοικισμού που αποτύπωσαν με σπουδαία έργα τον παλμό της συνοικίας. Ονομαστός ήταν ο πολυπράγμονας και πολυτάλαντος Αρσαβίρ (Αρης) Καζαντζιάν, ο οποίος γεννήθηκε στο Ικόνιο και ήρθε στην Ελλάδα τριών χρονών με την οικογένειά του το 1922. Εγκαταστάθηκαν στο Δουργούτι, όπου και μεγάλωσε. Είχε μεγάλη κλίση στη μουσική και το θέατρο. Πριν τον πόλεμο παρακολούθησε μαθήματα στην περίφημη σχολή της Μαντολινάτας Αθηνών και δημιούργησε την οκταμελή ορχήστρα Νταβίγ (Αρπα), ενώ λίγο αργότερα έστησε ένα ακόμη μουσικό σχήμα, την ορχήστρα Κομιτάς. Έπαιζε διάφορα μουσικά όργανα, όμως το θέατρο ήταν η τέχνη που τον έλκυε περισσότερο. Άρχισε να σκηνοθετεί το 1947, πάντοτε στην αρμενική γλώσσα. Σκηνοθέτησε πάνω από πενήντα έργα και πρωταγωνίστησε σε πολλά από αυτά. Προς τιμήν του η θεατρική

¹²⁵ Στο ίδιο.

ομάδα του σημερινού πολιτιστικού και εκπαιδευτικού σωματείου «Χαμεσκαΐν» πήρε το 2003 το όνομά του.¹²⁶

- 23^ο Σύστημα Αρμενίων Προσκόπων

Ο Αρμένικος προσκοπισμός έχει μία μακρά παράδοση και συνδέεται στενά με την πολύπαθη ιστορία του Αρμενίων, οι οποίοι αποδίδουν σεβασμό και αποθεώνουν με χειροκροτήματα τις εκδηλώσεις των προσκοπικών τους ομάδων. Γνωρίζουν πόσοι βαθμοφόροι και απλοί πρόσκοποι θυσιάστηκαν υπερασπιζόμενοι τον λαό από τις θηριωδίες των Τούρκων. Δεν είναι τυχαίο ότι υπάρχουν προσκοπικές ομάδες σε όλες τις αρμενικές κοινότητες της Διασποράς και αξιόλογη παρουσία σε διεθνές επίπεδο.¹²⁷ Το Δουργούτι δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση, όπου από το 1925 έχουν σημαντική παρουσία και δράση. Συγκεκριμένα για πολλά χρόνια έδρασε στην περιοχή το 23^ο Σύστημα Αρμενίων Προσκόπων με αρχηγούς τους Μ. Χατζατουριάν και Α. Γεωργατζιάν. Την περίοδο μέχρι το 1935 είχε 600 προσκόπους, που έκαναν παρέλαση με δαδιά στις Ελληνικές και στις Αρμενικές εθνικές εορτές.¹²⁸ Αρχικά ακολουθούσαν το ίδιο πρόγραμμα με τους Έλληνες προσκόπους, φορούσαν την ίδια στολή και αποτελούσαν ένα ισχυρό συνδετικό στοιχείο της Αρμενικής νεολαίας και παροικίας στο Δουργούτι.¹²⁹ Αυτό τεκμηριώνεται και από την έκδοση της *Νταρατσούιτς Αρί* (Προσκοπική Επετηρίδα), από την «Ένωση Αρμενίων Αθλητών Ελλάδας» του παραρτήματος Φιξ, όπως προαναφέραμε.

- Αθλητικά Σωματεία

Μετά τη δύσκολη δεκαετία του 1920, όταν η ανάγκη για εγκατάσταση και αξιοπρεπή διαβίωση ήταν η πρώτη προτεραιότητα, ακολούθησε η δεκαετία του 1930 κατά την οποία η ζωή στον συνοικισμό μπαίνει σε μία «καθημερινότητα». Αρκετές παρέες νέων ανθρώπων τότε βρήκαν το δρόμο τους στον αθλητισμό και στελέχωσαν αρκετά, ανεξάρτητα στην πλειοψηφία τους, αθλητικά σωματεία. Συχνά το όνομά τους αποκάλυπτε την καταγωγή τους, ειδικά οι συγκροτήσεις που προέρχονταν από το

¹²⁶ *Παλαιοί φωτογράφοι της Νίκαιας, Μέρος Ι^{ον}, Αρμένιοι φωτογράφοι της Νίκαιας 1922-1960*, επιμ. Μαρία Πούλου, Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ι. Ρέντης, 2020, σ. 31.

¹²⁷ Νικόλαος Κ. Παραδείσης, «Η ιστορική διαδρομή του Αρμενικού Προσκοπισμού», από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 6/4/2021.

¹²⁸ Αντωνίου, ό. π., σ. 99.

¹²⁹ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.187.

Αρμένικο και Μικρασιατικό στοιχείο. Ο αθλητικός τύπος της περιόδου¹³⁰ αναφέρεται σε αθλητικά σωματεία του Δουργούτιου, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στο χώρο του ποδοσφαίρου, επειδή η απουσία ανοιχτών χώρων και σχετικών υποδομών ήταν εμφανής. Μικρασιατική, Νταλβορίκ, Νέα Πιουράκ, Μπουράκ, Ασπραπή, Φοίνικας, Κόμπρα, είναι μερικά από τα ποδοσφαιρικά σωματεία του συνοικισμού. «Όπως φαίνεται και από τους τίτλους των αρκετά από αυτά είναι αρμένικα» παρατηρεί σε άρθρο του στα *Αθλητικά Χρονικά* ο Παναγιώτης Σερέφογλου.¹³¹ Ο ίδιος γράφει ότι: «Όσον αφορά την υπόλοιπη αθλητική κίνηση παρατηρείται, το καλοκαίρι ιδίως, κάποια κινήσεις εκ μέρους της Μικρασιατικής και εν μέρει της Ασπραπής και της Νταλβορίκ γύρω στο βόλλεϋ-μπωλ. Επίσης οι κυριότεροι από τους συλλόγους αυτούς οργανώνουν εκδρομές για τα μέλη τους και τις οικογένειές των στις γύρω αθηναϊκές εξοχές και τα προάστεια». Παρατηρούμε ότι οι αθλητικές συναντήσεις δεν περιορίζονταν αυστηρά στο αγωνιστικό μέρος, αλλά αποτελούσαν αφορμή για συναντήσεις εκτός αγωνιστικού χώρου, γεγονός που συνέτεινε στη σύσφιγξη των σχέσεων και στη συνοχή της κοινότητας. Έτσι έβρισκε διέξοδο η ενέργεια και η δημιουργικότητα μιας νεολαίας που ήταν υποχρεωμένη να κινείται σε στενούς, καταθλιπτικούς χώρους. Ο αρθρογράφος μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες και για άλλες αθλητικές δραστηριότητες: «Στον κλασσικό αθλητισμό κινείται κάπως η Νταλβορίκ ως Γενική Αρμενική Ένωση. Οι αθληταί της όμως γυμνάζονται στα διάφορα γυμναστήρια των Αθηνών, στον Εθνικό ιδίως». Καταλήγει: «Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η κίνηση στον συνοικισμό Δουργούτη και την περιφέρειάν του. Κινήσεις που αξίζει κάθε προσοχή και υποστήριξη και που να αυξηθή και να πολλαπλασιασθή αν μπορούσε να γίνη γνωστή στο φίλαθλον κοινόν της πρωτεύουσας». Τα ποδοσφαιρικά σωματεία του συνοικισμού ήταν πράγματι πολλά, όμως δεν υπήρχε οργάνωση και λειτουργούσαν ανεξάρτητα από επίσημους θεσμούς. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν η «Μικρασιατική Ένωση Δουργούτη»¹³², που το 1936 έκανε το βήμα να ενταχθεί στην Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών (Ε.Π.Σ. Αθηνών). Το πρώτο γήπεδο της Μικρασιατικής ήταν στο χώρο της πλατείας

¹³⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε *Αθλητισμός*, 12/6/40, τίτλος: «Η Κόμπρα Δουργούτιου εις το πρωτάθλημα», (από το άρθρο πληροφορούμαστε ότι η Κόμπρα ήταν η ομάδα από τα Ιταλικά του Δουργούτιου), *Αθλητικά Χρονικά*, 1/6/1932, τίτλος: «Οι ποδοσφαιρικοί και αθλητικοί αγώνες στο συνοικισμό Δουργούτη» (από το άρθρο πληροφορούμαστε ότι την ημέρα εκείνη διεξήχθησαν αγώνες κλασσικού αθλητισμού στο Δουργούτι με συμμετοχή Αρμενίων αθλητών).

¹³¹ Παναγιώτης Σερέφογλου, «Συνοικία και συνοικισμοί», *Αθλητικά Χρονικά*, 18-4-1932.

¹³² Η «Μικρασιατική» είναι ελληνική ομάδα και όχι αρμένικη.

Μάχης Αναλάτου,¹³³ ενώ στις 22 Ιουνίου 1947 έκανε επίσημα εγκαίνια του νέου γηπέδου της πίσω από τον Άγιο Σώστη, όπου παρέστησαν διάφορες επίσημες και ανεπίσημες ομάδες της περιοχής.¹³⁴

1.6 Σχέσεις Ελλήνων και Αρμενίων

Κοινός τόπος όλων των πηγών είναι οι πολύ καλές σχέσεις Ελλήνων και Αρμενίων. Ελληνικές και αρμενικές ποδοσφαιρικές ομάδες υπήρχαν παράλληλα και ποτέ ο αθλητικός τύπος δε καταγράφει έκτροπα μεταξύ τους. Επίσης οι Αρμένιοι πρόσκοποι, αν και είχαν τη δική τους παράδοση στον προσκοπισμό δεν είχαν πρόβλημα να ακολουθούν το ίδιο πρόγραμμα με τους Έλληνες προσκόπους και να φορούν την ίδια στολή. Ακόμη υπενθυμίζουμε ότι στα Αρμένικα σχολεία διδάσκονταν παράλληλα με την αρμενική και την ελληνική γλώσσα, σε μια προσπάθεια ένταξης των Αρμενίων στην ελληνική κοινωνία. Οι δυο λαοί είναι ομόθρησκοι και οι Αρμένιοι θεωρούσαν τους Έλληνες πρόσφυγες ομότυχους στη συμφορά. Είχαν να μοιραστούν αναμνήσεις από μια κοινή πατρίδα, συναισθήματα νοσταλγίας, και ελπίδας, ότι κάποτε αυτή την πατρίδα θα την ξαναβρούν. Μέχρι τότε οι Αρμένιοι θεωρούσαν την Ελλάδα δεύτερη πατρίδα που τους φιλοξενούσε στα δύσκολα χρόνια της προσφυγιάς και πολλοί από αυτούς πολέμησαν στον πόλεμο του 1940, όπως ο Οβανές Μαρτικιάν και ο Γερβάντ Τζετζικιάν.¹³⁵ Από την άλλη, οι Έλληνες του συνοικισμού πιο πολλά κοινά είχαν με τους Αρμένιους, παρά με τους ντόπιους. Χαρακτηριστικά η Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου γράφει για τη γιαγιά της ότι: «Η Κλειώ αγάπησε αυτόν τον συνοικισμό γιατί έμεναν πιο πολύ Αρμεναίοι και είχε βρει δυο τρεις Αρμένισσες από τα μέρη της. Τη φώναζαν όλοι οι Αρμεναίοι «Μητέρα». Πιο αριστερά έκαναν αργότερα τα Αρμένικα σχολεία κι εκκλησία».¹³⁶ Στην ενότητα των Ελλήνων και Αρμενίων συνέβαλαν και οι συγγένειες από γάμο, ωστόσο υπήρχαν διακριτές διαφορές στη θρησκεία, τη γλώσσα, τα σχολεία και σε ορισμένες περιπτώσεις στην κατοικία. Για παράδειγμα στον οικισμό Μελά του Δουργουτίου (εκεί που είναι σήμερα το γήπεδο

¹³³ Παράρτημα Ι, χάρτης 5.

¹³⁴ Νάσος Μπράτσος, «Οι αθλητικές συγκροτήσεις Αρμενίων και Μικρασιατών προσφύγων στο Δουργουτί του Μεσοπολέμου», από <https://sports.ert.gr/>, ανακτήθηκε στις 6/4/2021.

¹³⁵ Για τον Οβανές Μαρτικιάν βλ. σ. 28. Για τον Γερβάντ Τζετζικιάν, η Μάιντα Τζετζικιάν (κόρη του) μάς πληροφορεί ότι χάρη στη συμμετοχή του πατέρα της στον πόλεμο του 1940 η ίδια και η αδελφή της απόκτησαν την ελληνική υπηκοότητα, (προσωπική συνέντευξη, ό.π.).

¹³⁶ Σούλα Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας*, ό.π., σ. 108.

μπάσκει)¹³⁷ κατοικούσαν Έλληνες. Ο πληροφορητής μας Χαράλαμπος Λεπενιώτης (κάτοικος Ν. Κόσμου) επιβεβαιώνει την ελληνικότητα του οικισμού και τον τοπικό προσδιορισμό του. «Παράγκες εδώ δεν υπήρχαν. Μετά την (οδό) Πίσσας, εκεί που είναι το μπάσκει υπήρχαν ξύλινα σπίτια. Εκεί ήταν ο συνοικισμός Μελά κι έμεναν εκεί οι Έλληνες πρόσφυγες, όχι οι Αρμένιοι. Το Δουργούτι ξεκινάει από την Πίσσα και περιλαμβάνει τη συνοικία Μελά». Τα Νέα μας πληροφορούν ότι «(το κράτος) έκανε αρκετά ακόμη πλινθόκτιστα σπιτάκια εις την συνοικίαν Μελά εις τα οποία βρήκαν στέγη περί τις 300 οικογένειες».¹³⁸ Η ονομασία του οικισμού προήλθε από την οικογένεια του μακεδονομάχου Παύλου Μελά, που δώρισε τα χρήματα για τη δημιουργία του.¹³⁹ Η ενότητα Αρμενίων και Ελλήνων ενισχύθηκε όπως θα δούμε την περίοδο της Κατοχής και Εθνικής Αντίστασης.

1.7 Μετεγκαταστάσεις — κοινωνική σύνθεση

Μετά τη δεκαετία του 1930 αλλάζει η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής, ενώ όλο και ένας μικρότερος αριθμός προσφύγων συνεχίζει να έρχεται από διάφορα μέρη της Αθήνας και επαρχίας για να βρει καταφύγιο σε κάποια πρόχειρη παράγκα. Πολλοί Αρμένιοι αναχωρούν¹⁴⁰ για την Σοβιετική Αρμενία, στα πλαίσια της συμφωνίας του

¹³⁷ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

¹³⁸ Τα Νέα, 4/11/48.

¹³⁹ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.265.

¹⁴⁰ «Έως το 1928, η απογραφή βρήκε μόνο 30.000 παραμένοντες Αρμένιους, οι μισοί σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, οι άλλοι διασκορπισμένοι σε διάφορες πόλεις, σε μόνο επτά από αυτές αποτελούν μεταξύ 2-6% του πληθυσμού. Το 1931-1933, εκείνοι που 'συμπαθούν τον κομμουνισμό' αναφέρεται να έχουν μεταναστεύσει στην Σοβιετική Αρμενία (σύνολο 6.589) δυνάμει μιας συμφωνίας μεταξύ Ελλάδος και Σοβιετικής Ένωσης» (Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936», ό.π., σ. 263). Οι αναχωρήσεις αυτές οφείλονται και στην προσπάθεια του ελληνικού κράτους να μειώσει τον αριθμό των προσφύγων που θα επωφελούνταν από προγράμματα αποκατάστασης και αξιοποιώντας τα διπλωματικά μέσα να βρει τρόπους απομάκρυνσης των Αρμενίων προσφύγων από την επικράτεια. Αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία του προβεβλημένου διπλωμάτη της βενιζελικής παράταξης και τότε αντιπροσώπου της χώρας στο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., Περικλή Αργυρόπουλου, που γράφει: «Την Κυβέρνησιν απησχόλει από πολλών μηνών το ζήτημα τούτο. Όπως μας είναι αδύνατον ν' αποκαταστήσωμεν Αρμένιους πρόσφυγας εν Ελλάδι, μας είναι εξ ίσου αδύνατον να εξακολουθήσωμεν περιθάλλοντες αυτούς. Τόσον ο υπουργός των Εξωτερικών, δια πολιτικούς λόγους, όσον και δι' άλλους λόγους, ο υπουργός της Κοινωνικής Προνοίας ήσαν κατηγορηματικοί ως προς το ζήτημα τούτο... ανέπτυξα πώς ετίθετο το όλον Αρμενικόν ζήτημα από Ελληνικής απόψεως κατά την συνεδρίασιν της 12 Ιουνίου 1924 του Συμβουλίου (της Κοινωνίας των Εθνών), τοιαύται επροξένησαν μεγίστην εντύπωσιν ουδείς εγνώριζεν ότι η Ελλάς είχε υποστή τόσον μεγάλης θυσίας χάριν των Αρμενίων... διαρκούσης της συνεδρίας, δύο των μελών του Συμβουλίου, οι αντιπρόσωποι της Βραζιλίας και

ελληνικού κράτους με την Σοβιετική κυβέρνηση.¹⁴¹ Αλλά η δραματικότερη μείωση του πληθυσμού της παροικίας έμελλε να πραγματοποιηθεί την περίοδο 1946-1947 με τη μεγάλη παναρμενική εκστρατεία για την παλιννόστηση των Αρμενίων της διασποράς στην Σοβιετική Αρμενία και τις αναχωρήσεις προς τις δυτικές χώρες.¹⁴² Ο Μάικ Τσιλιγκιριάν μας πληροφορεί για τις επιπτώσεις που είχε αυτή η παλιννόστηση στο Δουργούτι: «Στο Δουργούτι απ' ότι η ξέρω η καταγραφή το 1939-1940 ήταν 4500 με 5500 Αρμένιοι, αλλά δεν μπορώ να σας πω πόσοι μείνανε μετά το 1946 - 1947. Θεωρώ όμως ότι πρέπει να έμεινε το 1/3». Στη συνέχεια ο Μάικ Τσιλιγκιριάν εξηγεί τους λόγους της παλιννόστησης: «Πολλοί φύγανε, επειδή υποχρεωθήκανε από την κυβέρνηση, εξαιτίας της ενεργούς συμμετοχής τους στο αριστερό αντιστασιακό κίνημα. Αρκετοί επειδή ήταν κομμουνιστές και ήταν ό,τι το καλύτερο γι' αυτούς. Άλλοι πάλι επειδή η κατάστασή τους ήταν τραγική με την ελπίδα για μια καλύτερη ζωή. Πρέπει να ήταν η πλειονότητα. Μη ξεχνάτε ότι το 1946- 1947 δεν είχανε ελληνική υπηκοότητα, δεν είχανε πολιτογραφηθεί ως Έλληνες. Μέσα στις οικογένειες η νέα γενιά μιλούσε ελληνικά, αλλά η μισή οικογένεια μιλούσε αρμενικά. Δεν είχανε δηλαδή εξοικειωθεί με το περιβάλλον. Πολλοί ήταν άνεργοι και είχανε χάσει δικούς τους ανθρώπους μέσα στην Κατοχή. Η κατάσταση ήταν τραγική, οπότε

Ουρουγουάης, εδήλωσαν ότι αι χώραι των ήσαν διατεθειμέναι να δεχθούν Ρώσους και Αρμένιους πρόσφυγας..» (Περικλής Αργυρόπουλος, «Απομνημονεύματα», Αθήνα 1970, σ. 339-341) από <https://refugeesingreece.gr>, ανακτήθηκε στις 13/10/2021.

¹⁴¹ Οι αναχωρήσεις Αρμενίων προς την Σοβιετική Αρμενία γίνονταν στα πλαίσια συμφωνίας Ελλάδας και ΕΣΣΔ για ανταλλαγή πληθυσμών με Έλληνες από τη Ρωσία. Οι συμφωνίες αυτές αποτελούσαν μία παράμετρο των πολύ καλών διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και ΕΣΣΔ. οι οποίες χρονολογούνται από το 1924, Ανδρέας Η. Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1989, σ. 136-137. «Την πρώτη αυτή περίοδο της μετανάστευσης περίπου 7.000 Αρμένιοι έφυγαν από την Ελλάδα, σε σύνολο πληθυσμού περίπου 45.000 σύμφωνα με την απογραφή του 1923. Πιο αναλυτικά το 1926 φεύγουν από την Ελλάδα 3199 άτομα, ενώ το 1927, 1600. Το 1925-27 και το 1932 έγιναν τρεις αποστολές Αρμενίων για τη Σοβιετική Αρμενία», (Αντωνίου, ό.π., σ. 82-83).

¹⁴² «Το δεύτερο κύμα που αναχωρεί από την Ελλάδα στην Σοβιετική Αρμενία είναι το 1946 όταν φεύγουν 5.100 Αρμένιοι, και το 1947 με την μεταφορά 13.322 Αρμενίων (Mouradian, 1979)». Αντωνίου, ό.π., σ. 83. Η συγγραφέας παρουσιάζει αναλυτικά πόσοι έφυγαν, πώς και γιατί. Συγκεκριμένα γράφει «ήταν μία μονόπλευρη απόφαση της Σοβιετικής Ένωσης, χωρίς διεθνές πλαίσιο και με το αιτιολογικό της ανάπτυξης της Σοβιετικής Αρμενίας». Σε κάθε χώρα οργανώθηκαν επιτροπές από «προσωπικότητες» της Διασποράς και εκπροσώπους της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία ανέλαβε κυρίως το κόστος της μεταφοράς και αποκατάστασης των Αρμενίων μεταναστών. Η «παλιννόστηση» ή «επαναπατρισμός» (Nerkacht) υποστηρίχθηκε από πολιτικές ομάδες της αρμενικής κοινότητας, τον αρμενικό τύπο και φιλοσοβιετικές αρμενικές οργανώσεις. Πολλοί έφυγαν για Αργεντινή, Καναδά, Αμερική και Γαλλία, στις εκεί αρμενικές κοινότητες. Στο ίδιο, σ. 84-85.

έφυγαν με την προοπτική ότι στην Αρμενία θα ζήσουν πολύ καλύτερα. Σε ένα περιβάλλον πολύ πιο φιλόξενο, στην πατρίδα τέλος πάντων».¹⁴³

Την ίδια περίοδο καταφτάνουν οι πρώτοι Έλληνες εσωτερικοί μετανάστες στην περιοχή, με αυξανόμενο ρυθμό μεταξύ 1950 και 1960 και εγκαθίστανται στις παράγκες που εγκατέλειπαν οι Αρμένιοι.¹⁴⁴ Ο αποχωρισμός δεν ήταν εύκολος. Εγκατέλειπαν την δεύτερη πατρίδα τους για την οποία αγωνίστηκαν και στην οποία μεγάλωσαν και έστησαν όχι μόνο το σπίτι τους, αλλά τις εκκλησίες και τα σχολεία τους. Οι Έλληνες του συνοικισμού ήταν φίλοι και συναγωνιστές τους. Ο πόλεμος, οι δυσκολίες της Κατοχής και ο αγώνας τους έφερε πολύ κοντά. Ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης βεβαιώνει ότι: «Οι Αρμεναίοι ήταν καλοί άνθρωποι. Δεν πειράζανε κανένα».¹⁴⁵ Συμφωνεί και ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου: «Τα καλύτερα παιδιά. Όταν φεύγαν οι Αρμένηδες τραγουδούσαν στο Δουργούτι κλαίγοντας «Φεύγουν οι Αρμένηδες και η Ελλάδα μικραίνει» (στα αρμένικα). Ζούσαν αδελφωμένοι».¹⁴⁶

Όμως, παρά τις πληθυσμιακές μεταβολές ο ιδιαίτερος αρμένικος χαρακτήρας της περιοχής δεν απειλήθηκε ποτέ σε όλες τις περιόδους, ενώ η ενότητα των κατοίκων παρέμεινε αρραγής. Ίσως αυτό να οφείλεται στη διατήρηση ενός σταθερού πυρήνα Αρμενίων που διατηρούσε ισχυρούς κοινωνικούς και συγγενικούς δεσμούς, αλλά και η κοινωνική και οικονομική ομοιογένεια του συνοικισμού. Η αίσθηση της συλλογικότητας στην καθημερινή ζωή η οποία ενισχυόταν από τα κοινά καθημερινά προβλήματα, η γειτνίαση των παραγκών που δεν άφηνε χώρο για ιδιωτικότητα και απομόνωση, οι ουρές στις βρύσες, τα πηγάδια και τα κοινά αποχωρητήρια. Η κοινή διασκέδαση στις ταβέρνες, τα πανηγύρια, οι εκκλησιασμοί και όλες οι κοινωνικές δραστηριότητες που προαναφέραμε μαζί με τις συγγένειες, τις κουμπαριές από γάμο

¹⁴³ Προσωπική συνέντευξη, 5/5/2021.

¹⁴⁴ «Την περίοδο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 η αστικοποίηση ήταν πολύ έντονη. Πληθυσμοί από διάφορα μέρη της Ελλάδας εγκαταλείπουν τις αγροτικές περιοχές για ποικίλους λόγους (εμφύλιος, αναζήτηση εργασίας, κ.λ.π.) και εγκαθίστανται στις πόλεις και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Γηγενείς από τα Ιωάννινα, την Εύβοια, την Ηλεία, τη Μεσσηνία, κ.λ.π. αναζητούν για στέγαση ένα παράπηγμα στο Δουργούτι. Οι νέοι πληθυσμοί στεγάζονταν στα παραπήγματα που εγκατέλειπαν οι προηγούμενοι οικιστές, ως επί το πλείστον Αρμένιοι», Μυωφά Νικολίνα & Παπαδιάς Ευάγγελος, «Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα», από <https://www.athenssocialatlas.gr>, ό.π.. Στην ιστοσελίδα χαρτογραφούνται μετακινήσεις οικογενειών από διάφορα σημεία της Ελλάδας και του εξωτερικού σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

¹⁴⁵ Προσωπική συνέντευξη, 1/3/2021.

¹⁴⁶ «Το Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», προφορικές μαρτυρίες, Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Δουργούτιου (Ο.Π.Ι.ΔΟΥ.), από <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afh>, ανακτήθηκε στις 25/3/2021.

ή βαπτίσεις, όλα συντελούσαν στην ένταξη των κατοίκων στην «κοινωνία του Δουργούτιου».¹⁴⁷

1.8 Στεγαστικά προγράμματα

Από τα μέσα της δεκαετίας του '30, «το Υπουργείο Πρόνοιας ξεκίνησε σταδιακά την ανέγερση πολυκατοικιών με στόχο την οριστική αποκατάσταση των προσφύγων της παραγκούπολης του Δουργούτιου και την εκκαθάριση του συνοικισμού από τα παραπήγματα».¹⁴⁸ Η ιδέα της ανέγερσης λαϊκών πολυκατοικιών σε προσφυγικούς συνοικισμούς προέκυψε από την ανάγκη να στεγασθεί περισσότερος πληθυσμός σε λιγότερο χώρο. Επηρεασμένοι οι ιθύνοντες και από τα ευρωπαϊκά πρότυπα θεσπίζουν την έννοια της «οριζόντιας ιδιοκτησίας»,¹⁴⁹ με την πεποίθηση ότι έλυναν οριστικά και άμεσα το προσφυγικό ζήτημα. Έτσι, την περίοδο 1935-1936, χτίστηκαν οι τέσσερις πρώτες πολυκατοικίες, όπου στην κάθε μια αντιστοιχούσε ένα γράμμα (Α, Β, Γ και Δ) και αργότερα, την περίοδο 1938-1940, στη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος, ακόμη τρεις (Ε, ΣΤ και Ζ) σε σχήματα Π και Γ.¹⁵⁰ Ο αριθμός των διαμερισμάτων των επτά αυτών πολυκατοικιών είναι 237, ενώ η μορφολογία τους χαρακτηρίζεται από απλούς παραλληλεπίπεδους όγκους. Οι νεαροί Έλληνες αρχιτέκτονες¹⁵¹ που τις

¹⁴⁷ Αντωνίου, ό.π., σ.102.

¹⁴⁸ Ν. Μυωφά, «Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργούτιου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα», ό.π., σ. 152.

¹⁴⁹ Ν.Δ.46/1927, «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιωτών».

¹⁵⁰ Με τον Α. Ν. 850/1937 η κυβέρνηση του Ι. Μεταξά έθεσε στη διάθεση της οργάνωσης Νάνσεν, γη στην περιοχή Αθηνών και Πειραιά προκειμένου να ανεγερθούν οικίες για τη στέγαση απόρων Αρμενίων προσφύγων. Η οργάνωση Νάνσεν ήταν το Διεθνές Γραφείο Νάνσεν το οποίο ιδρύθηκε το 1930 μετά τον θάνατο του Φρίντριοφ Νάνσεν, του Πρώτου Υπατού Αρμοστή της Κοινωνίας Των Εθνών για τους πρόσφυγες, από <https://refugeeingreece.gr>, ανακτήθηκε στις 10/11/2021. Επίσης μία ακόμη πολυκατοικία, η νεότερη χρονικά από τις άλλες (απέναντι από τη Ζ), λόγω του πολέμου και του εμφυλίου, αποπερατώθηκε πολύ αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, βλ. παράρτημα Ι, χάρτης 1 (συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας). Τέλος, για την κοινωνική κατοικία στις γειτονιές του Δουργούτιου και του Ταύρου, καθώς και μία συγκριτική μελέτη των δύο προσφυγικών συνοικισμών από το 1922 έως σήμερα βλ., Νικολία-Σπυριδούλα Μυωφά, «Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργούτιου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, ό.π.. Πρόκειται για την πιο πρόσφατη επιστημονική εργασία σχετικά με το θέμα (2019).

¹⁵¹ «Οι αρχιτέκτονες που σχεδίασαν, με βάση τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, τις πολυκατοικίες της πρώτης περιόδου ήταν ο Δημήτρης Κυριακός και ο Κίμων Λάσκαρις, ενώ ο Άγγελος Σιάγας σχεδίασε τις πολυκατοικίες της δεύτερης περιόδου», Μυωφά, ό.π., σ. 153.

σχεδίασαν εισήγαγαν τις αρχές του Bauhaus,¹⁵² τις οποίες εφάρμοσαν και σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς (Κουντουριώτικα, Δραπετσώνα, Παλαιά Σφαγεία, Κοκκινιά). Για την ανέγερση των πολυκατοικιών, που αποτελούσε το «συγκρότημα των παλαιών προσφυγικών του Δουργούτιου», κατεδαφίστηκε τμήμα της παραγκούπολης και στεγάστηκαν μόνο πρόσφυγες παραπηγματούχοι της περιοχής.¹⁵³

1.9 Ονοματοδοσία — έμμεσες κρατικές παρεμβάσεις

Οι παρεμβάσεις του κράτους για την εξυγίανση της περιοχής πέρα από την χωροταξία πέρασαν και στην διάσταση της ονοματοδοσίας, αφού ο αρμένικος συνοικισμός εκφραζόταν και μέσα από τις διάφορες ονομασίες που έδιναν οι κάτοικοι στην γειτονιά τους. Όπως προαναφέραμε, αρχικά η περιοχή λεγόταν «Δουργούτι». Μετά την εγκατάστασή τους, οι πρόσφυγες την αποκαλούσαν Ντομούζ Νταμέ (από τα δυο χοιροστάσια που υπήρχαν) και αργότερα ειρωνικά «Βενετία», εξαιτίας της έλλειψης αποχετευτικού συστήματος και των ρυακιών με βρωμόνερα που κυλούσαν ανάμεσα στις παράγκες. Πιο πρόσφατα ήταν γνωστή ως «περιοχή Φιξ», από το εργοστάσιο το οποίο πρόσφερε εργασία σε πολλούς Αρμένιους και Έλληνες.¹⁵⁴ Όμως στους Αρμένιους πρόσφυγες παρέμεινε γνωστή ως «Αρμεναίικα», «Αρμένικα» ή «χαϊνόντς» (αρμενοκομείο). Το όνομα αρχικά αναφερόταν στα πρώτα οικήματα επί της Συγγρού, αλλά αργότερα περιέγραφε γενικά τον συνοικισμό Δουργούτι. Αυτές οι ονομασίες δείχνουν ότι η άτυπη πρωτεύουσα των εν Ελλάδι Αρμενίων διατήρησε τον αρμένικο χαρακτήρα της μέσα στο χρόνο, παρά τις διαδοχικές κρατικές προσπάθειες για τη μετονομασία του αυτόνομου συνοικισμού και λόγω του εθνοτικού και ταξικού της πρόσημου. Οι προσπάθειες αυτές στο πέρασμα του χρόνου ήταν πολλές. Στο 1908, το Δουργούτι, όπως προαναφέραμε, μετονομάστηκε στο αρχαιοπρεπές «Αλωπεκής»,¹⁵⁵ ενώ αργότερα τα «Ιταλικά» επιχειρήθηκε να ονομαστούν «συνοικισμός του Αγίου Ιωάννου». Στο κενό έπεσε και η προσπάθεια μετονομασίας σε «Συνοικισμό του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού» με την τοποθέτηση επιγραφών σε διάφορα σημεία του Δουργούτιου. Οι προσπάθειες συνεχίστηκαν και μετά την εξυγίανση του συνοικισμού

¹⁵² Καλλιτεχνική και αρχιτεκτονική σχολή του Βάλτερ Γκρόπιους η οποία λειτούργησε κατά την περίοδο 1919-1933 στην Γερμανία. Βασικά χαρακτηριστικά είναι η απλότητα, η λειτουργικότητα και η χρηστικότητα με ιδιαίτερη έμφαση σε γεωμετρικές φόρμες και το χρώμα.

¹⁵³ Μυωφά, ό.π., σ. 154.

¹⁵⁴ Στο εργοστάσιο εργάστηκε εκείνη την εποχή μικρός ο συνθέτης Μάνος Χατζηδάκης, που έμενε στο Παγκράτι.

¹⁵⁵ Βλ. σ. 16 .

από τις παράγκες τη δεκαετία του '60 και ειδικά επί δικτατορίας. Ονομασίες όπως “Ναυαρίνο” (από κάποιον ομώνυμο σύλλογο οικιστών στην περιοχή επί δικτατορίας), “Μεταμόρφωση του Σωτήρος” και το πιο χαρακτηριστικό “Νέος Ελληνικός Συνοικισμός”, μας κάνουν να υποθέσουμε ότι το ελληνικό κράτος, διαχρονικά, δεν συμβιβάστηκε με το έντονα αρμένικο χρώμα του συνοικισμού. Το όνομα Δουργούτι παρέπεμπε σε τούρκικη ονομασία, ενώ ταυτόχρονα, στη συνείδηση των κατοίκων του είχε μια συναισθηματική φόρτιση και τους θύμιζε τη μικρασιατική καταγωγή τους. Επιπλέον, η γειτνίαση της συνοικίας στην είσοδο προς το κέντρο της Αθήνας από τη λεωφόρο Συγγρού, ήταν ένας ακόμη ένας λόγος της προσπάθειας μετονομασίας. Το να παρουσιάζει η «βιτρίνα» της πόλης μια εικόνα εξαθλίωσης ήταν πολύ ενοχλητικό στις αρχές, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις επισκέψεων ξένων επισήμων.¹⁵⁶ Επομένως οι κρατικές αυτές παρεμβάσεις στο όνομα άλλο δεν έδειχναν, παρά μία έμμεση επιθυμία διάσπασης της ενότητας των Αρμενίων κατοίκων. Σε ορισμένες μάλιστα περιόδους να εξαλειφθεί συνολικά ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων το οποίο χρωματίζεται πολιτικά από έναν επικίνδυνο αριστερό πολιτικό προσανατολισμό, που εκδηλώνεται στην Κατοχή. Μέχρι τότε όμως το Δουργούτι θα αγωνιστεί για να επιβιώσει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το Δουργούτι στην Κατοχή (1941-1944)

2.1 Αγώνας για επιβίωση

Ο πρώτος κατοχικός χειμώνας του 1941 στάθηκε καταλυτικός για τις εξελίξεις. Ο αθηναϊκός λαός υπέφερε από την πείνα και οι νεκροί ήταν χιλιάδες.¹⁵⁷ Η πείνα έπληξε κυρίως τις «νοτιοδυτικές συνοικίες της Αθήνας (Πετράλωνα, Πλάκα, Γκάζι, Βοτανικός, Μεταξουργείο,), αυτές που κατοικούνταν από τα φτωχά εργατικά στρώματα της πόλης και ιδιαίτερα τις συνοικίες που είχαν εγκατασταθεί οι

¹⁵⁶ Αντωνίου, ό.π., σ. 93 & σ.109-111.

¹⁵⁷ «Στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτευούσης, που το 1940 αριθμούσε 1.124.000 κατοίκους, 1 στους 25 πέθανε από πείνα, άμεσα ή έμμεσα, μια και η κατάσταση της μόνιμης αστικής στην οποία είχε περιέλθει είχε καταστήσει τον οργανισμό του τόσο αδύναμο ώστε να μην μπορέσει να αντισταθεί σε ασθένειες που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν ιάσιμες. Η θνησιμότητα κλιμακώνεται κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, σύμφωνα με πρόσφατη σχετικά έρευνα, η θνησιμότητα από 16% το 1940 στον Δήμο Αθηναίων, το επόμενο έτος ανέβηκε στο 26% και στο 46% το 1942», Γεωργία Ι. Τζαβάρα, «Κοινωνική Γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944)», διδακτορική διατριβή, τ. β, Τμήμα της Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2017, σ. 54 & 57.

πρόσφυγες το 1922».¹⁵⁸ Το προσφυγικό στοιχείο ήταν το κοινωνικό στρώμα που χτυπήθηκε κυρίως από την πείνα, όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα, με το «διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό 16,50%»¹⁵⁹. Η βιβλιογραφία¹⁶⁰ αποδίδει το γεγονός αυτό στο ότι οι πρόσφυγες δεν είχαν συγγενικά δίκτυα στην ύπαιθρο από όπου θα μπορούσαν να προστρέξουν για βοήθεια. Πέρα όμως από αυτό, σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι συνθήκες ζωής στις προσφυγικές παραγκυπόλεις που «δεν ήταν οι πρέπουσες»¹⁶¹. Ανθυγιεινές και πρόχειρες κατασκευές που επεξέτειναν την αδυναμία των ανθρώπων να αντέξουν στον υποσιτισμό και την πείνα ή τις ασθένειες που αυτά τα δύο προκαλούσαν. Επιπλέον οι κάτοικοι αυτών των περιοχών, όπως το Δουργούτι, ήδη από το μεσοπόλεμο ζούσαν μέσα στην εξαθλίωση και τη φτώχεια, με αποτέλεσμα η πείνα να εξουθενώνει τους έτσι κι αλλιώς ευάλωτους οργανισμούς τους. Από αυτή την άποψη ο κατοχικός λιμός, ανεξάρτητα από τα εξωγενή αίτια στα οποία αναφέρεται εκτενώς η βιβλιογραφία (καταλήστευση πόρων από τα κατοχικά στρατεύματα, ανικανότητα κατοχικών κυβερνήσεων, ναυτικός αποκλεισμός από Άγγλους) έφερε στην επιφάνεια ξανά την κοινωνική ανισότητα της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για ενδογενές αίτιο, το οποίο ανάγεται στον μεσοπόλεμο και αναδεικνύει όχι πια μια κοινωνική γεωγραφία της αθηναϊκής κοινωνίας, αλλά μία κοινωνική γεωγραφία της πείνας της αθηναϊκής κοινωνίας που επιβάλλουν οι κατοχικές συνθήκες.

Στο Δουργούτι της προσφυγιάς αυτό το ταξικό στίγμα της κατοχικής πείνας ήταν περισσότερο έντονο λόγω του δαιδαλώδους χώρου και της πυκνότητας του πληθυσμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Βρετανός ιστορικός Mark Mazower χρησιμοποιεί το Δουργούτι ως τυπικό παράδειγμα¹⁶² από τις πιο φτωχικές λαϊκές συνοικίες, όπου τα ήδη οξυμένα προβλήματα εργασίας, στέγασης και υγείας επιδεινώθηκαν με την Κατοχή. Χαρακτηριστικά γράφει ότι «από τις περιοχές της Αθήνας αυτές που σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος του λιμού ήταν οι φτωχογειτονιές της Αθήνας στα κράσπεδα της πόλης». Πρόκειται για τους παραγκομαχαλάδες που «ξεφύτρωσαν στο μεσοπόλεμο για να στεγάσουν τους χιλιάδες πρόσφυγες από την καταστροφή του

¹⁵⁸ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 234.

¹⁵⁹ Γεωργία Ι. Τζαβάρα, ό.π., διάγραμμα 47, τόμος β, σ. 646.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 642, Χρήστος Λούκος, ό.π., σ. 234, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 61.

¹⁶¹ Χρήστος Λούκος, ό.π., σ. 232.

¹⁶² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, ό.π., σ. 62-63.

‘22». Και πιο κάτω γράφει ότι «η εργατοσυνοικία του Δουργούτιου μπορεί να θεωρηθεί τυπικό παράδειγμα από τις πιο φτωχές γειτονίες, 1.600 από τις 2.200 οικογένειες είχαν ανάγκη από επείγουσα ιατρική μέριμνα και σωστή διατροφή». Μάλιστα για να δώσει μία εικόνα των τραγικών διαστάσεων του λιμού στο Δουργούτι παραθέτει δύο περιστατικά από τις αναφορές του Μαρσέλ Ζυνό, αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, που μας δείχνουν το μέγεθος της τραγωδίας. Γράφει ότι: «Σε μια παράγκα στην προσφυγογειτονιά η σαραντάχρονη Ανδρονίκη Π. η οποία ήταν ξαπλωμένη φαρδιά πλατιά δίπλα στη πόρτα σκεπασμένη με μία κουβέρτα και είχε ξεπουλήσει όλα της τα υπάρχοντα προκειμένου να εξασφαλίσει φαΐ. Μέσα στην καλύβα κείτονταν ο άνδρας της που είχε πεθάνει πολλές μέρες νωρίτερα. Μέσα ακόμη κάθονταν τα παιδιά της που έκλαιγαν και η ίδια ήταν πολύ αδύναμη για να τα βοηθήσει». Το άλλο περιστατικό συνέβη στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου, που ανήκει στην ευρύτερη περιοχή του Δουργούτιου, όπου ένας άνεργος εργάτης «ήταν ξαπλωμένος κι ανήμπορος να κουνηθεί, ενώ τα παιδιά του είχαν μαζευτεί γύρω από το κρεβάτι του ζητώντας ψωμί».¹⁶³ Πρόκειται για κλινικές εκδηλώσεις της ψυχοπαθολογίας της πείνας του πολέμου την οποία μελέτησαν και Έλληνες επιστήμονες σε σχετική μελέτη που εκδόθηκε από το 1947. Συγκεκριμένα έγραψαν για τρία κλινικά στάδια της ψυχοπαθολογίας της νόσου της πείνας. Το δεύτερο στάδιο το ονόμασαν «στάδιο της κατάπτωσης» το οποίο χαρακτηρίζεται από μία «ψυχική αποσύνθεση και μία μεταβολή της ψυχικής προσωπικότητας του αρρώστου». Στο στάδιο αυτό ο άρρωστος «είναι ένα λιπόσαρκο οιδηματικό ράκος που κείτεται ακίνητο κάπου εκεί, στη γωνιά μιας τρώγλης, ή σε ευτυχέστερες στιγμές στο κρεβάτι κάποιου νοσοκομείου. Κοιμάται ή ρεμβάζει προφέροντας στερεότυπα κατά καιρούς την ίδια πάντα λέξη: «ψωμί..ψωμί..». Δεν ενδιαφέρεται για τίποτα. Δεν ακούει τίποτα. Αδιαφορεί για τους άλλους..»¹⁶⁴ Η φράση των επιστημόνων «στη γωνιά μιας τρώγλης» δεν είναι τυχαία. Στη μελέτη τους γράφουν για τις συνθήκες που συντελούν στην εμφάνιση των ψυχικών διαταραχών της πείνας. Αφού αναφέρουν διάφορους παράγοντες (χρόνιος υποσιτισμός και εξάντληση, ηλικία, ατομική αντοχή, κοινωνικό στρώμα του αρρώστου κ.α.) γράφουν χαρακτηριστικά: «οι περιοχές που δεχτήκανε βομβαρδισμούς, που σηκώσανε περισσότερο από τις άλλες το βάρος της

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 63.

¹⁶⁴ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα 1947, ανατύπωση Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σ. 337. Αποτελεί το πρώτο πρωτότυπο και αυτόνομο έργο της ελληνικής ψυχιατρικής βιβλιογραφίας.

τρομοκρατίας και της προσφυγιάς, έδωσαν το μεγαλύτερο ποσοστό σε ψυχικές διαταραχές. Τα περισσότερα περιστατικά μας αφορούν αρρώστους που προέρχονταν κυρίως από τις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά».¹⁶⁵

Οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες που συνετέλεσαν στην αύξηση του λιμού (και κατά συνέπεια των ψυχικών διαταραχών) στις εργατοσυνοικίες του Πειραιά και της Αθήνας, όπως ήταν το Δουργούτι, είχαν να κάνουν με τις κατοχικές οικονομικές συνθήκες της μαζικής ανεργίας και του υπερπληθωρισμού. Συνέπειες μιας αγοράς σε αποσύνθεση όπου λειτουργούσαν μόνο οικονομικές μονάδες για λογαριασμό της Βέρμαχτ, επειδή μόνο αυτή μπορούσε να τις εξασφαλίσει με πρώτες ύλες, καύσιμα και άθλιες εργασιακές συμβάσεις. Τα άλλα εργοστάσια, είτε υπολειπομένη, είτε έκλειναν. Ακόμη όμως και γι' αυτούς που εργάζονταν για τα στρατεύματα κατοχής ο καλπάζων πληθωρισμός από την έκδοση χρήματος, λόγω του δημόσιου χρέους, εξανέμιζε τις απολαβές τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία των γερμανικών υπηρεσιών, στις αρχές του καλοκαιριού του 1943 οι τιμές είχαν ξεπεράσει κατά 1.000 φορές το προπολεμικό επίπεδο, ενώ οι μισθοί και τα ημερομίσθια είχαν ανέβει, ανάλογα την κατηγορία των μισθωτών, από 25 έως 150 φορές και παρέμεναν κάτω από το βιοτικό ελάχιστο. Έτσι όλοι σιγά σιγά βρέθηκαν στην ίδια κατάσταση.¹⁶⁶

Σε σχέση με τη σωματική και διανοητική αδράνεια που κατέβαλε τον πληθυσμό οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή δεν αφορούσε μόνο τους ενήλικες, αλλά και τα παιδιά. Η Παϊτζάρ Μαρτικιάν μας περιγράφει μία σκηνή στο Δουργούτι που της έκανε ιδιαίτερη εντύπωση. «Θυμάμαι παιδάκια, από την (οδό) Σαρκουδίνου συγκεκριμένα, ερχόντουσαν περπατάγανε στο πεζοδρόμιο επάνω και δεν μπορούσαν από την πείνα να κατέβουν από το πεζοδρόμιο. Κατεβάζανε τα χεράκια τους για να κατέβουν το σκαλάκι από το πεζοδρόμιο».¹⁶⁷ Ο Βαχάν Ντακεσιάν περιγράφει τα παιδιά στο Δουργούτι: «Μελανά και μακρόστενα ήταν τα αποστεωμένα πρόσωπα των λιμασμένων ανθρώπων, ειδικά των παιδιών. Τα κεφάλια τους λες και μεγάλωναν και με δυσκολία στέκονταν πάνω στους αδύναμους ώμους τους. Οχτώ ή δέκα χρονών παιδάκια έμοιαζαν με ογδοντάχρονους γέρους. Τα χνουδωτά τους μαλλιά έμοιαζαν πιότερο με μούσια, ενώ στα τεράστια μάτια τους λες και έσβηνε η ζωή. Τα παιδιά

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 322.

¹⁶⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 195, 198 & 204 και Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», ό.π., σ. 231.

¹⁶⁷ «Το Δουργούτι θυμάται το Μπλόκο», ανακτήθηκε στις 10/4/2021 από το <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afh>.

αυτά τριγυρνούσαν κατά ομάδες στους δρόμους και έψαχναν συνήθως στα σκουπίδια, μπας και βρουν κάτι φαγώσιμο».¹⁶⁸

Η εικόνα που καταγράφει δημοσιογράφος του περιοδικού *Réalité*, που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη, δίνει την σκληρή καθημερινότητα που βίωναν οι Δουργουτιώτες: «Στον ίδιο συνοικισμό (Δουργούτι) δώσαμε λίγα γραμμάρια λάδι στην Ε. Σωτηρίου 35 χρονών που ήταν κάποτε όμορφη. Αγνώριστη τώρα και κουρελιασμένη άνοιξε την εξώπορτα. Αναγκάστηκε να δώσει όλα της τα έπιπλα στη μαύρη αγορά για λίγα τρόφιμα. Για να μπορέσει να ζεσταθεί λίγο αναγκάστηκε να κάψει τα σανίδια του πατώματος. Σε μια γωνιά στέκονται κλαίοντας τα τρία της παιδιά. Την περασμένη εβδομάδα πέθαναν ο άνδρας της και ένα παιδί της που χρειάστηκε να μείνουν αρκετές μέρες πεθαμένοι μέσα στο σπίτι, ώσπου να μπορέσουν να τους μεταφέρουν».¹⁶⁹ Η παραπάνω μαρτυρία, σχεδόν ίδια με αυτή του Ζυνό, αποκαλύπτει μια ψυχική αδράνεια, κλινικό σύνδρομο της πείνας που καταβάλλει ακόμη και το μητρικό ένστικτο. Η πείνα επιπλέον παραμορφώνει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά¹⁷⁰ και εξαχρειώνει τα ήθη των ανθρώπων, κάνοντάς τους ανήμπορους να αντιδράσουν.

Η Γεωργία Τζαβάρα γράφει ότι «στην Ελλάδα της Κατοχής είναι ‘πολυτέλεια’ ακόμη και η ταφή, είτε γιατί δεν υπάρχουν τα χρήματα, είτε γιατί δεν υπάρχει ο χρόνος που πιέζει να βρεθεί τροφή για τους εναπομείναντες στη ζωή.»¹⁷¹ Ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης θυμάται ότι «εμείς εδώ είχαμε ένα καροτσάκι και μαζεύαμε τους πεθαμένους και τους πηγαίναμε στο νεκροταφείο».¹⁷² Όμως καροτσάκια που συνέλεγαν από τους δρόμους του Ν. Κόσμου (και όλης της Αθήνας) είχε και ο Δήμος. Η Σταυρούλα Χατζηγιάννη (κάτοικος Νέου Κόσμου, 90 χρονών) θυμάται ότι: «Κάθε μέρα στους δρόμους εδώ πέθαινε ένα παλικάρι. Δεν ξέρω τι γινότανε με τα

¹⁶⁸ Βαχάν Ντακεσιάν, *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, ό.π., σ. 46.

¹⁶⁹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα», ό. π., σ. 102.

¹⁷⁰ «Η έκφραση του προσώπου είναι σε αυτό το πρώτο στάδιο (πρώτο στάδιο «διεγερτικό», δεύτερο στάδιο «κατάπτωση», τρίτο στάδιο «τελικό») στυγνή, τραβηγμένη, ζοηρή όμως, με εκφραστικά μάτια, που βρίσκονται σε ζοηρή αντίθεση με τα ζαρωμένα χαρακτηριστικά», Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, ό.π., σ. 336.

¹⁷¹ Γεωργία Τζαβάρα, ό.π., σ. 36.

¹⁷² Προσωπική συνέντευξη, 1/3/2021, ό.π.

παλικάρια. Ερχότανε ο δήμος με ένα καρότσι και τα μάζευε».¹⁷³ Ο Βαχάν Ντακεσιάν περιγράφει τα καροτσάκια με τους νεκρούς στο Δουργούτι: «Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο πλέον οι υπερφορτωμένες με πτώματα αργόσυρτες χειράμαξες, που έβγαζαν αυτό το θλιβερό τρίξιμο. Κάθε αυγή μάζευαν με αυτές κατά δεκάδες τους νεκρούς και τους μετέφεραν στα νεκροταφεία, όπου πενήντα ή εκατό μαζί τους έθαβαν σε κοινούς τάφους. Ήταν οι νεκροί από την πείνα. Η χρήση χειράμαξας θεωρείτο μεμιάς σαν κάτι το φυσικό. Οι κατακτητές είχαν κατασχέσει όλα τα αυτοκίνητα, αλλά και όλα τα αποθέματα βενζίνης. Όλες οι μεταφορές πραγματοποιούνταν με τις χειράμαξες, που δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια πρόχειρη κατασκευή, δυο σανίδες πάνω σε έναν άξονα με δυο ρόδες».¹⁷⁴ Ο Ντικράν Μπιζντικιάν ζει τώρα στον Καναδά σε βαθιά γεράματα, όμως δε θα μπορέσει ποτέ να ξεχάσει τα παιδικά του χρόνια στην παράγκα του Δουργουτίου στην Κατοχή. Εκεί ζούσε με τους γονείς του και τα τρία του αδέρφια. Ο πατέρας του τελικά πέθανε από την πείνα. Τις οδυνηρές του αναμνήσεις κατέγραψε σε βιβλίο στη μητρική του γλώσσα.¹⁷⁵

Ο λιμός χτύπησε κυρίως τις ευάλωτες ομάδες. Η Γεωργία Τζαβάρα γράφει για «το σύνθημα θέαμα ολόκληρων οικογενειών από σκελετωμένες μητέρες με βρέφη στους στείρους μαστούς τους, το θέαμα εγκαταλελειμμένων βρεφών και παιδιών, το θέαμα μητέρων που εγκαταλείπουν τα βρέφη τους αδάκρυτα προς ταφή, σπεύδοντας να συνεχίζουν την επαιτεία τους για να εξασφαλίσουν λίγη τροφή στα άλλα ετοιμοθάνατα παιδιά».¹⁷⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι τα επισιτιστικά προγράμματα βοήθειας, που πρόβαλε για προπαγανδιστικούς λόγους ο κατοχικός τύπος κατευθύνονταν πρωταρχικά στα παιδιά των λαϊκών συνοικιών. Ένας λόγος που απέφευγαν την ταφή ήταν ότι αν ενταφιάζαν κάποιον θα έπρεπε να τον δηλώσουν και έτσι θα έχαναν το

¹⁷³ «Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, αυθεντικές μαρτυρίες». Συνέντευξη της Σταυρούλας Χατζηγιάννη στον Γιάννη Μάγγο στο σπίτι της στο Νέο Κόσμο στις 7/8/2020, προσφορά Ασπασίας Παπαστράτη στον γράφοντα, αλλά και διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.youtube.com/>.

¹⁷⁴ Βαχάν Ντακεσιάν, *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, ό.π., σ. 46.

¹⁷⁵ Αλίκη Δεγερμιντζιάν, προσωπική συνέντευξη, ό.π.

¹⁷⁶ Γεωργία Τζαβάρα, ό.π., σ. 140.

δελτίο συσσιτίου/τροφίμων, με το οποίο θα επιβίωνε ένας άλλος. Με άλλα λόγια ο αποθανών αντιμετωπιζόταν ως «χορηγός ζωής».¹⁷⁷

Ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης διηγείται την περίπτωση ενός γείτονά του: «Απέναντί μου εδώ στην (οδό) Αμεινοκλέους σε ένα ημιυπόγειο, έμενε μια οικογένεια με ένα αγοράκι μεγαλούτσικο. Ο πατέρας ήταν ο Βασιλάκης (επίθετο) ο Λορέντζος. Ο Λορέντζος και η γυναίκα του είχανε ένα μωρό. Τότε και τα αβάπτιστα βγάζανε δελτίο. Είχε πεθάνει το μωρό κι αυτός το έβγαζε βόλτες για να βλέπει η γειτονιά ότι υπάρχει το μωρό για να μη χάσει το δελτίο. Κάποια στιγμή το πέταξε στο νεκροταφείο και τελείωσε».

Ένας άλλος παράγοντας που μαζί με την πείνα κατέβαλε τον πληθυσμό ήταν το ψύχος του χειμώνα του 1941-1942 το οποίο ήταν το πιο δριμύ «που είχε γνωρίσει ποτέ εκείνη η γενιά».¹⁷⁸ Οι γυναίκες στο Δουργούτι μαζί με τα παιδιά, εκτός από το μαρτύριο της πείνας, είχαν να αντιμετωπίσουν και το κρύο που τους εξαντλούσε. Η Σταυρούλα Χατζηγιάννη θυμάται «Κάναμε πρωτοχρονιά το 1941 μέσα σε ένα πάπλωμα. Μας είχε η μητέρα μου (εμένα και τον αδελφό μου) μέσα στα πόδια της, γιατί έκανε πολύ κρύο. Μας έδωσε ένα πιάτο με ένα ζωμό που είχε πέντε ρεβίθια μέσα».¹⁷⁹

Στην περίοδο του κατοχικού λιμού η μαύρη αγορά εξασφάλιζε τα προς το ζην.¹⁸⁰ «Το ψωμί και τα τρόφιμα πωλούνταν στη μαύρη αγορά»¹⁸¹, που μαζί με την «αγορά» με δελτίο αποτελούσαν τους βασικούς μηχανισμούς διανομής αγαθών. Η κατάσταση της οικονομίας δεν μείωνε το κίνητρο για αποθεματοποίηση προϊόντων,

¹⁷⁷ «Η κατάσταση στην Αθήνα και τον Πειραιά με συνολικό πληθυσμό 956.813 κατοίκους το 1940 ήταν (σε σχέση με την επαρχία) πολύ πιο ανεξέλεγκτη. Οι συγγενείς εγκατέλειπαν κρυφά τους σωρούς των νεκρών σε δημόσια νεκροταφεία ή στους δρόμους για να διατηρήσουν τα δελτία τροφίμων τους. Έτσι οι ταφές πραγματοποιούνταν χωρίς την απαιτούμενη άδεια και δεν καταγράφονταν. Σε άλλες περιπτώσεις ανακαλύπτονταν πτώματα σε σπίτια πολλές ημέρες μετά από το θάνατο και δίχως να υπάρχουν συγγενείς, οι οποίοι θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν τον νεκρό», Βιολέτα Χιονίδου *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 2011, σ. 45.

¹⁷⁸ Ελένη Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της..πείνας, η ζωή στην Αθήνα της περιόδου της Κατοχής*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2018, σ. 11.

¹⁷⁹ «Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, αυθεντικές μαρτυρίες», ό.π.

¹⁸⁰ «Ποιοι ήταν οι άνθρωποι που εμπλέκονταν στη μαύρη αγορά; Σύμφωνα με όσα ήδη έχουμε πει, φαίνεται ευκολότερο να βρούμε ποιοι δεν εμπλέκονταν. Φαίνεται ότι ήταν σχεδόν αδύνατο να επιβιώσει κανείς δίχως κάποιο είδος συναλλαγής στη μαύρη αγορά, ως αγοραστής ή ως πωλητής», Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 120.

¹⁸¹ Βαχάν Ντακεσιάν, *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, ό.π. σ. 25.

ενώ παράλληλα η υπερβολική έκδοση τραπεζογραμματίων και το αναξιόπιστο για όποια συναλλαγή πληθωριστικό χρήμα μεγάλωνε το χάος.¹⁸²

Στην Αγορά του Δουργούτιου τα πάντα είναι «προς αγοράν και πώλησιν», μια «κλειστή αγορά» ανταλλαγής αγαθών που λειτουργούσε παράλληλα με την κανονική αγορά. Η αναδιανομή του πλούτου αναδεικνύει μια νέα επιχειρηματική τάξη χωρίς κοινωνική συνείδηση που εκμεταλλεύεται τις ανάγκες όσων είχαν περιουσιακά στοιχεία. Ο καθένας ξεπουλάει «ότι έχει και δεν έχει», προκειμένου να επιβιώσει. Ε

Έπιπλα, σκεύη, φορέματα, ανταλλάσσονται με λάδι, όσπρια, ζυμαρικά. Ο Βαχάν Ντακεσιάν γράφει: «Δεν υπήρχαν τρόφιμα πουθενά. Όχι μόνο όσπρια, δημητριακά, γαλακτοκομικά ή κρέας, αλλά ούτε καν ψάρια. Πού; Σε μια χώρα που βρέχεται από παντού με θάλασσες. Ούτε και λάδι ή ελιές έβρισκες πλέον στην πατρίδα της ιερής ελιάς. Λες και είχαν στερέψει τα πάντα»¹⁸³. Ενώ η Παϊτζάρ Μαρτικιάν θυμάται: «Από εδώ, η μάνα μου έστελνε ό,τι πολύτιμο είχε κεντήματα, προίκα δική μου είχε, καλά ρούχα είχανε, σεντόνια, κουβέρτες, τα στέλνανε στα χωριά, για να μας φέρουνε κάτι να φάμε. Ένα γραμμόφωνο με όλους τους δίσκους θυμάμαι είχαμε και το στείλαμε σε ένα χωριό και θυμάμαι μας στείλανε γι' αυτό επτά οκάδες καλαμπόκι. Όχι μόνο εμείς όλος ο κόσμος ό,τι πολύτιμο είχε, σου λέει τι να τα κάνουμε; Εσώρουχα, κομπινεζόν με δαντέλες τα στέλναμε στα χωριά και οι χωριάτισσες λέγανε δεν ξέρανε και τα φορούσανε πάνω από τα ρούχα τους». Όμως αυτή «η μαύρη αγορά επιδρούσε σφόδρα στην ψυχική και σωματική υπόσταση των ανθρώπων».¹⁸⁴

Το ξεπούλημα προσωπικών αντικειμένων και με συναισθηματική αξία πολλές φορές είχε δυσμενείς ψυχολογικές επιδράσεις. Τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της πόλης ζώντας σε ένα παρατεταμένο οικονομικό και ψυχολογικό αδιέξοδο ένιωθαν να

¹⁸² «Στην Αθήνα μια οκά ελαιόλαδο κόστιζε 44 δραχμές πριν από τον πόλεμο, 800 δραχμές στα μέσα Οκτωβρίου 1941, 1800 δραχμές στα μέσα του Ιανουαρίου, 4500 στα μέσα Μαΐου και 14000 την 1^η Δεκεμβρίου του 1942», Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 55. Βέβαια οι τιμές αυτές αφορούν την Αθήνα, διότι «δεν πρέπει να σπεύσουμε να υποθέσουμε πως ό,τι συνέβη στην Αθήνα ήταν αντιπροσωπευτικό για την υπόλοιπη Ελλάδα». Ο πληθωρισμός αυξανόταν με απίστευτο ρυθμό, την περίοδο Μάιος 1943-Σεπτέμβριος 1944 («περίοδος του νομισματικού χάους»), «ο δείκτης του κόστους ζωής στην Αθήνα αυξήθηκε από 11.686 το Μάιο του 1943 σε 198.630.000.000 τον Οκτώβριο του 1944» (στο ίδιο, σ. 58-59).

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 46.

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

χάνουν το οποίο κοινωνικό τους κύρος.¹⁸⁵ Ο ψυχολογικός αυτός κλονισμός οδηγούσε σε μια κατάσταση απεξάρτησης από τους οποιουδήποτε κοινωνικούς καταναγκασμούς και τα ετοίμαζε να διαρρήξουν τους δεσμούς τους με το επίσημο κράτος, που ήταν σε διάλυση. Αυτό που πρώτρευε ήταν το άγχος της επιβίωσης στη μάχη με τον θάνατο και όλα τα υπόλοιπα (κοινωνικό κύρος, προσωπική αξιοπρέπεια, εξευτελιστικές συνθήκες εργασίας) θυσιάζονταν σε αυτό τον σκοπό.¹⁸⁶ Ήταν και αυτός ένας παράγοντας της ριζοσπαστικοποίησης των αστικών στρωμάτων και της απήχησης που θα είχε το κοινωνικό μήνυμα του ΕΑΜ λίγο αργότερα.

Ο κόσμος συνωστίζονταν σε ατελείωτες ουρές έξω από τα μαγαζιά για να ψωνίσει με το δελτίο. Η Παϊτζάρ Μαρτικιάν θυμάται: «Τα ψωμάκια που μας δίνανε ήτανε με το δελτίο ατομικό δηλαδή και μωρό να ήτανε το παιδάκι είχε κάρτα. Και από του Κυρλίδη μπορούσαμε να πάρουμε ψωμάκια στ' Αρμένικα, όμως είχαμε πιο κοντινό φούρνο στην (οδό) Ρουμπέση. Δεν ήταν ψωμί-ψωμί. Μικρό ψωμάκι το φτιάχνανε σε μία λαμαρίνα από σπόρους όπως λέγανε. Προσπαθώ να κάνω το σχήμα και το μέγεθος Να ένα τέτοιο, (δείχνει) κομμάτι μπακλαβά. Δεν ξέρω αν είχε σιτάρι μέσα. Μπορεί να είχε κριθάρι, καλαμπόκι, δημητριακά τέτοια πράγματα. Αυτά όμως δε φτιάχνανε ζύμη σφιχτή και ήταν νερουλό. Όταν πήγαινες εκεί έπαιρνε το κάθε άτομο ένα τέτοιο να φάει»¹⁸⁷. Για την ποιότητα του ψωμιού με δελτίο ο Χαράλαμπος Λεπενιώτης θυμάται ότι: «Είχαμε δελτία και παίρναμε 25 δράμια ψωμί, το οποίο ήταν ξυλόψωμο σε λαμαρίνα, όπως είναι ας πούμε το κέικ και ήταν κολλημένο σε λαδόκολλα. Δεν πετάγαμε τη λαδόκολλα, γιατί θα έφευγε μαζί με τη λαδόκολλα και το ψωμί».

Σε αυτές τις συνθήκες της έλλειψης αγαθών, του πληθωριστικού χρήματος και των ανεπαρκών δελτίων, το πρόβλημα της εξασφάλισης διατροφής είχε κυριολεκτικά αναχθεί σε ζήτημα ζωής ή θανάτου. Είναι εντυπωσιακό πόσο επινοητικοί γίνονται οι

¹⁸⁵ «Από τους κατοίκους των πόλεων, σε θέση να επωφεληθούν ήταν κυρίως όσοι διέθεταν μετρητά ή αγαθά, ώστε να ταξιδεύουν οι ίδιοι ή να αγοράζουν από τη μαύρη αγορά. Οι άνεργοι προλετάριοι δεν έχουν τέτοιες προοπτικές και, ως εκ τούτου, ήταν οι πρώτοι που αντιμετώπισαν το θάνατο σε εκείνη την περίοδο. Ένα τέτοιο προλεταριάτο υπήρχε φυσικά σε όλα τα αστικά κέντρα, σε διάφορους βαθμούς, κυρίως στην περιοχή Αθήνας -Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη. Και στις δύο περιπτώσεις οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του, όπως και οι Εβραίοι στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης», Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 52-53.

¹⁸⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το ΚΚΕ στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 102-103.

¹⁸⁷ «Το Δουργούτι θυμάται το Μπλόκο», ό.π.

άνθρωποι και πόσο προσαρμόζονται για να επιβιώσουν. Έτσι «βάφτιζαν» όλα τα φαγητά, προκειμένου να εξαπατήσουν ή να αυτοεξαπατηθούν, «το νερό γίνεται γάλα, τα πλατανόφυλλα τσάι, η άμμος της θάλασσας σαπούνι, η γάτα κουνέλι, και το γαϊδουράκι μόσχος».¹⁸⁸ Σχετικά με το τελευταίο υπάρχει ένα συγκεκριμένο περιστατικό το οποίο δημοσιεύει η εφημερίδα *Καθημερινή* στις 13/3/1942 και αφορά «Σπείρα η οποία δρούσε στο Νέο Κόσμο και πουλούσε όνους για βοδινό! Τρεις έκλεβαν τα γαϊδούρια και άλλοι δύο μέσα στο σπίτι τους τα έσφαζαν».¹⁸⁹ Τέτοια τραβηγμένα γεγονότα ήταν συχνά στις λαϊκές συνοικίες και τα δημοσίευαν οι τότε εφημερίδες της Κατοχής.

Προκειμένου οι άνθρωποι να επιβιώσουν ή να κερδοσκοπήσουν καταφεύγουν σε κάθε είδους «κατεργαριά». Δημιουργούν ομάδες που ακολουθούν ανορθόδοξους κανόνες, χτίζουν δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών. Γενικά εθίζονται στην ‘παρανομία’. «Στη δεκαετία του ‘40 η Αθήνα ως πρωτεύουσα του κράτους αποτελούσε το κατεξοχήν θέατρο μιας αμφίδρομης σχέσης ανάμεσα στη παρανομία και τη νομιμότητα».¹⁹⁰

Εντούτοις, εάν η ‘παρανομία’ ήταν η μια όψη του ατομικού αγώνα επιβίωσης, η άλλη αντίθετα ήταν η κοινωνική αλληλεγγύη. Στην παραγκούπολη του Δουργουτίου η στενότητα του χώρου, η επίλυση καθημερινών πρακτικών αναγκών (όπως οι ουρές στις βρύσες) βοηθούσε τους κατοίκους να συναναστρέφονται μεταξύ τους και να αναπτύσσουν ένα αίσθημα προσφοράς στον συνάνθρωπο. Πως θα μπορούσε εξάλλου να γίνει διαφορετικά όταν για είκοσι σχεδόν χρόνια οι Δουργουτιώτες μοιράζονταν τον ίδιο χώρο και είχαν αναπτύξει με τον καιρό ένα αίσθημα συντροφικότητας; Η Παϊτζάρ Μαρτικιάν μας πληροφορεί ότι: «Εξω από το καφενείο που είχαμε υπήρχε ένα εργοστάσιο που είχανε επιτάξει οι Ιταλοί και έφτιαχνε μακαρόνια. Κάποιο βράδυ πριν κλείσει ο πατέρας μου το μαγαζί, είδε τον Γρηγόρη τον Αρμένι που δούλευε στο εργοστάσιο να πετά από ψηλά σε έναν φίλο του(;) δεν ξέρω ένα σακουλάκι μακαρόνια. Την άλλη μέρα ο πατέρας μου ζήτησε από τον Γρηγόρη κι αυτός ένα σακουλάκι. Όταν από μερικές μέρες ο Γρηγόρης του το έδωσε, η μητέρα μου, αφού μας τάισε, πήρε μία μικρή λεκάνη και έδωσε και στις

¹⁸⁸ Γεωργία Τζαβάρα, ό.π., σ. 81-86.

¹⁸⁹ Ελένη Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της..πείνας*, ό.π., σ. 93.

¹⁹⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, «Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας, Αθήνα 1941-1944» ό.π.. Για το περιεχόμενο των όρων «παρανομία» και «νομιμότητα» σε συνθήκες Κατοχής έχουμε ήδη αναφερθεί στη σ. 34, υπ. 83.

γειτόνισσες. Υπήρχε αγάπη τότε». Την ίδια εικόνα δίνει η Αλίκη Δεγερμιτζιάν για τη μητέρα της που βοηθούσε τους άλλους.¹⁹¹ Η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη εξηγεί το φαινόμενο: «Οι συνοικίες αποτελούνταν από γειτονιές. Η γειτονιά δεν αποτελούσε απλώς μια γεωγραφική έννοια, αλλά μία χωριστή οντότητα, ένα σύνολο σχέσεων με δική της παράδοση και ιστορία. Ο ρόλος του γείτονα ήταν αφάνταστα σημαντικός, αφενός μεν γιατί δεν υπήρχε κράτος προνοίας, αφετέρου γιατί η εκτεταμένη οικογένεια βρισκόταν ήδη στη δύση της διασκορπισμένη μέσα στην πόλη ή ανάμεσα στην πόλη και το χωριό. Στις λαϊκές συνοικίες η βοήθεια που προσφερόταν από τους γείτονες άγγιζε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας».¹⁹²

Στον οξύτατο αγώνα επιβίωσης οι ατομικές λύσεις αποδείχτηκαν ανεπαρκείς και έτσι δημιουργήθηκαν νέες συλλογικότητες, όπως η δημιουργία προμηθευτικών συνεταιρισμών και η διοργάνωση συσσιτίων.¹⁹³ Ιδρύθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α.) με το Ν.Δ. 776/4-12-1941 και με ενέργειες του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού σε συνεννόηση με την κατοχική Κυβέρνηση, ανέλαβε τη βοήθεια των απόρων σε όλη την επικράτεια.¹⁹⁴ Στο Δουργούτι, το συσσίτιο της Ε.Ο.Χ.Α. λειτουργούσε στο Φιξ και συχνά η διοίκηση του εργοστασίου μοίραζε τη βύνη που περίσσευε από την παραγωγή ως συσσίτιο στους εργαζομένους και τις οικογένειές τους. Επίσης, με ευθύνη της Ε.Ο.Χ.Α. και της ενορίας Κοιμήσεως Θεοτόκου (Παναγίτσα), λειτουργούσε στη γωνία Φραντζή και Βρεσθένης κέντρο θηλασμού για τα ορφανά της περιοχής.¹⁹⁵ Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού

¹⁹¹ Αλίκη Δεγερμιτζιάν, προσωπική συνέντευξη, ό.π..

¹⁹² Τασούλα Βερβενιώτη, ό.π..

¹⁹³ Πολυμέρης Βόγλης, «Δίκτυα αλληλεγγύης στην κατοχική Αθήνα», *Τα Νέα*, 9/11 2012, από <https://www.tanea.gr>, ανακτήθηκε στις 10/4/2021.

¹⁹⁴ «Τον Δεκέμβριο του 1941 στο χειρότερο σημείο του λιμού, ο Δαμασκηνός ίδρυσε έναν οργανισμό, τον ΕΟΧΑ (Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης). Αυτός θα αποδεικνυόταν ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος οργανισμός βοήθειας τουλάχιστον σε όλη τη διάρκεια του 1942. Τις πρώτες ημέρες του ΕΟΧΑ, σαράντα τέσσερις χιλιάδες «άπορες» οικογένειες τέθηκαν υπό την προστασία του, αριθμός που διπλασιάστηκε στα μέσα του 1943. Ο οργανισμός πρόσφερε στις οικογένειες αυτές δωρεάν ρούχα, ιατρική περίθαλψη, καθώς και τη μερίδα τροφίμων που δικαιούνταν, χωρίς όμως την υποχρέωση πληρωμής αντιτίμου. Είναι ξεκάθαρο ότι όλα τα τρόφιμα που διέθετε ο ΕΟΧΑ προέρχονταν από τον Ερυθρό Σταυρό». Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 146-147.

¹⁹⁵ «Τον Φεβρουάριο του 1942 δημιουργήθηκαν τα πρώτα συσσίτια (του ΕΟΧΑ) για παιδιά ηλικίας δύο έως επτά ετών, μόλις έγινε γνωστό ότι θα έρχονταν μεγάλες ποσότητες τροφίμων από το εξωτερικό. Τον Μάρτιο του 1942, έγκυες, θηλάζουσες μητέρες και άποροι φοιτητές απέκτησαν πρόσβαση στα συσσίτια του ΕΟΧΑ. Το 1942 στα συσσίτια του ΕΟΧΑ στην Αθήνα και τον Πειραιά προσφέρθηκαν σχεδόν είκοσι εκατομμύρια μερίδες», Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 147.

έτρωγε από τα συσσίτια που οργάνωνε το υπουργείο Πρόνοιας,¹⁹⁶ Το κρατικό (σχολικό) συσσίτιο πραγματοποιούνταν έξω από το 96^ο Δημοτικό Σχολείο¹⁹⁷ και το διπλανό τότε Γ' Αστυνομικό Τμήμα¹⁹⁸ (οδός Θαρύπου 28).¹⁹⁹ Την πληροφορία για λειτουργία συσσιτίου στο Φιξ επιβεβαιώνει και η Σταυρούλα Χατζηγιάννη: «Πήγαινα στο Δημοτικό σχολείο (εννοεί το 96^ο Δημοτικό) και δίπλα στο εργοστάσιο Φιξ που έφτιαχνε την μύρα, ο Αντώνης ο Φιξ πρόσφερε ένα συσσίτιο για τα παιδιά του σχολείου. Ήταν όλο το σχολείο απέναντι στου Φιξ και τρώγαμε».²⁰⁰

Η οργάνωση και η διανομή βοήθειας στη λιμώττουσα κατοχική πρωτεύουσα πραγματοποιούνταν υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, μαζί με Λαϊκές Επιτροπές που ιδρύονταν κατά τόπους στις συνοικίες για τη φροντίδα άπορων, υλικά (συσσίτιο, ιατρική περίθαλψη, φάρμακα) και ηθικά, τις οποίες έλεγχε και συντόνιζε η Παναθηναϊκή Επιτροπή. Ο Νίκος Σκαλτσάς (κάτοικος Νέου Κόσμου, συλληφθείς και όμηρος στο Μπλόκο του Δουργουτίου) αναφέρει ότι «στον Άγιο Παντελεήμονα στην Καλλιρρόης υπήρχε ένα Γυμνάσιο Θηλέων που γίνονταν συσσίτια από τον Ερυθρό Σταυρό».²⁰¹

Το έργο της Παναθηναϊκής Επιτροπής και των Λαϊκών Επιτροπών στις συνοικίες προβάλλει και ο κατοχικός τύπος. Η *Ακρόπολις* σε άρθρο της με τίτλο

¹⁹⁶ «Μετά από τον πόλεμο και, πιθανότατα κατά τη διάρκειά του, τα συσσίτια και ιδίως τα οικονομικά τους, επέβλεπε η ΚΕΣ (Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων) ένα όργανο του Υπουργείου Πρόνοιας. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1941, όλα τα συσσίτια λειτουργούσαν υπό την ΚΕΣ. Αρχικά τα πρώτα συσσίτια δημιουργήθηκαν πρόχειρα. Κατόπιν όταν φτάνουν τα πρώτα φορτία τροφίμων από την Τουρκία υπό την αιγίδα του Κομιτάτου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού δημιουργείται η Επιτροπή Διανομών (Commission de Gestion) υπό τη διεύθυνση του Αλέξανδρου Ζάννα που ήταν υπεύθυνη για την επέκταση και διαχείριση των συσσιτίων», Βιολέτα Χιονίδου, ό.π., σ. 149-150.

¹⁹⁷ Η ιστοσελίδα του 96^{ου} Δημοτικού σχολείου μάς πληροφορεί ότι «Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1945), (το σχολείο) λειτουργούσε για τις ανάγκες των ανθρώπων ως σταθμός πρώτων βοηθειών, από τη δεκαετία του 1940 και μέχρι την 27η Μαΐου 1950, στο σχολείο προσφερόταν συσσίτιο. Τα χρόνια αυτά που η πείνα και η εξαθλίωση μαστίζαν την Ελλάδα και περισσότερο τις πόλεις, το συσσίτιο ήταν μια όαση για τα μικρά σχολιαρόπαιδα του πολέμου. Στημένα καθημερινά στην ουρά περίμεναν με υπομονή τη σειρά τους για να 'ξεγελάσουν' την πείνα τους. Μια φέτα ψωμιού και 15 γραμμάρια τυρί, μερικές φορές λίγο γάλα, ήταν η μερίδα του κάθε μαθητή την οποία έπαιρνε στο πρώτο διάλειμμα. Το μαγειρείο όπου ετοιμάζαν το συσσίτιο βρισκόταν στο υπόγειο του σχολείου. Ο νεροχύτης είναι το μοναδικό απομεινάρι που θυμίζει ότι η αίθουσα ήταν παλιά κουζίνα», από <https://blogs.sch.gr/96dimat/>, ανακτήθηκε στις 7/11/2021.

¹⁹⁸ Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π. σ. 45-46.

¹⁹⁹ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

²⁰⁰ «Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, αυθεντικές μαρτυρίες», ό.π.

²⁰¹ Νίκος Σκαλτσάς, «Τι έζησα το 1944 στο κολαστήριο του Χέλφινγκεν», συνέντευξη στην Πόλυ Κρημνιώτη, *Αυγή* 5/8/2018.

«Από το έργο των Λαϊκών Επιτροπών, περιοχής τέως διοικήσεως πρωτεύουσας»,²⁰² εξαίρει το έργο τους στο οποίο «συνέβαλαν όλες οι κοινωνικές δυνάμεις Επιμελητήρια, Σύλλογοι, Σωματεία των βιομηχανικών, εμπορικών, βιοτεχνικών επαγγελματικών τάξεων, Συνεταιρισμών καταναλώσεως, Γεωργικών Ενώσεων, αντιπροσώπους των εργατών και υπαλλήλων». Μας πληροφορεί ότι «στην Αθήνα και το περίχωρα υπάρχουν 44 Εστίες συσσιτίων των Λαϊκών Επιτροπών», ασφαλώς και η Λαϊκή Επιτροπή του Δουργούτιου ανάμεσά τους. Η εφημερίδα κάνει εκτενή αναφορά στο έργο τους γράφοντας ότι «τα συσσίτια γίνονται κάθε Κυριακή και σιτίζουν 15.000 περίπου παιδιά με εξακριβωμένη την υγιεινή και οικονομική τους κατάσταση από γιατρούς και κατ' οίκον έρευνα από τις επιτροπές». Αφού αναφέρει την «όπως είναι γνωστό, απερίγραπτη αθλιότητα» των συνοικιών με την «έλλειψη χώρου αποχετευτικού συστήματος και βόθρων, την αποπάτησιν χιλιάδων ανθρώπων κοντά στους κατωκημένους χώρους, λιμνάζοντα νερά, συσσώρευσι σκουπιδιών, έλλειψη νερού και σαπουνιού κ.τ.λ., τείνουν να σβήσουν και τα τελευταία ίχνη πολιτισμένου βίου στη συνοικία», το άρθρο εξυμνεί τα μέλη των Επιτροπών που με «θάρρος, επιμονή και κοινωνική αλληλεγγύη, καθάρισαν τις συνοικίες με δικά τους μέσα ή σε συνεργασία με τις κοινοτικές αρχές ή φρόντισαν για τη στέγαση των βομβοπλήκτων και πυροπαθών». Και κλείνει με αναφορά σε συγκεκριμένες συνοικίες των οποίων οι κάτοικοι «απέφραξαν βόθρους και υπονόμους, ασβέστωσαν χώρους (Καισαριανή, Καλλιθέα, Δουργούτι, Ταύρος, κ.λ.π.) και εχορήγησαν δωρεάν πισσόχαρτο, 2.000 οκάδες σαπούνι, απολυμαντικά φάρμακα κλπ.». Το έργο της Παναθηναϊκής και των Λαϊκών Επιτροπών είχαν και μια ευρύτερη στήριξη. Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας (τότε γραμματέας της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας του Κ.Κ.Ε.) γράφει ότι ήταν «ένα είδος μαζικού λαϊκού οργάνου σε συνθήκες κατοχής, όχι μόνο καθοδηγούσε, αλλά και συντόνιζε την πάλη του λαού της Αθήνας για την εθνική επιβίωση».²⁰³

Τα επισιτιστικά προγράμματα προβάλλονταν για προπαγανδιστικούς λόγους, στην προσπάθεια της κυβέρνησης Γ. Τσολάκογλου, τον δύσκολο χειμώνα του 1940-1941, να δείξει φιλολαϊκό προσώπείο. Σε αυτό το πλαίσιο διοργάνωνε εκδηλώσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα, με έμφαση στα άπορα παιδιά, τις οποίες ο κατοχικός τύπος κάλυπτε εκτενώς. Ο *Πρωινός τύπος*²⁰⁴ δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Ο

²⁰² *Ακρόπολις*, 30/8/1944.

²⁰³ Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*, Ιστορικό Δοκίμιο, δ' έκδοση, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ. 114.

²⁰⁴ *Πρωινός τύπος*, 27/12/41.

πρωθυπουργός κοντά στα άπορα παιδιά» για την επίσκεψη του Τσολάκογλου στα «παιδικά κέντρα» των Αθηνών το πρωί των Χριστουγέννων για τα «χρόνια πολλά» και να μοιράσει τρόφιμα και γλυκά. Από το άρθρο πληροφορούμαστε ότι ανάμεσα στα παιδικά αυτά κέντρα υπήρχε και το «παιδικό κέντρο στο Δουργούτι», το οποίο στέγαζε 280 παιδιά. Επιπλέον, η *Πρωΐα* σε πρωτοσέλιδό της στη μόνιμη στήλη «Εισ το περιθώριον των γεγονότων», με υπότιτλο «Το κυριακάτικο πιάτο»,²⁰⁵ γράφει για τα εγκαίνια του «κυριακάτικου πιάτου», τα οποία «ετελέσθησαν την παρελθούσαν Κυριακήν» (30 Ιουλίου, 10 μέρες πριν από το Μπλόκο) στη συνοικία Δουργυτίου-Αγίου Σώστη «διά το άπορον και το ασθενικό παιδί της συνοικίας». Στα εγκαίνια «διανεμήθη συσσίτιον στα άπορα παιδιά κρέας, μακαρόνια και φρούτα σε 250 παιδάκια». Στο άρθρο τονίζεται η προσπάθεια η οποία καταβάλλεται ιδιαιτέρως για τη διατροφή των «απορωτέρων τάξεων» και εγκωμιάζεται η προσπάθεια της λαϊκής επιτροπής ως «συγκινητικής» και ιδιαιτέρως «οι ευγενείς δωρηταί οι οποίοι είναι άξιοι επαίνου». Το άρθρο κλείνει δίνοντας το ιδεολογικό στίγμα της εκδήλωσης με τη φράση «η περίθαλψις της νέας γενεάς είναι το ύψιστο εθνικό καθήκον κατά τις δυσχερείς αυτάς στιγμάς».

Ασφαλώς ο αρθρογράφος ως «νέα γενιά» δεν εννοεί τα αρμενόπουλα στο Δουργούτι, δεδομένης της ευαισθησίας των κονδυλοφόρων του κατοχικού τύπου για τη νέα γενιά που απειλείται από την πείνα και συνεπώς τίθεται εν αμφιβόλω η «συνέχεια της ελληνικής φυλής». Γεγονός όμως παρέμενε ότι το κατοχικό Δουργούτι, ένας σχεδόν ολοκληρωτικά αρμενικός συνοικισμός, όπως και όλος ο ελληνικός λαός, βρισκόταν σε δυσχερέστατη θέση, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τις αντίξοες συνθήκες. Σε αυτό το δυσμενές πλαίσιο «όλες οι οργανώσεις και οι ηγεσίες των εκκλησιών ιδρύουν από κοινού μια εθνική φιλανθρωπική επιτροπή, η οποία μοιράζει συσσίτιο σε περίπου 3.000 άτομα, έχοντας ως βάση την καθολική εκκλησία στο Δουργούτι».²⁰⁶

Περισσότερες πληροφορίες μας παρέχει η εφημερίδα *Αζτάκ* σε άρθρο της²⁰⁷ για την ζωή στην Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής, επισημαίνοντας ότι μετά το 1942 η πείνα και οι ασθένειες θερίζουν και μεγάλος είναι ο αριθμός των θυμάτων μεταξύ

²⁰⁵ *Πρωΐα*, 2/8/1944.

²⁰⁶ Χοβαννές Γαζαριάν, «Από το Ντερ ζορ στην Ελλάδα» από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 11/4/2021.

²⁰⁷ Ασμπέτ Μαντζικιάν, «Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως και σήμερα», από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 11/4/2021.

του πληθυσμού. Το ίδιο ισχύει και για την αρμενική κοινότητα, η οποία προσπαθεί με κάθε τρόπο να αντιμετωπίσει τις αντίξοες συνθήκες επιβίωσης. Το έργο της ανθρωπιστικής αρωγής αναλαμβάνουν τα φιλανθρωπικά σωματεία, ενώ η Επιτροπή Κυριών της Αρμενικής Αγαθοεργίας «Παρεκορτζαγκάν», σε συνεργασία με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, στήνει στο κέντρο της Αθήνας δωρεάν συσσίτια για 300 αναξιοπαθούντες. Καθώς οι ανάγκες αυξάνονταν η Επιτροπή Κυριών διεύρυνε τη δράση της εξασφαλίζοντας δωρεάν συσσίτια για περίπου 3.000 άτομα. Παράλληλα η ηγεσία της αρμενικής ορθόδοξης κοινότητας μαζί με τους επικεφαλής των καθολικών και προτεσταντών Αρμενίων, το Κεντρικό Αρμενικό Συμβούλιο, το σωματείο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός και την «Παρεκορτζαγκάν» συγκρότησαν μια Εθνική Φιλανθρωπική Επιτροπή, η οποία δημιούργησε αμέσως δύο κέντρα περίθαλψης και σίτισης στο Δουργούτι και στην Κοκκινιά.

Στο Δουργούτι, στο προαύλιο της Καθολικής Εκκλησίας, ο έξαρχος Χοβανές Γκαμσαραγκάν οργάνωσε κουζίνα και πρόσφερε δωρεάν φαγητό στους ανήμπορους της περιοχής. Ο Χοβανές Γκαμσαραγκάν ανέλαβε την Αρμένικη Καθολική Εκκλησία πριν από τον πόλεμο σε μια δύσκολη περίοδο με δύο μόνο ιερείς για όλη την επικράτεια και με πολλά οικονομικά προβλήματα. Τότε ήταν που ο έξαρχος απευθύνθηκε σε πλούσιους Αρμένιους για να τον βοηθήσουν. Κάποιοι το έκαναν και κάποιοι όχι. Ένας από αυτούς που βοήθησαν ήταν και «ο Τακβόρ Τακβοριάν, έμπορος τσιγάρων που πρόσφερε 20.000 δραχμές στην Αρμενοκαθολική εκκλησία».²⁰⁸ Τα προβλήματα και οι δυσκολίες οξύνθηκαν με την κήρυξη του πολέμου το 1940, όταν οι καλές σχέσεις των καθολικών ιερέων με τη Ρώμη τούς βάζουν στο στόχαστρο της κυβέρνησης.²⁰⁹ Οι σχέσεις αυτές κατέστησαν τον Χοβανές Γκαμσαραγκάν στη συνείδηση της κοινότητας μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Όχι τυχαία το Νοέμβριο του 1944 συλλαμβάνεται και φυλακίζεται από τους Άγγλους.

²⁰⁸ [Ανυπόγραφο], Αρχιεπισκοπή Αρμενικής Καθολικής Εκκλησίας *Η κατάσταση της αρμενικής εκκλησίας στην Ελλάδα, Μια σύντομη περιγραφή της προσφοράς της αρμενικής αρχιεπισκοπής στην Ελλάδα 1925-1950*, Αθήνα-Δουργούτι, 1951, σ. 74. Ο Τακβόρ Χοφσέπ Τακβοριάν ήταν βουλγαροαρμενικής καταγωγής με γαλλική υπηκοότητα και ιδιοκτήτης του καπνεμπορικού οίκου Tobador S.A. Ανέπτυξε επιχειρηματική δράση στις καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και συνεργάστηκε με τις βουλγαρικές αρχές κατοχής. Καταδικάστηκε από το Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Κομοτηνής, στις 10 Ιουνίου 1946, σε 20ετή κάθειρξη και δήμευση της κινητής και ακίνητης περιουσίας του στην Ελλάδα. Περισσότερα βλ. Τάσος Τριγώνης, «Πτυχές του Καπνικού Ζητήματος κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της Πρώτης Μεταπολεμικής Περιόδου», διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011, σ. 93-100.

²⁰⁹ Χοβανές Γαζαριάν, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος», ό.π.

Η ελληνική βιβλιογραφία και ο τύπος κάνουν λόγο για ένα «γνωστό πράκτορα των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών» που δραστηριοποιούνταν στην καρδιά της κατοχικής Αθήνας.²¹⁰ Ανεξάρτητα πάντως από τη δράση του αυτή ο αρθρογράφος γράφει ότι δεν «παραγνωρίζεται η μεγάλη του προσφορά, τόσο στο σχολείο όσο και στην παροικία τα δύσκολα εκείνα χρόνια».²¹¹

Εκτός από τη βοήθεια που έδινε στους Αρμένιους γενικά, η Αρμενοκαθολική Εκκλησία επικεντρώθηκε στους νέους και τα παιδιά και ο έξαρχος Χαντσιάν (ο ένας από τους δύο υφισταμένους ιερείς του Αρχιεπισκόπου Γκαμσαραγκάν) ιδρύει στο Δουργούτι την «Αρμενική Καθολική Οργάνωση για Νέους και Νέες» με σκοπό την αρωγή στους νέους και τα παιδιά που λιμοκτονούσαν. Η οργάνωση αυτή «διένειμε μεσημεριανό και βραδινό φαγητό σε 100 περίπου παιδιά και νέους. Επιπλέον μερίμνησε για τη διανομή ρούχων και τη ψυχαγωγική απασχόληση των νέων. Η οργάνωση αυτή δυστυχώς έπαψε να λειτουργεί όταν ξεκίνησαν οι συλλήψεις ανθρώπων στις 9 Αυγούστου 1944»²¹² (Μπλόκο Δουργούτιου), όπου συνελήφθη η πλειοψηφία των νέων. Δεν γνωρίζουμε, εάν οι συλλήψεις σχετίζονται με μία πιθανή εμπλοκή των νέων σε αντιστασιακές ενέργειες, καθώς η αρμενική εκκλησιαστική πηγή δεν αναφέρει σχετικά. Από τη βιβλιογραφία γνωρίζουμε για μαζικές και τυχαίες

²¹⁰ «Την ίδια περίοδο με τον Ντέιβιντ Μπάλφουρ στην Αθήνα δρα ένας ακόμη κληρικός γνωστός πράκτορας. Πρόκειται για τον αρμενοκαθολικό επίσκοπο Ελλάδος Γιοχάνες Γκαμσαραγιάν ο οποίος δούλευε για τις μυστικές υπηρεσίες της Γερμανίας και είχε φτάσει να δημιουργήσει στην καρδιά της Αθήνας, στην Πλατεία Συντάγματος, μυστική σχολή σαμποτέρ. Από αυτή τη σχολή βγήκαν τουλάχιστον 300 σαμποτέρ που έδρασαν στα χρόνια του πολέμου σε όλη τη Μέση Ανατολή». Μαρία Αντωνιάδου, «Πράκτορες με την ...αγιαστούρα», *Το Βήμα*, 24/11/2008, αντλήθηκε από <https://www.tovima.gr/>, ανακτήθηκε στις 5/7/2021. Ο Νικόλαος Σοϊλεντάκης (επικαλούμενος το βιβλίο του Γιώργου Καραγιάννη, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, 2001, σ. 46, υπ.56) προσδιορίζει ακριβέστερα την έδρα (της σχολής των σαμποτέρ) «στον δεύτερο όροφο του μεγάρου Γιάνναρου, στη συμβολή των οδών Όθωνος και Φιλελλήνων στο Σύνταγμα», Νικόλαος Σοϊλεντάκης, «*Η αφελής Ελλάς*», Αθήνα, Αρμός, 2010, σ. 155. Για την κατασκοπική του δράση «τον συνέλαβαν οι Άγγλοι στην Αθήνα και τον κράτησαν 8 μήνες πριν τον παραδώσουν στην ελληνική κυβέρνηση για να τον δικάσει ως συνεργάτη σε κατασκοπεία με άλλους δεκαεπτά. Ένας εκτελέστηκε, πέντε καταδικάστηκαν σε ισόβια, ενώ ο ίδιος σε 10 χρόνια φυλακή. Τελικά δραπέτευσε στη Βηρυτό (η μεγαλύτερη παροικία Αρμενίων εξόριστων τότε), μέσω χρηματισμού Ελλήνων αξιωματούχων από φίλους του», John Roy Carlson, *Cairo to Damascus* (1951), ανακτήθηκε από <https://books.google.gr/books>, στις 16/9/2021.

²¹¹ Χοβαννές Γαζαριάν, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος» ό.π..

²¹² Αρχιεπισκοπή Αρμενικής Καθολικής Εκκλησίας *Η κατάσταση της αρμενικής εκκλησίας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 78.

συλλήψεις στο Μπλόκο του Δουργουτίου, οπότε είναι παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε συσχετισμό της διάλυσης της οργάνωσης με αντιστασιακή δράση.

«Ακολούθησε η δημιουργία και άλλων οργανώσεων οι οποίες είχαν σκοπό την παροχή βοήθειας στον Αρμενικό πληθυσμό. Ένας τέτοιος οργανισμός ονομαζόταν «Θεία Πρόνοια» υπό την αιγίδα του ιερέα Γεωργίου Καλαβάση και είχε διοργανώσει πάνω από 30 συσσίτια σε διάφορα μέρη της πρωτεύουσας συμπεριλαμβανομένης της Αρμενοκαθολικής εκκλησίας Δουργουτίου».²¹³ Η προσφορά της Αρμενοκαθολικής εκκλησίας στην περίοδο της Κατοχής ήταν μεγάλη με δεδομένο τις καλές σχέσεις του Αρχιεπισκόπου με τις κατοχικές αρχές. Έτσι εξασφαλιζόνταν φάρμακα, πράγμα δυσεύρετο τότε, στους ασθενείς και ένδυση για μεγάλο αριθμό παιδιών. Αρμενική πηγή αναφέρει σχετικά ότι «αν υπάρχει κάποιος, στον οποίο η παροικία της Ελλάδας χρωστάει την επιβίωσή της, ειδικά στα πρώτα δύσκολα χρόνια, όπως αυτά της Κατοχής, αυτή σίγουρα είναι και η Αρμενική Καθολική εκκλησία της Ελλάδας»²¹⁴. Γενικά η αρμενική κοινότητα στην Αθήνα και τον Πειραιά αντιμετώπισε τα προβλήματα με πνεύμα ενότητας και φιλανθρωπίας ενεργοποιώντας δικά της δίκτυα αλληλοβοήθειας. Όμως παρά τις προσπάθειες, υπολογίζεται ότι πάνω από 2.000 Αρμένιοι έχασαν τη ζωή τους από την πείνα στο διάστημα αυτό.

Από την παρουσίαση των στοιχείων φαίνεται ότι στις δραματικές καταστάσεις που δημιουργήθηκαν, τις πρακτικές ατομικής επιβίωσης και τα δίκτυα αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν, ο πόλεμος και η κατοχική εμπειρία έφεραν τους Δουργουτιώτες πρόσφυγες μπροστά σε νέες πραγματικότητες. Δεν αντιμετωπίζουν, πλέον, το πρόβλημα της εγκατάστασης, συμβίωσης και ένταξης σε μία νέα κοινωνία με όρους διαφύλαξης της πολιτιστικής τους ταυτότητας, αλλά δραματικότερα με όρους ζωής ή θανάτου. Αρχικά ο ελληνοϊταλικός πόλεμος τους μαθαίνει πώς να πολεμούν και να αντιστέκονται. Εξασκούνται σε περιορισμούς και απαγορεύσεις και μαθαίνουν να κάνουν συσκότιση, να στέκουν σε ουρές, να κινούνται συλλογικά. Στην Κατοχή αντιμετωπίζουν το μαρτύριο της πείνας και την καθημερινότητα του θανάτου, που δεν είναι μόνο μια είδηση από το πολεμικό μέτωπο. Βλέπουν στις παράγκες και στο πεζοδρόμιο να αφανίζονται άδικα οι πιο αδύναμοι και οργανώνουν τη δική τους άμυνα επιβίωσης. Αναπτύσσουν δίκτυα επικοινωνίας με την ύπαιθρο για εύρεση

²¹³ Στο ίδιο, σ. 76.

²¹⁴ Χοβαννές Γαζαριάν, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος», ό.π.

αγαθών, ξεπουλούν αντικείμενα συναισθηματικής αξίας ή τα διαθέτουν στη μαύρη αγορά σε τιμή εξευτελιστική. Η όλη διαδικασία τους τραυματίζει ψυχικά, αλλά ταυτόχρονα τους δείχνει ότι η ανατροπή κοινωνικών σχέσεων είναι δυνατή και δεν ισχύουν κοινωνικές ιεραρχίες και αξίες μπροστά στην πάλη για επιβίωση. Από την άλλη κατανοούν ότι σε αυτή τη μάχη το συλλογικό πνεύμα είναι απαραίτητο. Τα συσσίτια στις εκκλησίες ήταν μια συλλογική προσπάθεια που προϋπέθετε ένα χριστιανικό πνεύμα αγάπης και αλληλοβοήθειας. Δεν ήταν μία θεωρητική αξία, αλλά μία κοινωνική πραγματικότητα. Η φράση της Παϊτζάρ Μαρτικιάν «υπήρχε αγάπη τότε» είναι χαρακτηριστική. Η αυτονομία και τα ιδιαίτερα γεωγραφικά, γλωσσικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά του πολυπολιτισμικού μωσαϊκού της «κοινωνίας του Δουργούτιου», χάνουν πλέον τη σημασία τους. Κοινός παρονομαστής έμενε η καθημερινή παρουσία του θανάτου, τον οποίο μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν σε ένα αγώνα που είναι μόνοι. Το επίσημο κράτος, έτσι κι αλλιώς ανύπαρκτο και εχθρικό (από τον μεσοπόλεμο), έχει ταυτιστεί στη συνείδησή τους με τον κατακτητή. Ζουν μέσα σε ένα «πολιτικό κενό», αναζητώντας λύσεις εφικτές και διεκδικήσιμες.

2.2 Η Συνάντηση με την Αριστερά

Από τη δεκαετία του 1920 το ΚΚΕ τήρησε μία έντονα επιφυλακτική στάση απέναντι στους πρόσφυγες των οποίων η τυφλή προσήλωση στον Ελ. Βενιζέλο αποτελούσε τροχοπέδη για μία προσέγγιση. Το ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1930 και η πτώχευση του 1932 αποτέλεσαν τους δύο παράγοντες που έκαναν τον προσφυγικό κόσμο να στρέψει τα νώτα του στον Βενιζέλο.²¹⁵ Το ΚΚΕ εκμεταλλεύεται αυτή την πολιτική και οικονομική συγκυρία για να εισαγάγει μία νέα πολιτική κουλτούρα στις φτωχικές προσφυγικές συνοικίες.²¹⁶ Σύμφωνα με αυτή ο συλλογικός αγώνας των

²¹⁵ «Σε αυτό το σκηνικό το ΚΚΕ κατέγραψε εκλογική άνοδο στις εκλογές του 1932. Συγκεκριμένα, κατέγραψε ποσοστό γύρω στο 5% και εξέλεξε 10 βουλευτές. Ταυτόχρονα φάνηκε και ο προσανατολισμός της νέας ηγετικής ομάδας στη στήριξη συλλογικών αγώνων», Γαβρίλης Λαμπάτος, *ΚΚΕ και Εξουσία 1940-1944*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018, σ. 60-61.

²¹⁶ Σημαντικό γεγονός στην ιστορία του ΚΚΕ είναι η έκκληση της Κομμουνιστικής Διεθνούς η οποία δημοσιεύτηκε το Νοέμβριο του 1931 και καλούσε το ΚΚΕ να σταματήσει την «χωρίς αρχές φραξιονιστική πάλη» και να τεθεί «επικεφαλής των αγώνων του λαού». Ο Άγγελος Ελεφάντης θεωρεί ότι από αυτό το χρονικό σημείο και μετά γνωρίζει το ΚΚΕ σημαντική ανάπτυξη στον προσφυγικό κόσμο. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 129-132. Για την διαπάλη ιδεολογικών ρευμάτων στο εσωτερικό του ΚΚΕ την περίοδο 1928-1931 την οποία η Κομμουνιστική Διεθνής χαρακτήρισε «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές» βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, *ό.π.*, σ. 58-60.

προσφύγων πρέπει να γίνεται με όρους πολιτικής-ταξικής αντιπαράθεσης χωρίς τους «μεσάζοντες» των προσφυγικών ενώσεων και σωματείων που εξυπηρετούσαν κομματικές επιδιώξεις, λειτουργώντας ως εκφραστές της λαϊκής δυσaráσκειας και εγγυητές της διατήρησης του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος. Η πρώτη καταγεγραμμένη κινητοποίηση κομμουνιστικού πυρήνα έγινε στην προσφυγομάνα Καισαριανή, στις 27 Οκτωβρίου 1929, με αφορμή τον εορτασμό της Οκτωβριανής Επανάστασης. Τον Απρίλιο του επόμενου χρόνου ο κομμουνιστικός πυρήνας Καισαριανής, από κοινού με τη Νεολαία των Αρμενίων, έκανε δύο συγκεντρώσεις εργατριών αρμένικης καταγωγής, από τις οποίες προέκυψε το συντονιστικό όργανο της συνδικαλιστικής τους δράσης.²¹⁷

Ανάλογες συνεργασίες κομμουνιστών με οργανώσεις Αρμενίων στο Δουργούτι δεν καταγράφει η βιβλιογραφία, ωστόσο ο *Ριζοσπάστης* προβάλλει, με ρεπορτάζ και φωτογραφίες, τις άθλιες συνθήκες ζωής με τίτλους: «Ο συνοικισμός Δουργούτι κινδυνεύει από χολέρα» (10/8/1927, σ.2), «Γκρεμίζουν τα σπίτια των φτωχών κατοίκων Δουργούτιου», (13/8/1933 σ.4), «Τα χάλια του συνοικισμού Δουργούτιου», (10/9/1933 σ.4).²¹⁸ Επιπλέον σε δημοσίευμα στις 12/8/1933 γίνεται λόγος για «τους τσορμπατζήδες²¹⁹ και πράκτορες της ασφάλειας που θέλουν να ξεσπιτώσουν τη φτωχολογιά» και αναφέρει τις κουστωδίες των αστυνομικών που επέδραμαν στο σπίτι του 55χρονου άνεργου εργάτη Κονταξίδη στο Κατσιπόδι. «Αυτός, η γυναίκα του και το παιδάκι του με χίλια βάσανα κατόρθωσαν να

²¹⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», σ. 194-206, από <https://www.academia.edu/>, ανακτήθηκε στις 12/4/2021. Ας έχουμε υπόψη μας ότι υπήρχε δραστηριοποίηση του Αρμενικού κομμουνιστικού κόμματος Χιντσάκ και κυκλοφορούσαν κομμουνιστικά έντυπα στις αρμενικές κοινότητες (βλ. σ. 44). Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος γράφει ότι: «Οι Αρμένιοι στην Ελλάδα είναι γνωστό ότι έχουν κλίση προς το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο επανειλημμένα εκδήλωνε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτούς. Σίγουρα υπέφεραν από αποξένωση, μιζέρια και προκατάληψη τουλάχιστον ίδια και πιθανό περισσότερο από αυτή των Ελλήνων προσφύγων. Επιπλέον, οι κομμουνιστικές τους συμπάθειες μάλλον σε μεγάλο βαθμό εξηγούνται από την έλξη της Σοβιετικής Αρμενίας, μοναδική πραγμάτωση μιας Αρμενικής εθνικής εστίας, έστω και ατελής. Η εθελοντική τους και μαζική μετανάστευση σε εκείνη τη χώρα, σε διαδοχικά κύματα, φαίνεται να υποστηρίζει αυτή την ερμηνεία». Από την άλλη πλευρά φαίνεται ότι και το Κ.Κ.Ε. να τους προσεγγίζει, ειδικά μετά το 1935, διότι «εκτός από τους Σλαβομακεδόνες, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι (ελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού) σταθερά τραβούσαν την προσοχή του ΚΚΕ, μετά την αντικατάσταση του συνθήματος του 1924 «Ενωμένη και Ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη» με «Πλήρη Ισότητα για τις Μειονότητες» (6^ο Συνέδριο, Δεκέμβριος 1935)». Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Stillborn Republic Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, ό.π., σ. 234-235 & 263-264.

²¹⁸ Μυωφά, ό.π. σ. 341, προσάρτημα 22.

²¹⁹ Προύχοντες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

εξοικονομούν ένα ξεροκόμματο». Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται και η περίπτωση της Μαρίας Παπαδοχάρη, χήρας με τρία παιδιά, η οποία «ξενοδούλευε μέρες και νύχτες ολόκληρες για να βγάλει το ψωμί των παιδιών της». Τα σπίτια αυτών, αλλά και άλλων στη γειτονιά γκρέμισε η αστυνομία, ενώ «την ίδια στιγμή δίνουν την ελευθερία στους προύχοντες όχι μόνο να επισκευάζουνε, αλλά να χτίζουν και άλλους τοίχους, να φτιάχνουν και άλλα πατώματα». Το πιο σημαντικό είναι οι αναφορές του άρθρου για το πώς η λαϊκή αγανάκτηση πρέπει να μεταφραστεί σε πολιτική πράξη, λέγοντας: «Οι φτωχοί κάτοικοι με μεγάλη αγανάκτηση καταφέρονται κατά της αντιλαϊκής κυβέρνησης και του κράτους των εκμεταλλευτών. Οι συνειδητοί κάτοικοι, οι επαναστάτες εργάτες ξεσκέπασαν από την αρχή τον ρόλο της κυβέρνησης καυτηρίασαν και τώρα μπροστά στους κατοίκους τα εξοντωτικά μέτρα της κυβέρνησης ενάντιά τους. Και η φτωχολογία εκδήλωνε με τη συμπάθειά της στον αγώνα που διεξάγουν οι κομμουνιστές, το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών²²⁰, οι κόκκινοι υποψήφιοι».

Οι φράσεις στο δημοσίευμα «συνειδητοί κάτοικοι, οι επαναστάτες εργάτες ξεσκέπασαν» και «καυτηρίασαν και τώρα μπροστά στους κατοίκους», σε συνδυασμό με την πολιτική επιρροή της τάξεως του 10% στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες στην περίοδο του μεσοπολέμου,²²¹ που έχουν «οι κόκκινοι υποψήφιοι», μας οδηγούν βάσιμα να υποθέσουμε ότι υπήρχε κομμουνιστικός θύλακας στο Δουργούτι από το 1933. Στις άλλες αμιγώς ελληνικές προσφυγικές ανατολικές συνοικίες υπήρχε μια δυναμική παρουσία. Στις 19 Ιανουαρίου 1936 πραγματοποιήθηκε στο Παγκράτι μια μεγάλη συγκέντρωση οργανώσεων του Παλλαϊκού Μετώπου Κιαισαριανής, Γούβας,

²²⁰ Πολιτικός σχηματισμός του ΚΚΕ στις εκλογές του 1928, 1932, 1933 και του 1935 (στις περισσότερες περιφέρειες). Στις εκλογές του 1936 συμμετείχε ως Παλλαϊκό Μέτωπο. «Οι εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 καταγράφουν το υψηλότερο ποσοστό επιρροής του ΚΚΕ. συγκέντρωσε 73.411 ψήφους ή ποσοστό 5,76% και εξέλεξε 15 βουλευτές. Για πρώτη φορά το σύνολο του αστικού πολιτικού κόσμου επεδίωξε πολιτικές επαφές με το ΚΚΕ, αφού ο αριθμός των βουλευτών του στο Κοινοβούλιο ήταν καθοριστικός για τη διαμόρφωση πλειοψηφιών. Τις επαφές αυτές τις έκανε ο Δημήτρης Γληνός. Υπήρξε μια συμφωνία με τη βενιζελική παράταξη, το Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα. Δεν εφαρμόστηκε, αλλά ανέδειξε την ικανότητα των κομμουνιστών να συμμετέχουν στις πολιτικές διεργασίες και να τις επηρεάσουν προς όφελός τους», Γαβρίλης Λαμπάτος, ό.π., σ. 66.

²²¹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», ό.π., σ. 205.

Βύρωνα και Παγκρατίου με κεντρικό ομιλητή τον Δημήτρη Γληνό στην οποία παραβρέθηκαν περισσότερα από 800 άτομα.²²²

Όλα τα παραπάνω βεβαίως πολύ απέχουν από την εμπέδωση μιας νέας πολιτικής κουλτούρας και το ΚΚΕ είχε να ξεπεράσει πολλά εμπόδια προκειμένου να διεισδύσει στις προσφυγικές γειτονίες, συγκροτώντας νέες πολιτικές ταυτότητες με ταξικο-ιδεολογικούς όρους. Εμπόδια όπως «η διασπορά της εργατικής τάξης σε μικρές επιχειρήσεις, η εποχιακή και ευκαιριακή απασχόληση, το υψηλό ποσοστό του αναλφαριθμητισμού, η νοσταλγία της χαμένης πατρίδας για τους πρόσφυγες, αλλά και του χωριού για τους εσωτερικούς μετανάστες, καθώς και οι παραδοσιακές μορφές κοινωνικής οργάνωσης (γειτονιά, παρέα, καφενείο) ήταν μερικά από αυτά»²²³, προκειμένου το ΚΚΕ να δημιουργήσει διόδους επικοινωνίας και να ενεργοποιήσει τα προσφυγικά κοινωνικά δίκτυα στην κατεύθυνση της πολιτικής διεκδίκησης. Και μπορούμε να φανταστούμε τα επιπλέον εμπόδια στο Δουργούτι, όπου η εθνολογική σύνθεση και οι ιστορικές καταβολές των κατοίκων λειτουργούσαν διαφορετικά από την πολιτική κατεύθυνση του ΚΚΕ εκείνη την περίοδο.

Εντούτοις από τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* που αφορούν την περιοχή αναδεικνύεται μια προσπάθεια του πιστού στη γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς ΚΚΕ να δημιουργήσει (πιθανότατα) ένα θύλακα στον συνδικαλισμό και να κτίσει δίκτυα επικοινωνίας που μπορεί προς το παρόν να μην οδηγούσαν σε απτά πολιτικά αποτελέσματα,²²⁴ όμως στην Κατοχή θα αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία (προ)εαμικών οργανώσεων. Μέχρι τότε όμως το ΚΚΕ όφειλε να ξεπεράσει την διάλυση των κομματικών του οργανώσεων στις προσφυγικές Ανατολικές συνοικίες που προκάλεσε η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Αυτό που δεν κατάφεραν (ή δεν πρόλαβαν) οι κομμουνιστικές οργανώσεις να δημιουργήσουν στους προσφυγικούς συνδικαλισμούς, όπως το Δουργούτι, ήταν μία νέα πολιτική κουλτούρα που συνίσταται σε διάλυση των πελατειακών δικτύων, στην οργάνωση «επαναστατικού πυρήνα» κινητοποίησης των κατοίκων για τα προβλήματά τους, στη μετατροπή της γειτονιάς

²²² *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936.

²²³ Άγγελος Ελεφάντης, ό.π. σ. 323-324.

²²⁴ «Το ΚΚΕ είχε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 στη περιφέρεια πρωτευούσης περιορισμένη εκλογική απήχηση (κάτω του 4%). Το σημείο ανόδου είναι στις εκλογές του 1932 και ο διπλασιασμός των ψήφων στις εκλογές του 1935. Ένδειξη της αδιαμόρφωτης ακόμη, αλλά σημαντικής επιρροής του σε ένα τμήμα των βενιζελικών ψηφοφόρων της περιφέρειας Πρωτευούσης». Χ.Ν. Γεωργαντίδης, Ηλ.Νικολακόπουλος (1979) «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37, 448-468, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr>, ανακτήθηκε στις 12/4/2021.

σε χώρο διεκδικήσεων που συμμετέχουν όλοι. Αυτή η πολιτική κουλτούρα, που ήταν περιθωριοποιημένη στον μεσοπόλεμο, γίνεται κυρίαρχη στην Κατοχή. Έτσι εξηγείται πως οι παγιδευμένες πολιτικά στο σχήμα βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός προσφυγικές παραγκυπόλεις απεγκλωβίζονται από αυτό και γίνονται προπύργια της Αντίστασης στην Κατοχή. Το Παλλαϊκό Μέτωπο του μεσοπολέμου γίνεται κατοχικό ΕΑΜ.

2.3 Προεαμικές οργανώσεις.

Η εαμική Αντίσταση άγγιξε με την πολιτική της πρόταση όχι μόνο τις προσφυγικές παραγκυπόλεις, αλλά το σύνολο των αστικών στρωμάτων τα οποία χειμάζονταν στις αντίξοες συνθήκες που δημιουργούσε η Κατοχή. Στα αστικά κέντρα ο πληθυσμός, ιδιαίτερα οι νέοι, δημιουργεί με τη στάση του απέναντι στον κατακτητή το πρόσφορο εκείνο έδαφος για την ανάπτυξη των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων. Ειδικά για το Δουργούτι, πολλοί Αρμένιοι πολέμησαν στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940²²⁵ και μαζί με τους Έλληνες στρατευμένους γύρισαν από την Αλβανία και τα βόρεια σύνορα σε κακή κατάσταση με τα πόδια. Έβλεπαν την δεύτερη πατρίδα τους να μπαίνει σε μεγάλες περιπέτειες και τη μοίρα της κοινότητάς τους στενά συνυφασμένη με αυτή των Ελλήνων.

Στη λαϊκή συνείδηση η δωσιλογική κυβέρνηση δεν είχε καμία νομιμότητα και ήταν απόλυτα ταυτισμένη με τον κατακτητή. Ο βασιλιάς Γεώργιος και η κυβέρνηση Εμμανουήλ Τσουδερού αναχώρησαν από την Αθήνα για την Κρήτη και από εκεί για το Κάιρο, με ένα μεγάλο τμήμα του παλαιού πολιτικού κόσμου, ενδιαφερόμενοι για το δικό τους μέλλον. Σε αυτό το «πολιτικό κενό» οι κομμουνιστές κατέθεσαν τη δική τους πολιτική πρόταση. Η στρατηγική δημιουργίας μετώπων, μαζικών οργανώσεων και κοινής δράσης ήταν μια κληρονομιά από το προδικτατορικό παρελθόν. Τέτοιο χαρακτήρα είχαν, από την άνοιξη του 1941, η αυθόρμητη δημιουργία αντιστασιακών ομάδων από τους κομμουνιστές σε χώρους που τους ήταν οικείοι ή παρουσίαζαν, στη δεδομένη συγκυρία, πολιτικό ενδιαφέρον. Καρπός αυτής της πρωτοβουλίας τους ήταν οι «προεαμικές οργανώσεις», με πρώτη την πανελλήνια οργάνωση «Εθνική Αλληλεγγύη» (Ε.Α.) στις 28 Μαΐου 1941, προέκταση της Εργατικής Βοήθειας του μεσοπολέμου. Ιδρυτικά στελέχη οι Παντελής Καραγκίτσης, Βασίλης Μαρκεζίνης, Σπύρος Αντύπας και άλλοι κομμουνιστές. Πολύ σύντομα την Ε.Α. πλαισίωσαν

²²⁵ Βλ. σ. 52 υπ. 135, δύο ίδιες περιπτώσεις Δουργουτιωτών

επιστήμονες, εργάτες, γυναίκες, φοιτητές και άλλοι. Στους στόχους της εγγράφονται η ενίσχυση των θυμάτων πολέμου, η περίθαλψη τραυματιών, αναπήρων και των οικογενειών τους, η φροντίδα για φυλακισμένους και διωκόμενους.²²⁶ Η Ε.Α. είχε επαφή με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, έστελνε τρόφιμα στην Ακροναυπλία, στον Αι-Στράτη, στις φυλακές και στην πορεία μαζικοποιήθηκε.²²⁷

Οι εργατικές ενώσεις και ο εργατικός συνδικαλισμός ήταν ένα άλλο ζωτικό πεδίο δράσης για το «Κόμμα της εργατικής τάξης». Στο πλαίσιο των οικονομικών διεκδικήσεων των εργατών κατά της αισχροκέρδειας και της μαύρης αγοράς ιδρύεται, στις 16 Ιουλίου 1941, το Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Ε.Α.Μ.). Την πράξη συνυπέγραφε, δύο μήνες αργότερα εκ μέρους των ανεξάρτητων συνδικάτων, ο Δημήτρης Στρατής. Στον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, από τα τέλη Ιουλίου 1941, η Πανελλήνια Επιτροπή Δημοσίων Υπαλλήλων (Π.Ε.Δ.Υ.) επιδιώκει να συσπειρώσει πολιτικά και να εκφράσει τις δυσαρέσκειες και τις διεκδικήσεις του υπαλληλικού κόσμου. Στηρίχτηκε γι' αυτό στις επαφές των κομμουνιστών και ιδιαίτερα του Γιάννη Ποτήρη που χαρακτηρίστηκε «ψυχή της οργάνωσης των δημοσίων υπαλλήλων» της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας (Κ.Ο.Α.) του Κ.Κ.Ε.

Εκτός από τις πολιτικές κινήσεις μετωπικού χαρακτήρα που γίνονταν σε πανελλαδικό επίπεδο, υπήρχαν και οι πυρήνες αντίστασης που συγκροτούνταν με πρωτοβουλία κομμουνιστών σε τοπικό επίπεδο. Όπως η ομάδα «Δημοκράτης» του γιατρού Ιφικράτη Χατζηεμμανουήλ που κυκλοφόρησε την πρώτη της προκήρυξη στις 15 Μαΐου 1941. Στο βιβλίο του ο Γιάννης Κυριακίδης²²⁸ παραθέτει ένα απόσπασμα αφήγησης ενός από τα στελέχη, του Σπύρου Κωτσάκη (Ψ. Νέστορας²²⁹), μετέπειτα καπετάνιος του Α' Σώματος Στρατού (στο εξής Α' Σ.Σ.) του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας: «Στις 25/4/41 δραπετεύουμε και στις 6 Μάη φτάνω Αθήνα. Στις 15 Μάη κυκλοφορούμε τον 'Δημοκράτη'». ²³⁰ Ο «Δημοκράτης» λειτουργεί ως αυτόνομος πυρήνας ανεξάρτητος από όποιες κομματικές αναφορές.

²²⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κ.Κ.Ε. στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 105-106.

²²⁷ *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., 1939-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ.136.

²²⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, ό.π. σ. 95.

²²⁹ Ψ σημαίνει [Ψ]ευδώνυμο συνωμοτικό. Όσα ονόματα στην παρένθεση ακολουθήσουν είναι συνωμοτικά ψευδώνυμα, με αυτά επικοινωνούσαν μεταξύ τους.

²³⁰ Γιάννης Κυριακίδης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, Νέα Σμύρνη-Φάληρο 1941-1945*, Νέα Σμύρνη, 1983, σ. 20.

2.4 Ανασυγκρότηση του Κ.Κ.Ε.

Οι συγκροτήσεις προεαμικών οργανώσεων πανελλαδικής ή τοπικής εμβέλειας έβαιναν παράλληλα με την ανασυγκρότηση του Κ.Κ.Ε, η οποία δε θα μπορούσε να γίνει δίχως τις αποδράσεις έμπειρων στελεχών από τις φυλακές και τους τόπους εξορίας.²³¹ Έμπειροι στα οργανωτικά, στην παράνομη δράση και στην θεωρητική επεξεργασία στρατηγικών έφθασαν καθημαγμένοι δραπετές στην Αθήνα από τους τόπους εξορίας, οι περισσότεροι φυματικοί. Εργάστηκαν ακούραστα για την ανασυγκρότηση του Κόμματος που ήταν σμπαραλιασμένο από κάθε άποψη. Σημαντικός σταθμός σε αυτή την πορεία ήταν η 6^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. σ' ένα μικρό σπιτάκι του συνδικαλισμού Υμηττού στις 1-3 Ιουλίου 1941²³² και αναγόρευσε σε απόλυτη αναγκαιότητα την ίδρυση ενός μετώπου εθνικής απελευθέρωσης. Αποφάσισε ακόμη μία σειρά οργανωτικών μέτρων όπως η αποστολή στελεχών στις επαρχίες της χώρας, το στήσιμο των τυπογραφείων για την έκδοση του *Ριζοσπάστη* και άλλων κομματικών εντύπων και την ανάθεση καθηκόντων για ανασύσταση των παλαιών και τη δημιουργία νέων κομματικών οργανώσεων σε συνθήκες παρανομίας. Παράλληλα άρχισε η ανασυγκρότηση της «Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας» (Ο.Κ.Ν.Ε.).²³³

Η ανάγκη του Κ.Κ.Ε. να οργανώσει τον παράνομο μηχανισμό του δεν προέκυψε το 1941. Όταν άρχισε η Κατοχή βρισκόταν ήδη στην παρανομία επί πέντε χρόνια αποκομίζοντας αρκετή εμπειρία στην οργανωτική συγκρότηση και την παράνομη δράση, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Κ.Κ.Ε. που το αναγνώριζαν και πολιτικοί του αντίπαλοι. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αναφερόμενος σε εκείνα τα χρόνια έκανε λόγο για την «μακράν επαναστατική παράδοσιν και οργάνωσιν του Κ.Κ.Ε.» που «ανέπτυξεν όλην την συνωμοτικήν του δραστηριότητα»²³⁴. Αναφερόμενος σε μια πλευρά της πείρας του παράνομου μηχανισμού, ο Πέτρος Ρούσος γράφει: «Για να τα βγάλουν πέρα τα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος, κάθε κομμάτι της

²³¹ «Μέσα στον Ιούνιο 1941 συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα 300-320 στελέχη και μέλη του Κόμματος (παλιοί αφοσιωμένοι αγωνιστές του Κόμματος). Σ' αυτούς τους 300-320 συντρόφους και στους 380-400 που δραπέτευσαν στα 1942-1943 ανήκει η τιμή ανασυγκρότησης του Κ.Κ.Ε. και το ξεκίνημα της Εθνικής Αντίστασης», Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*, ό.π., σ. 74.

²³² «Κατά τη γνώμη μας είναι ένα από τα πιο σοβαρά κομματικά σώματα της περιόδου και έδωσε σωστή γραμμή και προσανατολισμό στο Κ.Κ.Ε.», Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*, ό.π., σ. 76.

²³³ *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., 1939-1940*, ό.π., σ. 132, 137-138 & 143.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 143.

καθοδήγησης ή κάθε υπεύθυνος σύντροφος διέθετε ένα ολάκερο σύστημα από σπίτια, γιάφκες ή στέκια και τους ανθρώπους τους. Όλοι, λοιπόν, οι σύντροφοι με τη βοήθεια των συνεργατών τους είχαν ολάκερη αλυσίδα από τέτοια στέκια. Σωστή σιδερένια αλυσίδα παρανομίας. Η δική μας λ.χ. άρχιζε από την Κοκκινιά του Πειραιά, κατέβαινε στην Καστέλλα – Φάληρο, προχωρούσε προς το Μοσχάτο, Βουρλοπόταμο, ανέβαινε έπειτα προς Καλλιθέα, Νέα Σμύρνη, τραβούσε προς Νέο Κόσμο, Υμηττό, Γούβα, Βύρωνα, Παγκράτι και έζωνε με ολάκερο δακτύλιο την ανατολικοβόρεια περιοχή της τότε Αθήνας, πρόκειται για δρομολόγιο όχι λιγότερο από 25 χιλιόμετρα που γινόταν κάθε τόσο τμηματικά ή συνολικά με πεζοπορία. Είχε απαγορευτεί σε οποιοδήποτε στέλεχος του Κόμματος να χρησιμοποιεί τροχοφόρα, που ήταν κίνδυνος θάνατος».²³⁵ Η ευρύτερη περιοχή του Ν. Κόσμου ήταν κεντρικός συνδετικός κρίκος της αλυσίδας του παράνομου μηχανισμού από τις νοτιοδυτικές συνοικίες της ευρύτερης περιφέρειας της πρωτεύουσας μέχρι τις βορειοανατολικές.

2.5 Ανάπτυξη της 5^{ης} Αχτίδας

Ανασυγκροτείται η Κομματική Οργάνωση Αθήνας (Κ.Ο.Α.) και η κάθετη οργάνωση σε Αχτίδες και κομματικές οργανώσεις βάσεις.²³⁶ Το Δουργούτι υπάγεται στην Ε' Αχτίδα με γραμματέα τον Σπύρο Κωτσάκη, ο οποίος εργάζεται παράλληλα στον αντιστασιακό πυρήνα του «Δημοκράτη». Ο ίδιος καταθέτει στο βιβλίο του Γιάννη Κυριακίδη τη μαρτυρία του: «Στις αρχές Αυγούστου ανέλαβα γραμματέας της Ε' Αχτίδας που είχε τις συνοικίες: Ν. Σφαγεία, Καλλιθέα, Ν. Σμύρνη, Δουργούτι, Κατσιπόδι, Φάληρο, Γλυφάδα μέχρι Βουλιαγμένη, η δουλειά προχωρούσε γοργά. Και όσο αναπτύσσονταν τόσο ο καταμερισμός γινόταν μεγαλύτερος».²³⁷ Ο Κωτσάκης επιβεβαιώνει και αναφέρει στο δικό του βιβλίο²³⁸: «Η πρώτη εφημερίδα της Αχτίδας λέγονταν 'Μάχη' και έβγαλε δύο φύλλα. Κατόπιν άλλαξε ο τίτλος σε 'Σπινθήρες'. Η

²³⁵ Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., 1939-1940, ό.π., σ.143. Παραπέμπει σε Πέτρος Ρούσος, *Η μεγάλη πενταετία*, τ. Α', Αθήνα, 1976, σ. 117.

²³⁶ Καθοδηγητικό όργανο της Αχτίδας ήταν η αχτιδική επιτροπή με επικεφαλής τον γραμματέα. Η αχτιδική επιτροπή καθοδηγούσε τις κομματικές οργανώσεις βάσης (Κ.Ο.Β.) στη συνοικία. Καθοδηγητικό όργανο των Κ.Ο.Β. ήταν το γραφείο με επικεφαλής τον γραμματέα. Η Κ.Ο.Β. ήλεγχε τους πυρήνες ανά συνοικισμό ή γειτονιές, ενώ υπήρχαν και δεύτεροι γραμματείς για κάθε καθοδηγητικό όργανο. Τέλος, η ΟΚΝΕ είχε τους δικούς της πυρήνες και ο γραμματέας της μετείχε στο γραφείο της Κ.Ο.Β.

²³⁷ Γιάννης Κυριακίδης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, 1941-1945*, ό.π., σ. 20.

²³⁸ Σπύρου Κωτσάκη, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986, σ. 49-56.

Αχτιδική Επιτροπή της 5^{ης} Αχτίδας της Κ.Ο.Α. αποτελούνταν από τους Θόδωρο Λιακόπουλο (Πορφύρη) λογιστή στο Φιξ στέλεχος της Ο.Κ.Ν.Ε. που δεν πιάστηκε κατά την 4^η Αυγούστου, τον Γιάννη Πολυχρονάκη και εμένα.» Συνεχίζει για την 5^η Αχτίδα: «Η αχτίδα μας είχε τεράστια ανάπτυξη. Σα μπάλα χιονιού που κυλάει και γίνεται χιονοστιβάδα».²³⁹

Ο Κωτσάκης για την οργάνωση «Δημοκρατίας»²⁴⁰ γράφει: «Η οργάνωση του «Δημοκράτη» πήρε δρόμο. Κάθε μέρα συνδέουμε καινούργια μέλη. Φυσικά ο «Δημοκράτης» είχε πλατύτερη καθοδηγητική επιτροπή και παρακάτω συνοικιακές ή κλαδικές επιτροπές με καλά και έμπειρα στελέχη».²⁴¹ Δεν υπάρχουν στοιχεία στη βιβλιογραφία για ύπαρξη παρόμοιας οργάνωσης στο Δουργούτι, αλλά με δεδομένο ότι η 5^η Αχτίδα «κυλάει και γίνεται χιονοστιβάδα» (στην περίοδο 1941-1942) είναι πιθανό να υπήρχε. Μια ανάλογη πετυχημένη οργάνωση ήταν το «Ξυπνήμα», που στην ακμή της αποτελείτο από 50-60 μέλη, φοιτητές, υπαλλήλους, εργαζόμενους. Με ένα πρωτόγονο πολύγραφο έβγαζαν το ομώνυμο περιοδικάκι τους και από το 1939 δραστηριοποιούνταν αντιδικτατορικά σε περιοχές γειτονικές με το Δουργούτι. Το μέλος της Πέτρος Πατρέλης αναφέρει: «Στην περιοχή μας ξαναζωντάνευε η 5η Αχτίδα του Κ.Κ.Ε. με γραμματέα τον Σπύρο Κωτσάκη. Συνδεθήκαμε με αυτόν και μαζί με άλλους συντρόφους αποτελέσαμε το πρώτο γραφείο της 5^{ης} Αχτίδας. Τα μέλη του «Ξυπνήματος» πέρασαν στις κομματικές οργανώσεις των συνοικιών τους».²⁴²

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ Ε.Α.Μ. στο Δουργούτι (1942-1943)

3.1 Ευνοϊκές προϋποθέσεις

Το βράδυ της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1941 ιδρύθηκε στην κατεχόμενη Αθήνα το Ε.Α.Μ., κατάληξη προγενέστερων επαφών και πολιτικών διαβουλεύσεων στις οποίες διαπιστώθηκε η ηττοπάθεια και απροθυμία των παραδοσιακών αστικών πολιτικών κομμάτων για ενιαίο μαζικό μέτωπο αντίστασης. Το πολιτικό πρόγραμμα του ΕΑΜ αγκαλιάστηκε από τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού, αφού ο εθνικοαπελευθερωτικός

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 63.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 34.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 36.

²⁴² Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 19-20.

αγώνας για επιβίωση απέκτησε κοινωνικό χαρακτήρα. Ο λαός συνειδητοποιεί ότι ο αγώνας για το ψωμί είναι αγώνας για τη «Λευτεριά» και αυτοί οι δύο στόχοι, όχι μόνο είναι στενά δεμένοι μεταξύ τους, αλλά αποτελούν συνέχεια αγώνων που δόθηκαν στην πρόσφατη ιστορία. Το σύνθημα «Τσαρούχι - Ε.Α.Μ.» στους τοίχους της Αθήνας έκφραζε ένα εθνικοαπελευθερωτικό όραμα,²⁴³ που σε συνδυασμό με την αποτυχία της κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου να δώσει λύση στην επισιτιστική κρίση, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μία πλατιά πανελλαδική ανάπτυξη του εαμικού κινήματος, ιδιαίτερα στις σκληρά δοκιμαζόμενες προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας, όπως το Δουργούτι.

Το Ε.Α.Μ. κατάφερε και συσπείρωσε στις τάξεις του τους Έλληνες κατά του στρατού κατοχής και έδωσε πίστη και ελπίδα για το μέλλον, ωστόσο στην ανάπτυξη του στην πρωτεύουσα και στην προσφυγογειτονιά του Δουργουτίου συνέβαλαν και αντικειμενικές προϋποθέσεις. Πρώτον, ήταν η χωροταξική διάταξη της πόλης. «Όταν την Κυριακή 27 Απριλίου 1941 τα πρώτα ναζιστικά μηχανοκίνητα τμήματα μπαίνουν στην Αθήνα βρήκαν το κέντρο με αιχμή την πλατεία Συντάγματος και την αριστερή προέκτασή της το Κολωνάκι από τη μια και τις λαϊκές συνοικίες από την άλλη. Στο κέντρο έδρευε η κυβέρνηση, τα υπουργεία, οι τράπεζες και κατά μήκος ενός τόξου με άξονα τις οδούς Βασ. Σοφίας–Πανεπιστημίου–Πατησίων ζούσαν σε πολυκατοικίες ή μονοκατοικίες όσοι από τους αστούς δεν είχαν μετακομίσει στο Ψυχικό, τη Φιλοθέη ή την Κηφισιά. Στις πιο φτωχές συνοικίες όπως τα Παλαιά Σφαγεία, η Κουμουνδούρου, το Πολύγωνο οι κάτοικοι ζούσαν σε τρώγλες. ‘Σφήνες φτώχειας’ όμως υπήρχαν σε απόσταση αναπνοής από τις πλούσιες συνοικίες, αλλά και ακόμη και μέσα σ’ αυτές».²⁴⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Δουργούτι το οποίο απείχε μόλις 2 χιλιόμετρα από την πλατεία Συντάγματος, ένας από τους «θύλακες φτώχειας» που ήταν «απομονωμένοι και αθέατοι, όπως οι περιφερειακοί

²⁴³ «Αλλά η δύναμη του ΕΑΜ σε μεγάλο βαθμό πήγαζε από την απήχησή του στο πεδίο των ιδεών. Το ΕΑΜ αποτελούσε ηγεμονική δύναμη από τη στιγμή που οι αγώνες του ταυτίζονταν με την ίδια τη διάσωση του έθνους. Ο αγώνας του ΕΑΜ παρουσιαζόταν ως συνέχεια των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων. Η Επανάσταση του 1821 λειτουργούσε παραδειγματικά για τον πληθυσμό. Δεν είναι τυχαίο ότι η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου στα χρόνια της Κατοχής ήταν αφορμή για την εκδήλωση πολύμορφων αντιστασιακών κινητοποιήσεων», Γαβρίλης Λαμπάτος, *ΚΚΕ και Εξουσία 1940-1944*, ό.π., σ. 349-350.

²⁴⁴ Βερβενιώτη, « Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας, Αθήνα 1941-1944», ό.π.

συννοικισμοί».²⁴⁵ Μια μαρτυρία του Μ. Ραζ περιγράφει την κατάσταση στο Δουργούτι του 1935 ως εξής: «Μπορείς να περνάς 100 φορές την ωραία λεωφόρο που συνδέει την Αθήνα με το Φάληρο (λεωφόρο Συγγρού) και να αγνοείς πως δύο βήματα από εκεί η αθλιότητα παίζει ένα από τα πιο σπάνια δράματα που συναντάμε στην Ευρώπη. Οκτώ χιλιάδες πρόσφυγες είναι στοιβαγμένοι στο Δουργούτι εδώ και δώδεκα χρόνια».²⁴⁶

Δεύτερον, η δημογραφική ανάπτυξη της πόλης. Στη δεκαετία του 1920 λόγω της έλευσης των προσφύγων και της εσωτερικής μετανάστευσης σημειώνεται μια οικιστική έκρηξη στην πρωτεύουσα. Υπάρχουν προσφυγομαχαλάδες με πλήθος παραπήγματα όπως του Δουργούτιου.²⁴⁷ Η δαιδαλώδης δομή του οποίου το καθιστά, «άβατο» για τις αρχές και ιδανικό για διείσδυση εαμικών δικτύων και απόκρυψη παράνομου υλικού. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο έπαιζε και η γεωγραφική του θέση, ως ο ενδιάμεσος κρίκος της αλυσίδας του παράνομου μηχανισμού του Κ.Κ.Ε., που ένωνε τις νοτιοανατολικές περιοχές της περιφέρειας πρωτευούσης με τις βορειοανατολικές.

Τρίτον, η κοινωνική διαστρωμάτωση των προσφυγομαχαλάδων της Αθήνας. Εκεί συγκεντρώθηκαν τα πιο φτωχά προσφυγικά στρώματα, που από τον μεσοπόλεμο αγωνιζόταν για μια αξιοπρεπή εγκατάσταση. Οι αγώνες τους και οι συγκρούσεις με το κράτος οδηγούν σταδιακά στην ριζοσπαστικοποίηση μεγάλων κοινωνικών ομάδων που στην πορεία ενστερνίζονται το εθνικοαπελευθερωτικό και κοινωνικό μήνυμα του Ε.Α.Μ. Στο Δουργούτι η ανέγερση των προσφυγικών πολυκατοικιών που ανέλαβε το υπουργείο Πρόνοιας, την περίοδο 1935-1936, έγινε κατόπιν και κινητοποιήσεων των κατοίκων του συννοικισμού. Δημοσίευμα της εποχής αναφέρει ότι: «Έγινε προχτές συγκέντρωση κατοίκων του συννοικισμού Δουργούτιου ύστερα από πρόσκληση της διοίκησης του προσφυγικού σωματείου. Όλοι οι κάτοικοι ψήφισαν την πρόταση για τη διεκδίκηση τετρακατοικιών κι' έβγαλαν 10μελή επιτροπή, η οποία ανέλαβε να διεκδικήσει τη στέγαση των κατοίκων του συννοικισμού».²⁴⁸

²⁴⁵ Λίλα Λεοντίδου, *Οι πόλεις της σιωπής, Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989, σ. 216.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 217, παραπέμπει σε Ι. Ν. Πολύζος, (1973) «Η πολεοδομική διαμόρφωση για την προσφυγική πλημμυρίδα», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 26-4-73, σ. 80-82.

²⁴⁷ «Σε σχετικό χάρτη που αναφέρεται στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (1958) παρουσιάζει τις συνοικίες με τρώγλες στην πρωτεύουσα το 1951 και δείχνει το Δουργούτι να έχει πάνω από 1000 παραπήγματα, όπως η Δραπετσώνα και το Πολύγωνο», στο ίδιο, σ. 217.

²⁴⁸ Μυωφά, ό.π., σ. 152, υπ. 194.

Τέταρτον, η άναρχη δόμηση του χώρου και η αυθαίρετη κατασκευή των σπιτιών ήταν πολύ ευνοϊκή για ένα ξεσηκωμό. Στις Ανατολικές Συνοικίες και τον Πειραιά, ιδιαίτερα στο Δουργούτι και την Κοκκινιά, που ήταν συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι φτωχοί Αρμένιοι πρόσφυγες. Ζώντας σε μια πυκνή δόμηση με ανεπάρκεια χώρου για ιδιωτική ζωή, αναπόφευκτα οι γείτονες περνούσαν ώρες μαζί και μεταξύ τους αναπτύσσονταν σχέσεις συντροφικότητας και αλληλεγγύης. Η είσοδος ενός «ξένου» στον συνοικισμό γίνονταν άμεσα αντιληπτή. Η γειτονιά ήταν δική τους, αυτοί τη δημιούργησαν σε συνθήκες παρανομίας, χτίζοντας ένα επιπλέον δωμάτιο χωρίς άδεια, κάνοντας μία παράνομη σύνδεση στο ηλεκτρικό δίκτυο, ή απλά ρίχνοντας η γυναίκα τα νερά της μπουγάδας στο δρόμο για να μην γεμίζει ο βόθρος.²⁴⁹ Και τα προβλήματα τα έλυναν μεταξύ τους λίγο πολύ παράνομα. Η «παράνομία» για την εξασφάλιση τροφής και στέγης ήταν ένα κοινό πρόβλημα στις γειτονιές από το μεσοπόλεμο. Έτσι το προσφυγικό στοιχείο ήταν ήδη εξοικειωμένο με μορφές απείθειας απέναντι σ' ένα ανάλγητο και εχθρικό κράτος.²⁵⁰ Επιπλέον οι Αρμένιοι φοβόντουσαν, ότι εξαιτίας του ασαφούς νομικού καθεστώτος μπορούσαν να εκτοπιστούν σε άλλες χώρες.²⁵¹ Από την άφιξή τους στην Ελλάδα «εφοδιάζονταν με

²⁴⁹ Βερβενιώτη, ό.π..

²⁵⁰ Βλ. σ. 76, δημοσιεύματα *Ριζοσπάστη* για επιδρομή αστυνομικών στο συνοικισμό.

²⁵¹ Ο αρμενικός πληθυσμός, ανεξάρτητα θρησκείας, θεωρήθηκε εξαρχής από τις ελληνικές αρχές αλλογενής (που ανήκει σε άλλο γένος, άλλη φυλή), καθώς δεν συμπεριλήφθηκε στην αναγκαστική ανταλλαγή, υπό τη πίεση των εξελίξεων, βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης (κυρωθείσης με Ν.Δ. 238/25.8.1923). Ως εκ τούτου δεν δικαιούνταν την ελληνική ιθαγένεια, ωστόσο υπήρχαν κάποιοι που την δέχτηκαν, όταν τους την πρόσφερε ο Βενιζέλος το 1923. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 υπήρχαν «2.000 εγκατεστημένοι στην Ελλάδα πριν το 1922, οι οποίοι ήδη κατείχαν την ελληνική υπηκοότητα και 1.000 πρόσφυγες οι οποίοι είχαν ήδη πάρει την υπηκοότητα» (βλ. Αντωνίου, ό.π., σ. 82-83). Οι υπόλοιποι υπάγονταν στο καθεστώς του αλλογενή, αλλά τα παιδιά τους, εφόσον είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, θεωρούνταν Έλληνες πολίτες σύμφωνα με το άρθρο 5 του Π.Δ., Εφ.Κυβ. Α171 /12.8.1927: «*Είνε Έλληνες πολίται οι εν Ελλάδι γεννηθέντες εκ γονέων αλλογενών προσφύγων (Αρμενίων, Κιρκασίων) καταφυγόντων εις την Ελλάδα κατά τα έτη 1920 μέχρι 1923 συμπεριλαμβανομένου...*» Είναι η μοναδική νομοθετική διάταξη που κάνει ρητή αναφορά σε Αρμένιους αλλογενείς πρόσφυγες, ενώ οι Κιρκάσιοι ήταν «λίγες εκατοντάδες μουσουλμάνων Τσερκέζων που συνεργάστηκαν με τον ελληνικό στρατό στη Μ. Ασία και έτσι με την υποχώρησή του βρέθηκαν κι αυτοί στην Ελλάδα» (Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Η ιθαγένεια ως μέσον συμπερίληψης και αποκλεισμού στα μεταοθωμανικά Βαλκάνια: Συγκρίνοντας τις περιπτώσεις της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας» στο *Ιδιότητα του πολίτη, Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, επιμ. Γερ. Κουζέλης, Δημ. Χριστόπουλος, Αθήνα, Πατάκης, 2012, σ. 174). Αυτή, όμως, η ευνοϊκή διάταξη καταργείται με το άρθρο 7 του Α.Ν. 2280, Εφ.Κυβ. Α117/6.4.1940): «*Το άρθρον 5 από 12/13 Αυγούστου 1927 Π.Διατάγματος καταργείται αφ'ής ίσχυσεν. Εξαιρετικώς διατηρούσι την Ελληνικήν ιθαγένειαν μόνον οι μέχρι της ενάρξεως της ισχύος του παρόντος Νόμου εκπληρώσαντες πλήρη και πραγματικήν στρατιωτικήν υποχρέωσιν ή ευρισκόμενοι εις τας τάξεις του Στρατού, εξαιρουμένων των ανικάνων*». (Βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 173). Κατά συνέπεια δεν ήταν

ταυτότητες, στις οποίες παρουσιάζονταν ως άπατρες αλλοδαποί και τις εξέδιδε το Τμήμα Αλλοδαπών στο Υπουργείο Δημοσίας Τάξης. Ήταν υποχρεωμένοι να τις ανανεώνουν μια φορά το χρόνο.²⁵² Επιπλέον με δεδομένες τις σχέσεις τους με την Σοβιετική Αρμενία, όπου βρισκόταν η έδρα της ηγεσίας της Αρμένικης ορθόδοξης θρησκευτικής κοινότητας, καθίσταντο για τις αρχές «πολιτικά ύποπτοι». Σε σχέση με τη στέγαση να προσθέσουμε ότι, εξαιτίας της εθνικότητάς τους, είχαν ήδη αποκλειστεί από όλα τα προγράμματα στεγαστικής αποκατάστασης και ήταν βέβαιο ότι θα παρέμεναν στις άθλιες παράγκες τους για όσο καιρό βρίσκονταν εδώ. Έτσι το όραμα του ΕΑΜ για μια άλλη Ελλάδα δεν θα άφηνε ασυγκίνητους τους «αλλογενείς» φτωχούς πρόσφυγες που ζούσαν επί μία εικοσαετία σε συνθήκες εξαθλίωσης δίχως προοπτική.

Πέμπτον, οι Αρμένιοι μετέφεραν στην Ελλάδα τις παραδόσεις και θρύλους δικών τους ηρώων αντίστασης²⁵³ και για πολλούς ο Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων τους έφερνε στη μνήμη δικούς τους εθνικούς αγώνες από τα χρόνια του χαμιτικού καθεστώτος και έπειτα. Επιπλέον η δράση των Αρμενικών πολιτικών κομμάτων, ιδιαίτερα του Αρμενικού Επαναστατικού Κόμματος «Χιντσάκ» και η κυκλοφορία εντύπων συντηρούσαν ένα «αντιστασιακό πνεύμα» στον συνοικισμό που συνάντησε το μήνυμα του Ε.Α.Μ. Οι αντικειμενικές συνθήκες δε θα επαρκούσαν για το αποτέλεσμα αν ο υποκειμενικός παράγοντας δεν ήταν σε ετοιμότητα για να ανταποκριθεί στα μηνύματα των καιρών.

Τελευταίος αλλά όχι αμελητέος παράγοντας ήταν η Αγορά του Δουργούτιου. Οι διασυνδέσεις των εμπόρων της περιοχής με τις αγορές της Ανατολής κράτησε δυνατή και ακμαία την Αγορά στην περίοδο της Κατοχής. Αναφερθήκαμε ήδη στη

αβάσιμοι οι φόβοι των Αρμενίων ότι θα χάσουν την ελληνική ιθαγένεια, όσοι την είχαν ή τα παιδιά τους, αν και σύμφωνα με τον Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο: «Αντίθετα με όποια άλλη εθνική μειονότητα στο Μεσοπόλεμο, οι Αρμένιοι ποτέ δεν αποτέλεσαν απειλή για την ελληνική εδαφική ακεραιότητα, ούτε έμμεσα όμως θεωρήθηκαν ύποπτοι εχθρικών προθέσεων προς τους Έλληνες και την Ελλάδα.... η Ελλάδα τους καλωσόρισε και επέδειξε μια πολιτική συμπάθειας και αλληλεγγύης», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 262-263.

²⁵² Ένα συχνό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι Αρμένιοι πρόσφυγες, πέραν της οικονομικής στενότητας, ήταν η άγνοια των δικαιωμάτων τους αλλά και των νομικών διαδικασιών που είχαν θεσμοθετηθεί για την προστασία πολιτών.

²⁵³ Βλ. σ. 46 αναφορά στον Αράμ Γκαϊτζάκ

δημιουργία της «κλειστής αγοράς»²⁵⁴ του Δουργούτιου που λειτουργούσε παράλληλα με την επίσημη αγορά. Με τη διαφορά τώρα ότι την «κλειστή αγορά» εκμεταλλεύονται και οι εαμικές οργανώσεις για την προμήθεια τροφίμων και την κάλυψη των αναγκών της Εθνικής Αλληλεγγύης.²⁵⁵

3.2 Εαμική διείσδυση

Στην γειτονιά του Δουργούτιου με τα τόσα ευνοϊκά χαρακτηριστικά²⁵⁶ διεισδύουν τα οργανωτικά δίκτυα του Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε και σταδιακά μαζικοποιούνται. Τα εαμικά οργανωτικά δίκτυα στην Αθήνα βασίστηκαν στη προπολεμική οργανωτική δομή του Κ.Κ.Ε., η οποία ήταν δοκιμασμένη σε συνθήκες παρανομίας. Σύμφωνα με αυτή, η πρωτεύουσα ήταν διαιρεμένη σε Αχτίδες οι οποίες καθοδηγούνταν από την Επιτροπή Πόλης της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας (Κ.Ο.Α.) του Κ.Κ.Ε. Την ίδια οργανωτική διαίρεση ακολούθησε και το Ε.Α.Μ., με καθοδηγητικό όργανο την Επιτροπή Πόλης (Ε.Π.) του Ε.Α.Μ. και υποδιαιρέσεις τους εαμικούς Τομείς, που αντιστοιχούσαν στις κομματικές Αχτίδες του Κ.Κ.Ε. Ο κάθε Τομέας καταλάμβανε μια γεωγραφική περιοχή ή μια μαζική οργανωτική ενότητα. Σε επίπεδο συνοικίας ενεργοποιούνταν ή εαμική οργάνωση ή Εαμικό Γραφείο. Σε ότι αφορά τις κομματικές οργανώσεις, μόνο το Κ.Κ.Ε. είχε τη δυνατότητα να δημιουργήσει κομματικές οργανώσεις βάσης καθώς η μικρή απήχηση των άλλων κομμάτων του Ε.Α.Μ. δεν τους το επέτρεπε. Στη συνεδρίαση του εαμικού οργάνου-Γραφείου Ε.Α.Μ. λάμβαναν μέρος ο Γραμματέας του τοπικού Ε.Α.Μ., ο δεύτερος Γραμματέας ή οργανωτικός, ο υπεύθυνος οικονομικού, οι συνοικιακοί εκπρόσωποι της Ε.Π.Ο.Ν., της Εθνικής Αλληλεγγύης (Ε.Α.), του Ε.Λ.Α.Σ. και οι επικεφαλής άλλων συνοικιακών οργανώσεων, όπως πολιτιστικών ή αθλητικών συλλόγων. Οι Γραμματείς των συνοικιακών οργανώσεων του Ε.Α.Μ. συγκροτούσαν το αμέσως ανώτερο καθοδηγητικό όργανο, την Τομεακή Επιτροπή.

Οι εαμικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στις συνοικίες ήταν η Ε.Α., το Ε.Α.Μ. Νέων, που από τον Φεβρουάριο του 1943 εντάχθηκε στην Ε.Π.Ο.Ν. και ο

²⁵⁴ Βλ. σ. 65.

²⁵⁵ Μ. Ζαχαράκης, *Η Γενιά της Παράγκας*, ό.π., σ.44-45.

²⁵⁶ Τόσο τα γενικά χαρακτηριστικά που αφορούν το σύνολο των Ανατολικών συνοικιών της Αθήνας και του Πειραιά, όσο και τα ειδικά που αφορούν το Δουργούτι.

Ε.Λ.Α.Σ. Παράλληλα με αυτές, δραστηριοποιούνταν και οι τοπικές οργανώσεις των κομμάτων που συμμετείχαν στον εαμικό συνασπισμό. Σε συνοικιακό επίπεδο, η κομματική οργάνωση που κυριαρχούσε ήταν αυτή του ΚΚΕ, καθώς ήταν η μοναδική με αριθμητικά και οργανωτικά επαρκείς δομές, σε αντίθεση με την αναιμική παρουσία των άλλων κομμάτων. Οι οργανώσεις του ΕΑΜ ακολουθούσαν έναν άτυπο καταμερισμό εργασίας, ανάλογα με την ιδιότητα και την ηλικία των μελών τους. Σε γενικές γραμμές, η Ε.Α. στελεχωνόταν από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, που για οικογενειακούς ή επαγγελματικούς λόγους δεν ήθελαν να εκτεθούν στους κινδύνους που συνεπαγόταν η ένταξή τους στον ένοπλο φορέα του Ε.Λ.Α.Σ. Στην Ε.Α. συμμετείχαν επίσης άτομα με κύρος στην τοπική κοινωνία, όπως επιστήμονες, δημόσιοι υπάλληλοι, κληρικοί, οι οποίοι μπορούσαν να πείσουν τους κατοίκους των συνοικιών να ενεργοποιηθούν στην προνοιακή της δράση.²⁵⁷

Ο Γιάννης Κυριακίδης αποτελεί ίσως την σημαντικότερη πρωτογενή πηγή²⁵⁸ για την οργανωτική ανάπτυξη του Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε. και τη δράση του Ε.Λ.Α.Σ. στις νότιες συνοικίες της Αθήνας. Αναφέρει σχετικά (για την περίοδο 1941-1943): «Από το γραφείο της Αχτίδας (Ε') τη δουλειά του Ε.Α.Μ. την παρακολουθεί υπεύθυνα ο Χρήστος Γεωργιάδης, μέλος της Αχτιδικής Επιτροπής και νεοσμυρνώτης. Σχηματίζονται τα συνοικιακά γραφεία του Ε.Α.Μ. και τμήματα στα σωματεία και στις γειτονιές».²⁵⁹

Σχεδόν όλοι οι μέχρι τότε οργανωμένοι στο Κ.Κ.Ε. ανήκαν και στο Ε.Α.Μ. Δημιουργούνται πενταμελείς εαμίτικες ομάδες στις γειτονιές και τους συλλόγους. Ανάλογη ανάπτυξη έχει και η Ε.Α. Σύντομα οι οργανώσεις πυκνώνουν με μέλη και στελεχώνονται με έμπειρα στελέχη που έρχονται στην πορεία και διαθέτουν προπολεμική πείρα. Η επιρροή των οργανώσεων σταδιακά επεκτείνεται στις τοπικές κοινωνίες, με πρώτο μέλημα και βασικό καθήκον κάθε κομμουνιστή η αντιμετώπιση της πείνας. Η 7^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., η οποία συνήλθε στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1941, είχε εκτιμήσει ότι στην Ελλάδα «όπως και σε όλο τον κόσμο, ωριμάζει η επαναστατική κρίση»²⁶⁰. Έθεσε ως βασικό καθήκον την κινητοποίηση κατά της πείνας που περιλάμβανε τα εξής αιτήματα: Μισή οκά (640 γραμμάρια) ψωμί

²⁵⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα», ό.π., σ. 281.

²⁵⁸ Ο Γ. Κυριακίδης (Ψ. Λευτέρης), ως καπετάνιος στο 1^ο Τάγμα Ν. Σμύρνης, (1^ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ Αθήνας) ηγείτο των επιχειρήσεων στις περιοχές αυτές.

²⁵⁹ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 34.

²⁶⁰ Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., 1939-1940, ό.π., σ.145.

σε κάθε άτομο τη μέρα, δύο οκάδες λάδι τον μήνα και τα ανάλογα ζυμαρικά, όσπρια ζάχαρη κ.τ.λ.. Ιδιαίτερο δελτίο, πιο πλούσιο σε είδη που χρειάζονται τα μωρά, τα άρρωστα παιδιά και οι μητέρες. Τιμές σταθερές ανάλογα με την αγοραστική ικανότητα. Σταμάτημα του πλιάτσικου από τα στρατεύματα κατοχής. Λειτουργία λαϊκών συσσιτίων, καθώς και σχολικών για τους φτωχούς μαθητές και σπουδαστές υπό την διεύθυνση επιτροπών εκλεγμένων από τους σιτιζόμενους. Κινητοποίηση των θυμάτων πολέμου (ακρωτηριασμένων, ορφανών, χηρών, κ.α.) για επιδόματα και συντάξεις με φορολογική απαλλαγή.²⁶¹

Οι οργανώσεις στις λαϊκές γειτονιές συνδύαζαν τον αγώνα επιβίωσης με την πάλη κατά των κατακτητών. Ο Γιάννης Κυριακίδης γράφει ότι το «Ε.Α.Μ. ενίσχυσε και ενέπνευσε την ελπίδα για τη Νίκη. Άνοιξε δρόμους και διέξοδο, όταν η πείνα έφερνε τους ανθρώπους σε αδιέξοδο. Γι' αυτό και πύκνωνε με τέτοια ταχύτητα τις γραμμές του. Γι' αυτό (ο Λαός) προφύλαγε σε κάθε περίπτωση τους αγωνιστές που κινδύνευαν. Αυτό το τελευταίο είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σύνδεσης του Λαού με το Ε.Α.Μ. και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Θα χρειάζονταν πολλοί τόμοι, για να περιλάβουν έστω και τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, αν ήταν γνωστές. Είναι όμως απόλυτα αναγκαία η κατανόηση αυτού του γεγονότος. Χωρίς αυτή την κατανόηση είναι σχεδόν αδύνατη η γνώση λειτουργίας των οργανώσεων, των εκδηλώσεων και ιδιαίτερα της δράσης του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας».²⁶² Πράγματι αυτή η ικανότητα του Ε.Α.Μ. να συνδυάζει πτυχές της πολιτικής του με τον καθημερινό αγώνα για επιβίωση αποτελεί την εξήγηση της επιρροής του στις συνοικίες, αλλά και της αποτελεσματικότητας της ένοπλης δράσης του Ε.Λ.Α.Σ. στις συνοικίες.²⁶³

Ο Γιάννης Κυριακίδης δίνει αρκετά στοιχεία για την ανάπτυξη του Ε.Α.Μ. στη Νέα Σμύρνη, ενώ για το Δουργούτι αναφέρει: «Ανάλογη είναι και η πορεία ανάπτυξης και στο Δουργούτι. Τότε ήταν ένας συνοικισμός, στη θέση που σήμερα είναι οι εργατικές πολυκατοικίες, με μικρές παράγκες και στενά δρομάκια, τα περισσότερα αδιέξοδα. Εκεί έμεναν πάνω από 12.000 Αρμένιοι. Μέσα και γύρω από τον συνοικισμό έμεναν και λίγοι Έλληνες. Η κομματική οργάνωση ανήκε στην υπαχτίδα της Ε' Αχτίδας και μετά το φθινόπωρο του 1943 πέρασε στην 6^η Αχτίδα.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 145-146.

²⁶² Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 37.

²⁶³ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα», ό.π., σ. 280.

Γραμματέας της Κ.Ο.Β. ο Χάικος και αργότερα ο Δανάλης. Στο Ε.Α.Μ. ήταν ο Αρτίν, ο Σαρκίς, ο Δανιήλ Καραμάογλου, ο Κλεάνθης Τοσουνίδης, ο ΟΝΙΚ και πολλοί άλλοι. Αργότερα γραμματέας στην Κ.Ο.Β. ανέλαβε η Μαρία. Η ανάπτυξη του κινήματος μέχρι το φθινόπωρο του 1943 ήταν πολύ μεγάλη».²⁶⁴

Τα στοιχεία δίνουν μία πρώτη οργανωτική εικόνα, η Κ.Ο.Β. στο Δουργούτι λειτουργούσε παράλληλα με το τοπικό Ε.Α.Μ (κάποια κομματικά μέλη δούλευαν και στο Ε.Α.Μ.). Η ύπαρξη των προϋποθέσεων που προαναφέραμε, αλλά και η πληθυσμιακή πυκνότητα του προσφυγόκοσμου, στεριώνουν μία μαζική οργάνωση, το επιβεβαιώνει και η φράση «η ανάπτυξη του κινήματος ήταν πολύ μεγάλη». Ο όρος «κίνημα» εμπεριέχει ένα ποσοτικό στοιχείο (το πλήθος των αγωνιστών), αλλά και μια ποιοτική διάσταση (τις ποικίλες μορφές πάλης και την δυναμική του αγώνα). Πιθανότατα ο Γ. Κυριακίδης να εννοεί και οργανώσεις με άλλα χαρακτηριστικά, όπως η Ε.Α., το Ε.Α.Μ. Νέων, ή ακόμα τις Λαϊκές Επιτροπές, των οποίων κάποια μέλη ήταν και κομματικά στελέχη.

Η «στρατολογία» για την αύξηση των μελών του Ε.Α.Μ. και άλλων εαμικών οργανώσεων, γίνονταν με την μέθοδο των προεαμικών οργανώσεων, αλλά σε πιο συστηματική και ελεγχόμενη βάση. «Κάποιος από τα μέλη του ΕΑΜ πρότεινε στην οργάνωσή του ή την 5άδα του ένα άτομο που δεν ήταν οργανωμένο. Αν συμφωνούσαν και οι άλλοι ο προτεινόμενος γινόταν μέλος της ομάδας. Τους προτεινόμενους διάλεγε το κάθε μέλος του ΕΑΜ από τον κύκλο των γνωστών, φίλων ή συγγενών του. Έπρεπε να είναι τίμιος, πατριώτης και με καλό όνομα στο περιβάλλον του. Ο προτείνων, πριν κάνει την πρότασή του έπρεπε να βεβαιωθεί και να πλησιάσει τον προτεινόμενο. Συνήθως του έδινε κουπόνια για οικονομική ενίσχυση του αγώνα. Καμμιά προκήρυξη ή άλλο έντυπο. Του έκανε συζήτηση για την οργάνωση. Τον έπαιρνε μαζί του σε διάφορες νόμιμες ή μισονόμιμες εκδηλώσεις. Απ' τη συμμετοχή και τη συζήτηση, συμπεραίνει αν πρέπει ή όχι να προχωρήσει την πρόταση. Αργότερα με τις μεγάλες κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις αυτές οι διαδικασίες απλουστεύονταν. Και υπήρχαν πολλές περιπτώσεις που ανοργάνωτοι άνθρωποι μετά από κινητοποιήσεις και χτυπήματα έρχονταν μόνοι και ζητούσαν την ένταξή τους σε κάποια οργάνωση του ΕΑΜ».²⁶⁵

²⁶⁴ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 39-40.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 40.

3.3 Η δύναμη της νεολαίας - Ε.Π.Ο.Ν.

Η περίοδος των μεγάλων κινητοποιήσεων και διαδηλώσεων (άνοιξη 1942 - καλοκαίρι 1943) σηματοδοτείται από μαζικοποίηση των εαμικών οργανώσεων, με την συμμετοχή των νέων να ξεπερνάει κάθε προηγούμενο. Η νεολαία για πρώτη φορά μετατρέπεται σ' ένα εν δράσει συλλογικό υποκείμενο και μέσα στις αντιστασιακές οργανώσεις αποκτούσε «αντιστασιακή συνείδηση» και δική της πολιτική «φωνή». Η συμμετοχή γίνονταν μέσα από διαδικασία που περιλάμβανε συζήτηση και αγωνιστική εμπειρία, ενώ η ένταξη ήταν εθελοντική και μυστική λόγω των μεγάλων κινδύνων. Μέχρι τότε, η ένταξη στην κυβερνητική «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας» (Ε.Ο.Ν.) του μεταξικού καθεστώτος ήταν σχεδόν υποχρεωτική. Επιπλέον ο νέος νιώθει ότι αντιστέκεται συλλογικά δεν είναι μόνος. Παρέες της γειτονιάς, του σχολείου ή του Πανεπιστημίου βασιζόμενες σε μία κοινή πολιτική επιλογή συσπειρώνονται και συντονίζουν τη δράση τους.²⁶⁶ Αρχικά οι ενέργειες είναι μεμονωμένες, ασυντόνιστες, σιγά σιγά όμως ωριμάζει ένα «αντιστασιακό πνεύμα». Ο Δουργουτιώτης Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου θυμάται: «Οι Γερμανοί ήταν μέχρι την Ακρόπολη. Πηγαίναν στον Πειραιά από τη λεωφόρο Συγγρού. Ούτε μέσα στο Κουκάκι, ούτε μέσα στο Δουργούτι μπήκανε. Περνούσανε με τα αυτοκίνητα για Φάληρο και εμείς τους αλλάζαμε τις πινακίδες. Αντί να πάνε στο Φάληρο τους δείχναμε για Κηφισιά μόνοι μας. Το κάναμε και για πλάκα και για αντίσταση».²⁶⁷ Με τον καιρό αποκτούν αυτοπεποίθηση και προχωρούν σε πιο επικίνδυνες ενέργειες τη νύχτα. «Το τραμ που πήγαινε από το κέντρο έκανε τέρμα στην Καλλιθέα. Μετά τις 10.00 κυκλοφορούσανε τα military, τα στρατιωτικά τραμ. Εμείς πηγαίναμε τη νύχτα με ένα λοστό και αλλάζαμε την τροχιά. Αντί να πάει Καλλιθέα, πήγαινε Κουκάκι. Η Αστυνομία ήξερε ότι ήμασταν εμείς και μας λέγανε ‘Φυλαχτείτε, έχουν στήσει ενέδρα’. Αυτά πριν το ΕΑΜ»».²⁶⁸

Πρόκειται για μικρές συσπειρώσεις νέων στο Δουργούτι (αλλά και σε όλη την Αθήνα) με οργή και θολά οράματα που αναζητούσαν τρόπους να αντισταθούν στην ασφυκτική πραγματικότητα.²⁶⁹ Αποτέλεσαν τα «πρώτα σχήματα, τις ‘οργανώσεις’- αν

²⁶⁶ Οντέτ Βαρών, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων 1941-1944, Από το ατομικό στο συλλογικό», από <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr>, ανακτήθηκε στις 17/4.2021.

²⁶⁷ «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π.

²⁶⁸ Στο ίδιο.

²⁶⁹ «Η απόκρυψη Βρετανών στρατιωτών ήταν η πρώτη επαφή πολλών νέων με την αντιστασιακή δράση, σε μικρότερες ηλικίες, το ίδιο συνέβαινε με τη συγκρότηση ‘ομάδων’, σε επίπεδο σχολικής παρέας και με μικροφθορές (ενέργεια πάντως που απαιτούσε μεγάλη γενναιότητα ή αμεριμνησία) του υλικού των στρατευμάτων Κατοχής. Η απήχηση – ιδιαίτερα

μπορούν να ονομαστούν οργανώσεις – που οι νέοι τους έδιναν μεγαλεπήβολα ονόματα: ‘Πανελλήνια Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων’, ‘Ιερή Ταξιαρχία’, ‘Εθνικό Κομιτάτο Νέων’, ‘Φιλική Εταιρεία Νέων’. Η Επανάσταση του ’21 χρησίμευε συχνά ως σημείο αναφοράς και πολλές ομάδες εμπνέονταν από αυτή την επιλογή ονόματος. Μέσα από αυτές τις ομάδες και την ιστορία τους γράφτηκε η ιστορία του αντιστασιακού κινήματος των νέων».²⁷⁰ Για παράδειγμα η 19χρονη Βεχανούς, μια καθολική Αρμένισσα, κάτοικος Νέου Κόσμου, στην οδό Πίσσα. «Εντάχθηκε στην αντίσταση, στην ομάδα της Λέλας Καραγιάννη, η οποία δρούσε στην Καλλιθέα, στην περιοχή όπου υπάρχει σήμερα η στάση Καραγιάννη στη λεωφόρο Θησέως. Η περιοχή αυτή της Καλλιθέας μέχρι ψηλά στο Κουκάκι ήταν γεμάτη χαμόσπιτα. Οι κοπέλες της αντίστασης της ομάδας Λ. Καραγιάννη κρύβονταν σε αυτά τα σπίτια και πετούσαν πέτρες στα γερμανικά αυτοκίνητα που περνούσαν. Οι Γερμανοί έβαλαν δικούς τους με πολιτικά να ερευνήσουν την περιοχή και τελικά τις συνέλαβαν. Ανάμεσά τους τη Βεχανούς και τη Λέλα Καραγιάννη. Τις μετέφεραν στο Γουδί και τις περισσότερες τις εκτέλεσαν. Ο γερμανός διοικητής παρέδωσε τη Βεχανούς σε ένα στρατιώτη με τη διαταγή να την εκτελέσει πίσω από μια αμαξοστοιχία. Ο στρατιώτης, βλέποντας ένα κοριτσάκι νεαρό και όμορφο, το λυπήθηκε. Ανεβάζει την Βεχανούς στο τρένο, στο οποίο φόρτωναν κρατούμενους, και έτσι καταλήγει σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία».²⁷¹

Σταθμός στην πορεία του νεολαϊστικού αντιστασιακού κινήματος υπήρξε η ίδρυση της Ε.Π.Ο.Ν. στις 23 Φεβρουαρίου 1943, με τη συγχώνευση 10 νεολαϊστικών οργανώσεων. Ανάμεσα σε αυτές η Ο.Κ.Ν.Ε. και η νεολαία του Ε.Α.Μ. (Ε.Α.Μ.Ν.).²⁷²

στους νέους – της υποστολής της γερμανικής σημαίας από την Ακρόπολη, από τους Μανώλη Γλέζο και Απόστολο Σάντα, στο τέλος Μαΐου 1941 δεν θα πρέπει επίσης να υποτιμηθεί. Αυτές οι δραστηριότητες συγκροτούσαν το φαινόμενο που εύστοχα περιγράφηκε ως ‘αντίσταση της καθημερινής ζωής’, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «*ΠΕΑΝ 1941-1945*», Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, β’ έκδ, 2005, σ. 82.

²⁷⁰ Οντέτ Βαρόν, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων 1941-1944, Από το ατομικό στο συλλογικό», ό.π.

²⁷¹ Γκάρο Αγαμπατιάν, «Ένα ποδήλατο..με ιστορία» από <https://armenika.gr/>, ανακτήθηκε στις 12/11/2021.

²⁷² «Καίριας σημασίας για την ίδρυση της ΕΠΟΝ ήταν η Απόφαση της 2^{ης} συνδιάσκεψης της ΟΚΝΕ, τέλη Μαρτίου του 1942, η οποία χάραξε τη γραμμή για μια ενιαία οργάνωση της νεολαίας». Η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ σχολιάζει το κείμενο της Απόφασης: «Το σημαντικό της πρωτοβουλίας της ΟΚΝΕ έγκειται σε τούτο: άνοιξε το δρόμο για να μαζικοποιηθεί το κίνημα της νεολαίας και να πάρει από κει και πέρα τον διπλό του χαρακτήρα. Από τη μια εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, από την άλλη αγώνας πολιτικός και κοινωνικός για τα ‘δικαιώματα της νέας γενιάς’, καθώς αναφέρεται στην Απόφαση. Μια συνειδητοποίηση του

Ήταν η μοναδική πανελλαδική μαζική οργάνωση νεολαίας και η δημιουργική πνοή της ενέπνευσε σχεδόν όλους τους νέους.²⁷³ Η προσφορά της στην αντίσταση ανεκτίμητη, με μέλη πρωτοπόρα στους λαϊκούς αγώνες και τροφοδότης στελεχών στις άλλες οργανώσεις (Κ.Κ.Ε., Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Α.), πολλά από τα οποία συνελήφθησαν, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν.

Ειδικότερα στο Δουργούτι των Αρμενίων, με τα δικά τους πολιτικά κόμματα και την έντονη πολιτικοποίηση,²⁷⁴ ο αγώνας των Ελλήνων και η σκλαβιά της δεύτερης πατρίδας τους δεν τους άφηνε ασυγκίνητους. Ανακαλούσε τις δικές τους μνήμες από τη σκλαβιά, ταυτίζοντας τη τύχη τους με τη τύχη της Ελλάδας. Σε άρθρο του ο Ζαχάρ Αϊβαζιάν, οδοντίατρος και παλαίμαχος κομμουνιστής από το 1924 στην Κοκκινιά, σημειώνει ότι «χιλιάδες Αρμένιοι τάχθηκαν κάτω από τις δοξασμένες σημαίες του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και πάλεψαν εναντίον της φασιστικής τυραννίας εκτελώντας το χρέος τους προς την Ελλάδα - τη δεύτερη πατρίδα τους».²⁷⁵ Έπρεπε τώρα να αποφασίσουν, ειδικά οι νέοι Αρμένιοι, εάν θα ακολουθήσουν τον δρόμο των γονιών τους ή θα υποταχθούν. Το δίλημμα δεν ήταν δύσκολο, αν κρίνουμε από το πόσο εύκολα πήραν την απόφασή τους. Ο Βαχάν Ντακεσιάν αφηγείται: *Σε εκείνη τη παράγκα είχαν συγκεντρωθεί και συνεδρίαζαν οι εκπρόσωποι πολλών οργανώσεων της αρμενικής μειονότητας από διάφορες περιοχές. Συζητούσαν το θέμα της μαζικής συμμετοχής των αρμενικών οργανώσεων στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων πατριωτών. Ο Αντσανίκ Γουκασιάν, ως εκπρόσωπος της νεολαίας εξέθεσε τα*

νέου ατόμου ως άτομο ενήλικο, υπεύθυνο-άρα ως άτομο με δικαιώματα και υποχρεώσεις- μια αναβάθμιση του νέου ανθρώπου, μια επανεκτίμηση για τη θέση που πρέπει να καταλαμβάνει στη νέα κοινωνία», Οντέτ Βαρών-Βασάρ *Η Ενηλικίωση μιας Γενιάς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2^η έκδ., 2009, σελ. 347.

²⁷³ «Σχεδόν», γιατί η ΕΠΟΝ: «Δεν μπόρεσε να υπερβεί την αντίθεση Δεξιάς - Αριστεράς, που έκοψε στα δύο όλη την Αντίσταση. Εξάλλου δεν μπόρεσαν να την υπερβούν ούτε οι αντίπαλοί της και να τη δουν πέρα από αυτή την αντίθεση, πράγμα αναμενόμενο. Αντίθετα, υπήρξε στόχος των αντιπάλων της Αριστεράς και, από το φθινόπωρο του '43, ενεπλάκη στην εμφύλια διένεξη, στην οποία επενδύθηκαν οξυνόμενες οι παλιές αντιθέσεις», Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *ό.π.*, σ. 350-351.

²⁷⁴ Βλ. σ. 46 «αντιστασιακή κουλτούρα» της κοινότητας.

²⁷⁵ Ζ.Ο. Αϊβαζιάν, Μ.Τ. Τοπαλίδη «Αρμένιοι αγωνιστές της λευτεριάς γιορτάζουν την επέτειο της ίδρυσης του Ε.Α.Μ», περιοδικό «Εθνική Αντίσταση», επίσημα κείμενα, αναμνήσεις, χρονικά, στοιχεία, συλλογή 24^η, Ιούλης, Αύγουστος, Σεπτέμβρης 1980. Στο ίδιο άρθρο υπάρχουν ονόματα Αρμενίων αγωνιστών και μια φωτογραφία ελασιτών με τη λεζάντα: «Μια σπάνια φωτογραφία του 1944. Αρμένιοι ελασίτες της Κοκκινιάς. Στο κέντρο (με σταυρό) ο Αρμένιος γιατρός, συναγ. Ζ.Ο. Αϊβαζιάν, οργανωτής και καθοδηγητής του τμήματος».

συμπεράσματά του: 'Εμείς [η αρμενική νεολαία των Χντσακιάν]²⁷⁶ είμαστε αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής νεολαίας και αγωνιζόμαστε μαζί τους για εθνική ανεξαρτησία και τα ανθρώπινα δικαιώματά μας. Ο αγώνας τους είναι και δικός μας αγώνας και η νίκη τους θα είναι και δική μας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία γι' αυτό, άρα συμπερασματικά ψυχή τε και σώματι ενώνουμε όλες μας τις δυνάμεις στον αγώνα'. Ο καθένας μιλούσε με τη σειρά του και οι υπόλοιποι παρακολουθούσαν τους ομιλητές με ιδιαίτερη προσοχή. 'Κι εμείς αγαπάμε την ελευθερία και την δικαιοσύνη και κατά τη γνώμη μου, δεν είναι δυνατόν να μείνουμε αμέτοχοι από την εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού'. Αυτά είπε ο Ετίκ Γεραμιάν, που έβηχε συνεχώς, λες και μονίμως χρειαζόταν να καθαρίζει το λαιμό του. Μετά πήρε το λόγο ο Ζαβέν Οχανιάν: 'Σύντροφοι, ο απελευθερωτικός αγώνας του αλυσοδεμένου ελληνικού λαού είναι ιερός! Εμείς οφείλουμε οπωσδήποτε να συμμετέχουμε και δεν πιστεύω ότι υπάρχει κάποιος ανάμεσά μας, που διαφωνεί. Προσωπικά υποστηρίζω με όλη μου τη ψυχή την άποψη εμείς οι Αρμένιοι να συμμετέχουμε ενεργά σε αυτόν τον αγώνα, είπε με αποφασιστικότητα, κρατώντας όπως πάντα ένα μαντήλι στο χέρι, για να σκουπίζει τον ιδρώτα του'. Μετά από μία σύντομη συζήτηση για ένα θέμα στο οποίο εύκολα συμφωνούσαν η απόφαση της συνεδρίασης ήταν η εξής: «Η Ακτίβα της ελληνοαρμενικής μειονότητας αποφάσισε ομόφωνα να συμμετέχει στο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα του ελληνικού λαού, θέτοντας όλες της τις δυνάμεις υπό την καθοδήγηση του ΕΑΜ».²⁷⁷

Δέκα χιλιόμετρα μακρύτερα, στην προσφυγούπολη²⁷⁸ της Κοκκινιάς, όπου στις παράγκες διαμένουν πολυπληθείς Αρμένιοι πρόσφυγες,²⁷⁹ συμβαίνουν ανάλογες πολιτικές διεργασίες. Ο Ζαχάρ Αϊβαζιάν, μας πληροφορεί ότι από το 1933, όταν συνδέθηκε με την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ και την Επιτροπή Πόλης, στο οδοντιατρείο του στα Καμίνια «γίνονταν τακτικά συναντήσεις σε όλη την

²⁷⁶ Πρόκειται για το Αρμένικο επαναστατικό κόμμα Χιντσάκ που προέτρεπε τους Αρμένιους να εγκατασταθούν στη Σοβιετική Αρμενία (βλ. σ. 44).

²⁷⁷ Βαχάν Ντακεσιάν, ό.π., σ. 41-43. Ο συγγραφέας αποδίδει με λυρισμό τις προσωπικές του αναμνήσεις και χρησιμοποιεί ψευδώνυμα, όμως τα πρόσωπα και τα λόγια είναι αληθινά.

²⁷⁸ «Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928 κατοικούσαν 33.201 άτομα στην Κοκκινιά, η οποία έγινε δήμος τον Ιανουάριο του 1934. Το 1936 η Κοκκινιά ήταν η πέμπτη σε πληθυσμό πόλη της Ελλάδας με 53.200 ψυχές και το 1940 με 59.552», Λίλα Λεοντίδου, «Ένας χώρος ελπίδας κι αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: ...» ό.π., σ. 21, υπ. 13.

²⁷⁹ Για την πληθυσμιακή πυκνότητα των δύο αρμενικών κοινοτήτων Δουργούτιου και Κοκκινιάς βλ. σ. 21.

αντικομμουνιστική περίοδο της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και επί Κατοχής» και στις αρχές του Νοέμβρη του 1941 με εντολή της Κ.Ε. του ΚΚΕ αρχίσαμε την στρατολογία των δραστήριων μελών της αρμενικής κοινότητας της Κοκκινιάς μέσα στο Ε.Α.Μ. και στο ΚΚΕ, κατοπινά στην Εθνική Αλληλεγγύη, τον ΕΛΑΣ και την ΕΠΟΝ.. δημιουργήσαμε ένα πενταμελή κομματικό πυρήνα, ασχοληθήκαμε με την συγκρότηση του ΕΑΜ και άλλων οργανώσεων. Μετά πάροδο ορισμένου χρόνου ο πενταμελής κομματικός πυρήνας αναδιοργανώθηκε με εκπροσώπηση των εργατών. Ο πυρήνας μετονομάστηκε σε 7^η Αχτιδική Επιτροπή της Αρμενικής μειονότητας της Κοκκινιάς στην οποία πρώτο γραμματέα εξέλεξαν εμένα. Η Αχτιδική Επιτροπή της αρμενικής μειονότητας έδρασε μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας, μετά ξεχωρίστηκε και ονομάστηκε Γραφείο της Αρμενικής Μειονότητας, ανήκε στην κομματική οργάνωση της παλιάς Κοκκινιάς. Εγώ έγινα μέλος του γραφείου της ελληνικής κομματικής οργάνωσης και συγχρόνως καθοδηγητής της αρμενικής μειονότητας. Στις αρχές του 1942 καθοδηγητής της Κοκκινιάς ήταν ο επιστρέψας από την Ανάφη (τόπος εξορίας) Χρήστος Λάμπρου, ο οποίος θυσιάστηκε ηρωικά στην Πελοπόννησο²⁸⁰

Το εκτενές απόσπασμα αποκαλύπτει τον τρόπο που οι Αρμένιοι κομμουνιστές οργανώθηκαν στην προσφυγική Κοκκινιά και πιθανότατα μία ανάλογη οργανωτική συγκρότηση θα ακολούθησαν στο Δουργούτι, λαμβάνοντας υπόψη την μαρτυρία του Δουργουτιώτη Βαχάν Ντακεσιάν ότι η «Ακτίβα της ελληνοαρμενικής μειονότητας (Δουργουτίου) αποφάσισε ομόφωνα...κ.τ.λ.». Αξιοσημείωτο είναι ότι υπάρχει εντολή της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., από τον Νοέμβριο του 1941, για στρατολογία «δραστήριων μελών» στις αρμενικές προσφυγικές συνοικίες. Τη στρατολογία στο Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε. και κατόπιν στις εαμικές οργανώσεις (Εθνική Αλληλεγγύη, Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Π.Ο.Ν.) διενεργεί ένας στενός κομματικός πυρήνας, που με τη διεύρυνση της κομματικής βάσης μετεξελίσσεται σε Αχτιδική Επιτροπή της Αρμενικής Μειονότητας, της οποίας ο καθοδηγητής μετέχει στο κομματικό όργανο (Γραφείο) της ελληνικής κομματικής

²⁸⁰ Ζ. Αϊβαζιάν, «Για τη συμμετοχή της αρμενικής μειονότητας της Κοκκινιάς στον Εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας», περιοδικό «Εθνική Αντίσταση», Επίσημα κείμενα, Αναμνήσεις, Χρονικά, τ. 12, Οκτώβριος 1974, σ. 74-76. Στο ίδιο άρθρο ο συγγραφέας σημειώνει ότι: *Τις μέρες εκείνες του αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας, θυσιάστηκαν παλεύοντας στο πλευρό του αγωνιζόμενου ελληνικού λαού εκατοντάδες Αρμένιοι, οι βιογραφίες των οποίων μαζί με τις φωτογραφίες τους δημοσιεύτηκαν το 1945 σε έκτακτη έκδοση του προοδευτικού αρμενικού τύπου, όπου εκτός από σειρά άρθρων των άλλων συντρόφων, υπάρχει και ένα δικό μου σχετικό άρθρο. Ένα αντίτυπο της εφημερίδας αυτής φυλάγω σα πολύτιμο ενθύμιο. Είμαι δε διατεθειμένος το φύλλο αυτό της εφημερίδας, μαζί με άλλα έγγραφα, να παραδώσω μελλοντικά στο αρχείο του Μαρξισμού - Λενινισμού. Δεν διευκρινίζει ποιο «αρχείο Μαρξισμού- Λενινισμού» εννοεί.*

οργάνωσης της συνοικίας. Ενδιαφέρον είναι ότι οι Αρμένιοι κομμουνιστές έχουν μία διακριτή οργανωτική παρουσία στις ελληνικές κομματικές οργανώσεις.

Την οργανωτική αυτή δομή ακολουθούν και οι εαμικές οργανώσεις, όπως η Ε.Π.Ο.Ν. Στο Δουργούτι των χιλιάδων Αρμενίων και των Ελλήνων που συμβίωναν μαζί τους υπήρχαν πυρήνες της ΕΠΟΝ στην ευρύτερη περιοχή του Νέου Κόσμου, οι οποίοι συντονίζονταν από ένα κεντρικό καθοδηγητικό όργανο της οργάνωσης.

Ο πληροφορητής Χαράλαμπος Λεπενιώτης, επικεφαλής ενός τέτοιου πυρήνα της Ε.Π.Ο.Ν. Νέου Κόσμου, διηγείται: «Μετά το Δημοτικό «στου Ξυνού», πήγα στο 6^ο Γυμνάσιο (Φαλήρου 20) στου Μακρυγιάννη. Στο Γυμνάσιο πολλά παιδιά ήταν στην ΕΠΟΝ εκείνη την εποχή. Γνωριστήκαμε και από συζήτηση σε συζήτηση οργανώθηκαν. Με στρατολόγησε στην ΕΠΟΝ ο Στέλιος ο Μπαϊρακτάρης, συμμαθητής μου. Στην ΕΠΟΝ ήτανε ο Νικήτας Φωτόπουλος, ο Νίκος Τζιμόπουλος, ο Νικήτας ο Κωστόπουλος, ο Γιώργος Μιχαηλίδης. Αυτοί όλοι ήμασταν συμμαθητές στο σχολείο».²⁸¹ Το στέκι τους ήταν στην οδό Γουβέλη στην περιοχή του Αη Γιώργη²⁸² Εκεί συγκεντρώνονταν και στον πολύγραφο του Φωτόπουλου πολυγραφούσαν τις προκηρύξεις. Επιπλέον «εμείς βγαίναμε τα βράδια συνέχεια και γράφαμε στον τοίχο, γιατί ήταν μεγάλο το εαμικό κίνημα. Κι αυτό οφείλεται στη καθοδήγηση. Η δράση της ΕΠΟΝ αυτή ήτανε και είχαμε και δύο περιφρούρηση, τους αδελφούς Ζάππα. Αυτοί φτιάχναν σκούπες στον συνοικισμό Λεύκα. Ο μεγάλος ερχόταν στο μαγαζί του πατέρα μου. Οπλοφορούσαν αυτοί. Υπήρχαν και τσιλιαδόροι».²⁸³ Οι κίνδυνοι ήταν μεγάλοι, αλλά η Κατοχή απελευθέρωνε δυνάμεις μέσα τους, διότι «υπήρχε ένα αίσθημα αντιστασιακό. Δεν θέλαμε να το βάλουμε κάτω».²⁸⁴

²⁸¹ Προσωπική συνέντευξη, 1/3/2021.

²⁸² Παράρτημα Ι, χάρτης 5. Παράλληλη της οδού Ρουμπέση και κάθετος στην οδό Κασομούλη.

²⁸³ «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π.

²⁸⁴ «Αλλά, πολύ περισσότερο, πρέπει να μη λησμονείται ότι οι θάνατοι που προκάλεσε η πείνα – πού, για τους μεταγενέστερους παρέμειναν, αναπόφευκτα, απλώς ένα στατιστικό στοιχείο – δεν ήταν για τους νέους της εποχής εκείνης ένα αόριστο πλαίσιο ή μια ψυχρή πληροφορία: η αθλιότητα και η φρίκη του βασανιστικού και ταπεινωτικού θανάτου από λιμό ήταν μια καθημερινή εμπειρία. Εδώ, ο ερευνητής δεν θα πρέπει να μείνει, στατικά, στην ψαύση της φρίκης. Δεν ήταν εύκολο, ασφαλώς, να μεγαλώνει κανείς στην κατοχική Αθήνα. Αλλά η εμπειρία τούτη, μαζί με το αίσθημα της νίκης του 1940 και του συνεχιζόμενου αγώνα, αποτελεί οργανικό τμήμα του πλαισίου της αντιστασιακής δραστηριότητας και πρέπει να

3.4 Δουργούτι, κομμάτι της «Ελεύθερης Ελλάδας»

Το αντιστασιακό πνεύμα και οι αγώνες του Δουργούτιου τεκμαίρονται και από ένα ιστορικό ντοκουμέντο, την μπροσούρα «ΕΑΜ Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945», που εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1945 από τον 6^ο τομέα του ΕΑΜ των Ανατολικών συνοικιών με αφορμή τον εορτασμό των 4 χρόνων του ΕΑΜ.²⁸⁵ Στο εξώφυλλο αναφέρονται οι 16 «περήφανες και αδούλωτες Ανατολικές συνοικίες της Αθήνας», ανάμεσά τους το Δουργούτι και ο Νέος Κόσμος. Στο εισαγωγικό σημείωμα γράφει ότι «η έκδοση έγινε για να τιμήσει τους αγωνιστές των Ανατολικών Συνοικιών που έδωσαν το τίμιο αίμα τους στο Βωμό της Λευτεριάς και της Εσωτερικής Απολύτρωσης». Η μπροσούρα περιέχει άρθρα αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και λογοτεχνικά κείμενα καταξιωμένων αγωνιστών λογοτεχνών που υμνούν την ηρωική θυσία των παιδιών των Ανατολικών συνοικιών που έδωσαν το αίμα τους για ευγενή ιδανικά. Οι πληροφορίες που αντλούνται είναι ενδιαφέρουσες και χρήζουν διερεύνησης.

Στον πρόλογο ο Δ. Παρτσαλίδης γράφει για «τις ανυπότακτες συνοικίες που έγιναν κομμάτι της Ελεύθερης Ελλάδας μέσα στη μύτη του κατακτητή που το κρατούσε στην εξουσία του μόνο όσο κρατούσε η επιδρομή των χιλιάδων χιτλεροφασιστών μαζί με τα ελληνόφωνα όργανά τους. Αυτό ακριβώς ήταν μία καινούργια σελίδα του αντιφασιστικού αγώνα και ένα δίδαγμα που έδωσαν οι Ανατολικές συνοικίες της μαρτυρικής Αθήνας σε όλες τις σκλαβωμένες πόλεις». Στο πρώτο άρθρο ο Β. Αράθυμος γράφει για τις «μάζες που κατέβαιναν απειλητικά, από την Καισαριανή, τον Βύρωνα το Παγκράτι τον Υμηττό, τη Γούβα, το Κατσιπόδι και το Δουργούτι» προς το κέντρο ζητώντας ψωμί και Λευτεριά. Σε συνέχεια στον ίδιο θριαμβικό τόνο προβάλλει την προσφορά του 6^{ου} Τομέα του ΕΑΜ Αθήνας ο οποίος βρίσκεται «στην πρωτοπορία, η οργάνωσή του είναι πρώτη μέσα στην Αθήνα, τέσσερα τυπογραφεία και αμέτρητοι πολύγραφοι, δώδεκα χιλιάδες φύλλα του παράνομου τύπου γίνονται ανάρπαστα, κ.λπ... δημιουργούνται δεκατέσσερις λαϊκές

λαμβάνεται υπ' όψη όταν εξετάζονται οι αντιλήψεις των νέων που στελέχωσαν τον αγώνα αυτό», Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ 1941-1945*, σ. 81.

²⁸⁵ «ΕΑΜ Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945», Αθήνα 1945, ανατύπωση, πρωτοβουλία Δήμου Καισαριανής και του παραρτήματος Εθνικής Αντίστασης Καισαριανής (Π.Ε.Α.Ε.Α.), 1991, σ. 3, 9, 28 & 31. Να υπενθυμίσουμε ότι το Δουργούτι από το φθινόπωρο του 1943 περνάει στην 6^η Αχτίδα που περιλάμβανε το χώρο από του Ζωγράφου, Καισαριανή, Παγκράτι, Βύρωνα, Νέος Κόσμος μέχρι το Δουργούτι. Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, ό.π. σ. 152-153.

Επιτροπές και κάπου εκατό άλλες μαζικές οργανώσεις». Στο δεύτερο άρθρο με τίτλο «Το ελληνικό Στάλινγκραντ», του Β. Γεωργίου, γίνεται αναφορά στους «15 ισάξιους πολέμαρχους» των ανατολικών συνοικιών «με έναν ανυπέρβλητο αρχηγό του εθνικού και λαϊκού πολέμου, την Καισαριανή στην κατοχή και στη μεγαλουργία του Δεκέμβρη».

Ενδιαφέρον είναι ότι οι συγγραφείς της μπροσούρας τοποθετούν το Νέο Κόσμο χωριστά από το Δουργούτι, κάτι που σημαίνει την ιδιαίτερη συμβολή και των δύο περιοχών στον αγώνα. Το άρθρο του Σταύρου Κατσιλιέρη, με τίτλο «Η λύσσα του κατακτητή στο Δουργούτι», δείχνει πόσο το «Μεγάλο Μπλόκο» κόστισε στις δυνάμεις του αντιστασιακού αγώνα. Στο άρθρο του Γιώργου Τρικκαλινού, με τίτλο «Οι ματοβαμμένες συνοικίες», υπάρχει ένα χρονικό των μαχών και των μπλόκων «στην Καισαριανή, τον Βύρωνα, τη Γούβα, του Δουργούτι που στέκαν καρφί στα μάτια των κατακτητών», μια αναφορά στο «ματοβαμμένο Αύγουστο» του 1944 για τα τραγικά γεγονότα που θα δούμε πιο κάτω και μια πληροφορία για ένα μικρό καλλιτέχνη από το Δουργούτι: «Στον τεχνικό τομέα του 6^{ου} Τομέα, στην κατοχή, δούλεψαν πολλοί ερασιτέχνες σκιτσογράφοι. Το Δουργούτι έδωσε τον μικρό Ο.Β. Είναι 15 ετών αυτοδίδαχτος. Δουλεύει τώρα σαν καλφαδόπαιδο σ' ένα τσαγκαράδικο του Μακρυγιάννη. Τα δύο παραπάνω σκίτσα είναι δικά του». Γενικά, η μπροσούρα δείχνει ότι στον 6^ο Τομέα του ΕΑΜ Ανατολικών συνοικιών Αθήνας, το Δουργούτι αποτελεί ένα σταθερό σημείο αναφοράς σε ένα πολύμορφο αγώνα για ελευθερία, που από ένα σημείο και μετά παίρνει ένοπλη μορφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ο Ε.Λ.Α.Σ. στο Δουργούτι (1943-1944)

4.1 Ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας

«Από το τέλος του 1941, τα ανώτερα καθοδηγητικά όργανα του ΕΑΜ και του ΚΚΕ απασχολεί το πρόβλημα της δημιουργίας λαϊκού Στρατού. Ήδη το Νοέμβρη - Δεκέμβρη 1941 συγκροτήθηκε το Στρατιωτικό Κέντρο Αντίστασης με σκοπό την οργάνωση του καινούργιου στρατού. Στην προσπάθεια συνέβαλε και μια ομάδα αντιφασιστών μόνιμων αξιωματικών. Στα τέλη του Δεκέμβρη 1941 συγκροτείται η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Λ.Α.Σ. (Εθνικός Απελευθερωτικός Στρατός) με έδρα την

Αθήνα. Στις 16 του Φλεβάρη του 1942 η Κ.Ε. του Ε.Λ.Α.Σ. εξέδωσε την πρώτη της προκήρυξη προς τον Ελληνικό Λαό. Ήδη έχει προστεθεί στο Ε.Α.Σ. το «Λ» (Λαϊκός). Αυτό έγινε στη σύσκεψη στελεχών στις 2 Φλεβάρη 1942 στους Αμπελόκηπους και από τότε καθιερώθηκε η ονομασία ΕΛΑΣ — ΕΘΝΙΚΟΣ ΛΑΙΚΟΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ».²⁸⁶

Έτσι ξεκινά ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας στις συνοικίες και σταδιακά εξελίχθηκε σε ένα μαζικό, εξοπλισμένο στρατό πόλης με οργάνωση και πειθαρχία. Ωστόσο η ανάπτυξη και μετεξέλιξή του παρουσίασε αρχικά προβλήματα. Οι πρώτοι ΕΛΑΣίτες ήταν ολιγάριθμοι²⁸⁷, χωρίς εκπαίδευση και οπλισμό. Έτσι αναλάμβαναν καθήκοντα περιφρούρησης κάθε είδους εκδήλωσης, διαδηλώσεων, συνεργείων γραψίματος και διανομής προκηρύξεων, συλλογή χρημάτων και τροφίμων, τη στρατολόγηση νέων μελών. Στην πορεία αυξάνονται και ισχυροποιούνται, εκτελώντας δυσκολότερες αποστολές, όπως την οργάνωση της πάλης ενάντια στην πολιτική επιστράτευση, ή την προστασία του πληθυσμού από κλοπές, ληστείες και τις επιδρομές των κατακτητών. Στη μεγάλη διαδήλωση της 16^{ης} Ιουνίου 1942, με αφορμή την πληροφορία ότι θα διακόπτονταν τα συσσίτια, έγινε η πρώτη εμφάνιση του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας.

Αυτά τα καθήκοντα οφείλονταν πριν απ' όλα στην κεντρική πολιτική επιλογή του Κ.Κ.Ε. να διαμορφώσει τους δικούς του όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης στην πρωτεύουσα με απεργίες, διαδηλώσεις και μαζικά συλλαλητήρια. «Η οργάνωση τότε δηλ. ΚΚΕ και ΕΑΜ έριχναν το κύριο βάρος στη μαζικοποίηση των οργανώσεων, των σωματείων, κ.λ.π. Στην κινητοποίηση για την επιβίωση που ήταν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα. Κυριολεκτικά ζήτημα επιβίωσης του Λαού».²⁸⁸ Άλλος παράγοντας ήταν ότι η Αθήνα, αναμφισβήτητο πολιτικό και διοικητικό/οικονομικό κέντρο, είχε ένα ιδιαίτερο βάρος και αναγκαστικά η παρουσία ισχυρών γερμανικών δυνάμεων απέτρεπε το γεγονός να μετατραπεί σε ένα πεδίο στρατιωτικής αντιπαράθεσης με όρους υπαίθρου. Το Γερμανικό Φρουραρχείο (Κομαντατούρ) στεγαζόταν στα

²⁸⁶ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σελ.62.

²⁸⁷ «Τέσσερις μήνες από τη Διακήρυξη του ΕΛΑΣ κι έχουμε καμιά διακοσαριά μαχητές όλους κι όλους. Αυτούς θα τους κατεβάσουμε οργανωμένα στη μεγάλη εκδήλωση της 16^{ης} Ιούνη 1942. Είναι η πρώτη μαζική εργατοϋπαλληλική εκδήλωση. Όλος ο ΕΛΑΣ πήρε μέρος στην εκδήλωση. Με βάση το σχέδιο πήραμε απόφαση (δηλαδή ο ΕΛΑΣ) να διατάξουμε τις δυνάμεις μας στην εμπροσθοφυλακή και πλαγιοφυλακή της εκδήλωσης», Σπύρος Κωτσάκης, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής αντίστασης στην Αθήνα ...*, ό.π., σ. 91.

²⁸⁸ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 62.

υπόγεια ενός κτιρίου στην οδό Κοραή 4 ²⁸⁹ και στο κτίριο της οδού Μέρλιν 6 στο Κολωνάκι, υπήρξε το αρχηγείο και τα κρατητήρια της Γκεστάπο.

Ο χαρακτήρας της πολιτικής και μετέπειτα στρατιωτικής αντιπαράθεσης με τους Γερμανούς και τους δωσίλογους συνεργάτες τους διαμορφωνόταν με όρους που επέβαλε ο αστικός χώρος, γι' αυτό άλλωστε οι ένοπλες συγκρούσεις άργησαν να ξεκινήσουν. Το 1942, στην καρδιά της Κατοχής, την ανάπτυξη του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας και Πειραιά διαμορφώνουν οι μεγάλες απεργίες, όπως αυτές των Τριατατικών (των εργαζόμενων στα Ταχυδρομεία, Τηλεγραφήματα και Τηλεφωνία) στις 14 Απριλίου, των δημοσίων υπαλλήλων λίγες μέρες μετά και των εργατοϋπαλλήλων, φοιτητών και μαθητών στις 22 Δεκεμβρίου, που συνδυάστηκε με μαζική διαδήλωση στο Υπουργείο Εργασίας ενάντια στο μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης. Οι Ιταλοί, με αυτοκίνητα και μοτοσυκλέτες, πέφτουν πάνω στο πλήθος να το διαλύσουν και για πρώτη φορά υπήρξαν νεκροί σε διαδήλωση. Οι κομμουνιστές φοιτητές Μήτσος Κωνσταντινίδης και Γιώργης Φίλης. «Αν ήταν κάτι που επιτάχυνε τη συγκρότηση, δημιούργησε τα χαρακτηριστικά και εξασφάλισε τη μεγάλη απήχηση του Ε.Α.Μ. κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν η οργάνωση των εργατικών αγώνων. Ήταν μια σύνθετη διαδικασία που προϋπέθετε τη συγκρότηση μιας στρατηγικής αγώνων στα πλαίσια ενός πραγματικού πολέμου με τις αρχές Κατοχής, αλλά και την στήριξη σε ευρύτατα εργατικά σύνολα χωρίς τα οποία δεν ήταν δυνατοί οι αγώνες αυτοί».²⁹⁰

Το ΕΑΜ, αντίθετα με τις αντιστασιακές οργανώσεις που πρόκριναν μορφές παθητικής διαμαρτυρίας, προχωρούσε σε πολύ καλά οργανωμένες διαδηλώσεις, σε συνδυασμό αργότερα με δυναμικές ενέργειες. Σ' αυτές τις συνθήκες «ωριμάζει» και ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας-Πειραιά, παράλληλα με τον σπουδαίο ρόλο που έπαιξε η φήμη από τις επιτυχίες του Ε.Λ.Α.Σ. των βουνών, με κορυφαία στιγμή την ενεργό συμμετοχή του στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (25 Νοεμβρίου 1942). Στις μαζικές κινητοποιήσεις πρωτοστατούν όλα τα κοινωνικά στρώματα και, μετά την ίδρυση της ΕΠΟΝ, η νεολαία που αναδεικνύεται πρωταγωνιστής των εξελίξεων.

Βέβαια οι μαζικές και μαχητικές κινητοποιήσεις στην Αθήνα, ως προϊόν μιας νέας κοινωνικής σύγκλισης που γέννησε η Κατοχή, ήταν και αποτέλεσμα βαθύτερων

²⁸⁹ Προξενεί εντύπωση πώς ο ΕΛΑΣ Αθήνας είχε λόχο στο Δουργούτι, το οποίο απείχε λίγα χιλιόμετρα από το Γερμανικό Φρουραρχείο. Τα δύο υπόγεια του Γερμανικού Φρουραρχείου, επί του πεζοδρόμου Κοραή στο κέντρο της Αθήνας, είναι σήμερα «τόποι ιστορικής μνήμης».

²⁹⁰ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι εργατικοί αγώνες στην Κατοχή και ο Νίκος Πλουμπίδης», από <https://adedy.gr>, ανακτήθηκε στις 3/4/2021.

διεργασιών που συνέβαιναν στις συνοικίες. Εκεί οι εαμίτικες οργανώσεις, ως ο μόνος παράγοντας αποτελεσματικής αντίστασης στον πάνοπλο κατακτητή, έδιναν στις εκδηλώσεις αντιστασιακό πολιτικό χρώμα. Τις πλαισίωναν και περιφρουρούσαν θαρραλέοι ΕΛΑΣίτες, συνήθως άοπλοι ή με υποτυπώδη οπλισμό σε χωριστές ομάδες, με συντονιστή επικεφαλής έναν αξιωματικό του Ε.Λ.Α.Σ.²⁹¹ Αρχικά στον τομέα της 5^{ης} Αχτίδας, στον Ε.Λ.Α.Σ. αντιστοιχούσε μια διμοιρία, στην πραγματικότητα ήταν μεμονωμένες ομάδες με την άμεση καθοδήγηση από ένα τοπικό γραφείο. Όσο αναπτύσσονταν οι δυνάμεις στη βάση και τα καθήκοντα γίνονταν βαρύτερα και πολυπλοκότερα, το γραφείο αυτό εξελίσσονταν σε γραφείο Λόχου, διοίκηση Τάγματος, διοίκηση Συντάγματος.²⁹²

4.2 Ο Λόχος «στα σπάργανα»

Μια εικόνα της τότε ευρύτερης περιοχής Δουργουτίου και πληροφορίες για τα πρώιμα (Οκτώβριος 1942 - Μάιος 1943) στάδια ανάπτυξης της τοπικής ελασίτικης οργάνωσης δίνει ο αξιωματικός του Ε.Λ.Α.Σ. Νίκος Αλεξίου: «Το 1942 πήγαίνα στη στρατιωτική λέσχη. Συζητούσαμε με διάφορους δημοκρατικούς αξιωματικούς για την κατάσταση. Συνδέθηκα περισσότερο με τον Φοίβο Γρηγοριάδη. Μου μίλησε για μια στρατιωτική οργάνωση που θα αναλάβαινε την οργάνωση του ένοπλου αγώνα ενάντια στις αρχές της κατοχής. Τον Οκτώβρη με συνέδεσε με τον Θανάση Χατζή, οδοντίατρο από τη Φλώρινα και Ακροναυπλίτη. Ήταν κομματικός υπεύθυνος. Με τοποθέτησαν διοικητή σε ένα λόχο που τότε ήταν στα σπάργανα. Στην επιτροπή αξιωματικών του ΕΛΑΣ υπεύθυνος ήταν ο Κάρλος, γραμματέας ο Αθηνέλης, πολιτικός καθοδηγητής ο Μανώλης Σιγανός. Στο Σύνταγμα εαμικός²⁹³ ήταν ο Δήμος (Δημοσθένης Παπαχρίστου, ηλεκτρολόγος - μηχανολόγος). Ο Λόχος που παρέλαβα απλώνονταν σε μια έκταση από το Νέο Κόσμο (Δουργούτι) έως Βουλιαγμένη. Σε πολλές συνοικίες δεν υπήρχε καθόλου βάση. Στη Ν. Σμύρνη-Φάρο ήταν μία διμοιρία που την είχε ο Χρίστος Λεβεντέας. Στο Δουργούτι ήταν ο Βασίλης Βενετσανόπουλος.

²⁹¹ «Η δουλειά του ΕΛΑΣ στις συνοικίες ξεκινούσε με μικρές ομάδες. Στις ομάδες αυτές έπαιρναν μέρος οι πιο ικανοί και θαρραλέοι αγωνιστές, κατά την κρίση, φυσικά των καθοδηγητών του ΕΑΜ των συνοικιών και την έγκριση των οργάνων του ΕΛΑΣ Αθήνας. Κατά ένα υπολογισμό του Α' Σώματος Στρατού ΕΛΑΣ Αθήνας, οι πρώτοι ΕΛΑΣίτες ήταν μέχρι τον Απρίλη 1942, 85 σε όλη την Αθήνα. Μέχρι τον Αύγουστο του 1942, 210 στην Αθήνα και 75 στον Πειραιά», Γιάννης Κυριακίδης ό. π., σ. 63.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 64.

²⁹³ Εκείνη την εποχή «εαμικό» αποκαλούσαν τον καπετάνιο.

Μέχρι το τέλος του χρόνου η περιοχή αυτή είχε γίνει τάγμα. Εαμικός ο Κώστας ο παλός, μέλος στο επιτελείο ήρθε ο Βασίλης Γρατσίας. Στις αρχές του καινούργιου χρόνου φεύγω για άλλη δουλειά. Το τάγμα παρέλαβε ο Βασίλης Γρατσίας,²⁹⁴ ενώ ο Χρίστος Γρατσίας έγινε μέλος του επιτελείου».²⁹⁵

Στην ουσία υπάρχει ένας Λόχος («στα σπάργανα») που καλύπτει τις συνοικίες, από το Κέντρο της Αθήνας (Δουργούτι) μέχρι τη Βουλιαγμένη. Η παραπάνω αποκαλυπτική διήγηση αναφέρει δύο διμοιρίτες συνοικιών, τον Χρίστο Λεβεντέα (Ν. Σμύρνη-Φάρο) και τον Βασίλη Βενετσανόπουλο (Δουργούτι). Ο Λόχος είχε όμως δυναμική, εφόσον μέχρι το τέλος 1942 «είχε γίνει τάγμα», το οποίο με επικεφαλής τον Βασίλη Γρατσία γίνεται πιο ισχυρό και μαζικό.

Ο διμοιρίτης του Λόχου, Βασίλης Βενετσανόπουλος (ταξίαρχος πεζικού ε.α.-αξιωματικός Ε.Λ.Α.Σ. και Δ.Σ.Ε.) στο βιβλίο του γράφει: «Πριν βγω στο βουνό, στον Ε.Λ.Α.Σ. το 1943, δουλεύοντας στην Αθήνα, υπηρετούσα μία χρονική περίοδο στη συνοικία Δουργούτι, είχα κομματικό καθοδηγητή τον σύντροφο Χάικο αρμενικής καταγωγής. Συνεργαζόμαστε συχνά με τον Χάικο που με είχε συνδέσει και έβλεπα και μια παρακάτω κομματική οργάνωση με υπεύθυνο ένα τσαγκάρη Αρμένιο που τον έλεγαν Αρτίν. Ο Αρτίν γενικά δούλευε πολύ καλά. Έγραφαν με τους συναγωνιστές συνθήματα που τους υπέδειχνε η οργάνωση ψηλά στους τοίχους των σπιτιών του Δουργουτίου».²⁹⁶

Η αφήγηση του Βασίλη Βενετσανόπουλου επιβεβαιώνει την αφήγηση του Κυριακίδη σε αρκετά σημεία και μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια κάποια εικόνα για τον «πρώιμο» Ε.Λ.Α.Σ. Δουργουτίου. Και οι δύο συμφωνούν ότι γραμματέας της Κ.Ο.Β. ήταν κάποιος ονόματι Χάικος, που ο Βενετσανόπουλος αναγνωρίζει ως κομματικό καθοδηγητή του (στο Λόχο), συμπληρώνοντας ότι ήταν Αρμένιος και είχε συνεργείο αυτοκινήτων. Η φράση του Βενετσανόπουλου «έβλεπα και μια παρακάτω κομματική οργάνωση με υπεύθυνο ένα τσαγκάρη Αρμένιο που τον έλεγαν Αρτίν»

²⁹⁴ Ο Βασίλης Γρατσίας προέρχεται από τη Σπυδάζουσα. Το Νοέμβριο του 1942 τον αποσπούν και τον στέλνουν στον ΕΛΑΣ της περιοχής. Εργάζεται ακούραστα και διευρύνει τις υπάρχουσες ομάδες. Η διαδρομή Καλλιθέα-Γλυφάδα ήταν γι' αυτόν καθημερινός περίπατος (έμεινε γνωστός ως «ο Βασίλης της Γλυφάδας»). Έμεινε ως πολιτικός του Τάγματος Νέας Σμύρνης μέχρι την άνοιξη του 1943, όταν μετατέθηκε. Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σελ.69.

²⁹⁵ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σελ.62-63.

²⁹⁶ Βασίλης Γ. Βενετσανόπουλος, *«Παρών»: Μια ζωή στη πρώτη γραμμή. Συμβολή στην καταγραφή της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2004, σ. 124.

ίσως να σημαίνει ότι υπήρχαν δύο οργανώσεις, η μία με επικεφαλής τον Χάικο και η άλλη με επικεφαλής τον Αρτίν. Για τον τελευταίο ο Βενετσανόπουλος περιγράφει τη δράση του με καλά λόγια αν και περιοριζόταν τότε σε αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους. Αυτό επιβεβαιώνει τη γενική αφήγηση για την αρχική δράση του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας κυρίως στην προπαγάνδα και την περιφρούρηση. Ο Κυριακίδης αναφέρει τον Αρτίν, ως μέλος του ΕΑΜ Δουργουτίου, όπως και τον Κλεάνθη Τοσουνίδη. Επομένως ο Χάικος, ο Αρτίν και ο Τοσουνίδης ήταν Εαμίτες και μέλη της Κ.Ο.Β. Δουργουτίου (ή σε διαφορετικές Κ.Ο.Β.), οι οποίοι «εξελίχθηκαν» σε Ελασίτες της περιοχής.

Ο Κυριακίδης αναφέρει ότι: «Όσο προχωρούμε προς το '43 οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. αυξάνονται και ισχυροποιούνται. Έχουν αρχίσει πλέον οι ΕΛΑΣίτες να επιβάλλονται σαν πρωτοπόροι στις δύσκολες αποστολές, στην περιφρούρηση των εκδηλώσεων, διαδηλώσεων, συνεργείων γραψίματος»²⁹⁷. Επίσης αναλαμβάνουν και το καθήκον να συγκροτούν ομάδες Ε.Λ.Α.Σ. σε γειτονικές περιοχές που δεν υπήρχαν, όπως ο Χρίστος Λεβεντέας, αρτεργάτης στη Νέα Σμύρνη, που συνέβαλε ουσιαστικά στη συγκρότηση του Ε.Λ.Α.Σ. Φάρου.

Η στρατολογία προχωρεί ταχύτατα στην περιοχή και σε όλες τις γειτονιές υπάρχουν ομάδες του Ε.Λ.Α.Σ. που εξελίσσονται σε διμοιρίες. Οι νέοι μαχητές δεν προέρχονται μόνο από στρατολόγηση, αλλά και από συνδέσεις με άλλες οργανώσεις (Κόμμα, Ε.Α.Μ., Ε.Π.Ο.Ν.). Οι νεοστρατολογημένοι ορκίζονται «εις τον ελληνικόν λαόν δια την πλήρην απελευθέρωσιν της Ελλάδας από τον ξενικόν ζυγόν, κ.τ.λ.». Η δύναμη του Λόχου έγινε Τάγμα από το τέλος του 1942 (κατά τον Αλεξίου) μέχρι την άνοιξη του '43 (κατά τον Κυριακίδη).²⁹⁸ Βεβαίως όλες οι στρατολογίες δεν είναι επιτυχημένες. Για παράδειγμα στις δύο ομάδες Ελασιτών που οργανώνει ο Χρίστος Λεβεντέας στα τέλη του 1942 στρατολογείται κάποιος Θανάσης (γαλατάς) από το Ν. Κόσμο, ο οποίος πρόδωσε στο Μεγάλο Μπλόκο.²⁹⁹

²⁹⁷ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 64.

²⁹⁸ Στο ίδιο.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 68.

4.3 Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας — Οργανωτική ανασυγκρότηση

Εν τω μεταξύ στους δρόμους της Αθήνας οι όροι της αντιπαράθεσης αλλάζουν με τον σχηματισμό (7 Απριλίου 1943) της τρίτης και τελευταίας δωσιλογικής κυβέρνησης του Ιωάννη Ράλλη, που «προβάλλει ως ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής της την προστασία του υπάρχοντος αστικού κοινωνικού καθεστώτος από τον κίνδυνο του κομμουνιστικού κινήματος»³⁰⁰. Η εμμονή του Ράλλη για την εξάλειψη του «φοβερού κομμουνιστικού κινδύνου» πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο των πολεμικών εξελίξεων μετά την παράδοση του στρατάρχη Φρίντριχ Πάουλους (2 Φεβρουαρίου 1943), στο Στάλινγκραντ και του Γερμανικού Σώματος Αφρικής (13 Μαΐου 1943). Όλα έδειχναν ότι η ώρα της απελευθέρωσης πλησίαζε, ενώ η επιρροή του Ε.Α.Μ. «προκαλούσε τρόμο στους ελληνικούς κύκλους που επιθυμούσαν την διατήρηση του υπάρχοντος πολιτικού και κοινωνικού status quo, όσο και στη βρετανική κυβέρνηση που έβλεπε ότι η πορεία αυτή θα τερμάτιζε την από της συστάσεως του ελληνικού κράτους παραδοσιακή θέση της Ελλάδος στη σφαίρα επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας»³⁰¹. Σ' αυτές τις ιστορικές συνθήκες, που οι κατακτητές είχαν σκληρύνει τη στάση τους, παγιδευμένοι στην παραπλανητική φήμη ότι επίκειται συμμαχική απόβαση στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, η κυβέρνηση Ράλλη συγκροτεί τα διαβόητα «Τάγματα Ασφαλείας» και αναδιοργανώνει την «Ειδική Ασφάλεια», ως μοχλούς καταστολής, εντείνοντας τη βία.³⁰²

Η Κ.Ο.Α. απέναντι στον «θεσμικά» κατοχυρωμένο δωσιλογισμό απαντάει με νέα οργανωτική ανασυγκρότηση (Απρίλιος 1943), όταν αναλαμβάνει Γραμματέας της ο «ακροναυπλιώτης» Βασίλης Μπαρτζιώτας (Ψ. Φάνης), μέλος του Π.Γ. του Κ.Κ.Ε., «γνωστός για την αφοσίωσή του στη σκληρή γραμμή και τις μεγάλες οργανωτικές ικανότητες».³⁰³ Οι κίνδυνοι στην κατεχόμενη πόλη είναι τώρα μεγαλύτεροι και οι

³⁰⁰ Φίλιππος Π. Αρμαανίδης, «Η περίοδος της μεγάλης τρομοκρατίας στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια της κατοχής: αιματηρή καταστολή της αντίστασης και ένοπλος δωσιλογισμός (Ιούνιος 1943 - Οκτώβριος 1944)», διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθηνών, σ. 12.

³⁰¹ Για τον ρόλο των Άγγλων βλ. σ. 155-156.

³⁰² Για τους μηχανισμούς καταστολής της κυβέρνησης Ράλλη βλ. Φίλιππος Π. Αρμαανίδης, ό.π., σ. 21-42.

³⁰³ Η ανάληψη της ηγεσίας από τον «Φάνη» έγινε μετά την επιτυχημένη απελευθέρωσή του, με 55 συγκρατούμενους του από το νοσοκομείο «Σωτηρία», την ημέρα ορκομωσίας της κυβέρνησης Ράλλη. Όλοι, παλαιάμαχα και έμπειρα στελέχη του Κόμματος, αποτέλεσαν το δυναμικό της ανασυγκρότησης, με νέα ευέλικτα οργανωτικά σχήματα (η Αθήνα χωρίστηκε σε 9 συνοικιακές «αχτίδες», κάθε μία αντιστοιχούσε στον αντίστοιχο «τομέα» του ΕΑΜ και

συνωμοτικοί κανόνες έπρεπε να τηρούνται πιο αυστηρά. Η «επαγρύπνηση» αποτελεί κομματικό καθήκον και καθιερώνεται η ατομική οπλοφορία ως μέσο αυτοπροστασίας (δεν θ' αργούσε η μέρα που τα πιστόλια θα χρησίμευαν για κάτι περισσότερο από αυτοάμυνα). Παράλληλα ανασυγκροτείται το ένοπλο τμήμα του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας, ως αυτοδύναμη και αυτοτελής οργάνωση.³⁰⁴ Ο Σπ. Κωτσάκης γράφει: «Οι παλλαϊκοί αγώνες της Αθήνας και του Πειραιά τον Φλεβάρη - Μάρτη του 1943 είχανε μία άμεση επίδραση στην ανάπτυξη του ΕΛΑΣ. Τέλη Μάη η Κ.Ε. του ΕΛΑΣ αποφάσισε την ανασυγκρότηση όλου του ΕΛΑΣ και της Αθήνας και του Πειραιά, με μορφή τακτικού στρατού (αρχές Ιούνη θα βγάλει τη διαταγή της αναδιοργάνωσης³⁰⁵). Μεραρχίες, ταξιαρχίες, συντάγματα, τάγματα, λόχους, διμοιρίες, κ.τ.λ.»³⁰⁶. Στα πλαίσια της ανασυγκρότησης, η ελασίτικη δύναμη Δουργούτιου εντάσσεται στο 1^ο Τάγμα του 2^{ου} Συντάγματος του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας και αποτελούσε τουλάχιστον Λόχο,³⁰⁷ δεδομένου ότι η Ν. Σμύρνη (με μικρότερο πληθυσμό) είχε Λόχο 100 ελασιτών, με 4 διμοιρίες.³⁰⁸

Από το καλοκαίρι του 1943 και ιδίως μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών (Σεπτέμβριος 1943), οι κατοχικές δυνάμεις με τους ντόπιους συνεργάτες τους κλιμακώνουν τη βία. Η κυβέρνηση Ράλλη, εκτός από τα Τάγματα Ασφαλείας και την Ειδική Ασφάλεια, αναδιοργανώνει τη Χωροφυλακή και το Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων με αρχηγό το Νικόλαο Μπουραντά. Παράλληλα, οργανώνονται αντικομμουνιστικές ένοπλες ομάδες κρούσης στις συνοικίες, όπως οι Παπαγιώργηδες στο Παγκράτι, οι Πανολιάσκοι στο Μεταξουργείο, η «Χ» στο Θησείο, η ομάδα του Παναγιωτόπουλου στον Κολωνό, Αγήνορα στους Αμπελόκηπους, κ.α. Ο Κωτσάκης γράφει: «Όλες οι ενέργειές τους τον τελευταίο καιρό, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση

της ΕΠΟΝ), Κωσταντίνος Καρίμπας «Το Ελληνικό Αντάρτικο Πόλεων. Οι μαχητές της ελευθερίας 1941-1944», Αθήνα, Περισκόπιο, 2008, σ. 45.

³⁰⁴ Ανασυγκρότηση του ΕΛΑΣ και όχι ίδρυση. Η ιδρυτική του διακήρυξη δημοσιεύτηκε στις 16 Φεβρουαρίου 1942, στα πλαίσια της απόφασης για οργάνωση ανταρτοπόλεμου της 8ης ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ, που συνήλθε το πρώτο 10ήμερο του προηγούμενου μήνα.

³⁰⁵ Η αναδιοργάνωση του ΕΛΑΣ βαίνει παράλληλα με την κλιμάκωση της βίας από πλευράς του δωσιλογικού κράτους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διαδήλωση στις 25 Ιουνίου 1943 για την εκτέλεση 106 κομμουνιστών στο Κούρνοβο που πνίγηκε στο αίμα. Η γενική απεργία στις 22 Ιουλίου 1943 ενάντια στην επέκταση της βουλγαρικής ζώνης κατοχής στην Κ. Μακεδονία κατεστάλη ένοπλα με 15 νεκρούς και 53 τραυματίες (επίσημα στοιχεία), Πολυμέρης Βόγλης ό π., σ. 154.

³⁰⁶ Σπύρος Κωτσάκης ό.π., σ. 129.

³⁰⁷ Στις 23/4/44, στη μάχη του Ν. Κόσμου, ο Κυριακίδης μιλάει για Λόχο Δουργούτιου. (βλ. «Δράση Λόχου Δουργούτιου», σ. 111-122).

³⁰⁸ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 65.

των Ιταλών, καθώς το μαρτυράνε και οι πληροφορίες που παίρνουμε, δείχνουν ότι ετοιμάζουν σφαγή του αθηναϊκού λαού σε περίπτωση μαζικής παλλαϊκής εκδήλωσης» και τότε «η Ε.Π. της Κ.Ο.Α. από κοινού με την Ε.Π. του Ε.Α.Μ. αποφασίζουν την αλλαγή τακτικής.»³⁰⁹

Το πεδίο δράσης μεταφέρεται από τους τόπους δουλειάς στις συνοικίες³¹⁰ και οι πολιτικές συγκεντρώσεις σταματούν. Πλέον οι συγκρούσεις στην Αθήνα αποκτούν στρατιωτικό χαρακτήρα με τα θύματα να πολλαπλασιάζονται και από τις δύο πλευρές. Το Ε.Α.Μ. εντυπωσιακά αυξάνει τα μέλη του και εφοδιάζεται με οπλισμό μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, χρήσιμο για την υπεράσπιση των συνοικιών από τις οργανωμένες ξαφνικές επιδρομές των Γερμανών και συνεργατών τους (Ευζωνικά Τάγματα Ασφαλείας, Ειδική, «Μπουραντάδες»,³¹¹ τοπικές ένοπλες συμμαχίες). Την ίδια περίοδο ιδρύεται η Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα (Ο.Π.Λ.Α.), μια ακραία έκφραση της νομιμότητας της Αντίστασης απέναντι στην Κατοχή. Την καθοδήγησή της είχε απευθείας το Π.Γ. του Κ.Κ.Ε και στελέχη της αποτελούσαν τα δυναμικότερα στοιχεία των οργανώσεων του Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε.

Την οργανωτική δομή μιας τόσο μεγάλης μάζας που εθελοντικά εντασσόταν στις γραμμές του ΕΛΑΣ Αθήνας, το καλοκαίρι-φθινόπωρο του 1943, παρουσιάζει ο Κωτσάκης: «Το Α' Σ.Σ. είχε κατά την αρχική συγκρότησή του δύο ταξιαρχίες, με δύο συντάγματα η καθεμία (κάθε σύνταγμα είχε βασικά τρία τάγματα, όμως στην πράξη είχε τέσσερα και πέντε), δυο ανεξάρτητα συντάγματα, το 5^ο των βόρειων προαστίων και το 6^ο Σύνταγμα του Πειραιά. Η 1^η ταξιαρχία ξεκινάει από το Γουδί μέχρι τη Γλυφάδα, όλο το φρύδι του Υμηττού. Το 2^ο Σύνταγμα: Γουδί, Αμπελόκηποι, Ζωγράφου, Κουπόνια, Καισαριανή, Βύρωνας, Υμηττός, Παγκράτι, Γούβα, Ηλιούπολη, Νέος Κόσμος, Κατσιπόδι. Το 1^ο Σύνταγμα: Δουργούτι,³¹² Νέα Σμύρνη, Παλαιό Φάληρο, Ελληνικό, Γλυφάδα, Καλλιθέα, Παλαιά Σφαγεία, Χαροκόπου, Κουκάκι, Πλάκα. Η υπόλοιπη Αθήνα ανήκει στη Δεύτερη Ταξιαρχία».³¹³

³⁰⁹ Σπύρος Κωτσάκης ό.π., σ. 154.

³¹⁰ Το Νοέμβριο του 1943 με διαταγή του Α' Σ.Σ. του ΕΛΑΣ Αθήνας, όλοι οι Ελασίτες έπρεπε να περάσουν στον ΕΛΑΣ των συνοικιών.

³¹¹ Τους άνδρες του Τμήματος αποκαλούσαν οι Ελασίτες «Μπουραντάδες» από το όνομα του διοικητή τους. Το Τμήμα αυτό ήταν το μοναδικό της Αστυνομίας Πόλεων που ενεπλάκη στις συγκρούσεις και τα μπλόκα. Ο ρόλος τους ήταν κυρίως επικουρικός. Φίλιππος Αρμανίδης, ό.π., σ. 42.

³¹² Ο Κωτσάκης χωρίζει το Δουργούτι από το Νέο Κόσμο και το τοποθετεί στο 1^ο Σύνταγμα.

³¹³ Στο ίδιο σ.146.

Ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ Αθήνας, ως καθοδηγητής ενός ιδιόμορφου στρατού που συνδύαζε αυστηρή κάθετη διοίκηση με καθολική αντιστασιακή δράση, στα πλαίσια μιας παλλαϊκής οργάνωσης (Ε.Α.Μ.), ήταν μέλος της Ε.Π. της Κ.Ο.Α. Ο υπεύθυνος της Κ.Ε. του Ε.Λ.Α.Σ. είχε σύνδεση με τον Γραμματέα του Κ.Κ.Ε., ενώ ο Γραμματέας της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ παρακολουθούσε την Κ.Ε. του Ε.Λ.Α.Σ. και κάποιο μέλος της γραμματείας της Κ.Ε. του Ε.Α.Μ. παρακολουθούσε, μερικές φορές, τις συνεδριάσεις της Διοίκησης του ΕΛΑΣ Αθήνας. Με την συγκρότηση σε Σώμα τοποθετήθηκε και στρατιωτικός διοικητής (έπρεπε να είναι στρατηγός), με επιτελείο αξιωματικών, ο οποίος συνεργάζονταν με την Κ.Ε. του Ε.Α.Μ.

«Για την διοίκηση του Α΄ Σ.Σ. χρησιμοποιήθηκε το σχήμα της διμελούς διοίκησης (στρατιωτικός διοικητής - καπετάνιος) και όχι της τριμελούς (στρατιωτικός διοικητής- καπετάνιος - πολιτικός καθοδηγητής) που εφαρμοζόταν στον Ε.Λ.Α.Σ. του βουνού, ενώ δεν υπήρχε, παρά τα όσα έχουν κατά καιρούς γραφεί, ‘εφεδρικός Ε.Λ.Α.Σ’. Διοικητής ανέλαβε ο Στρατηγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, με επιτελάρχη τον Συνταγματάρχη του πυροβολικού Γιάννη Πυρίοχο και υπασπιστή τον Ταγματάρχη σε πολεμική διαθεσιμότητα Θάνο Αθηνέλη και καπετάνιο το στέλεχος του Κ.Κ.Ε. Σπύρο Κωτσάκη (Ψ. Νέστορας), ενώ στην επιμελητεία τοποθετήθηκε ο λοχαγός Νίκος Αλεξίου (προαναφέρθηκε ως διοικητής Λόχου στην ευρύτερη περιοχή από Δουργούτι μέχρι Βουλιαγμένη). Στην 1η ταξιαρχία τοποθετήθηκε διοικητής ο Αντισυνταγματάρχης (ΠΒ) Στάθης Δεληβοριάς και καπετάνιος ο Γιάννης Λογοθέτης (Ψ. Κοσμάς), αργότερα δε ο Γιώργος Σπανός, από την κομματική οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων»³¹⁴. Το Δουργούτι, νότια απόληξη του Ν. Κόσμου, εντάχθηκε επιχειρησιακά στο 2^ο Σύνταγμα³¹⁵, στη γραμμή των Ανατολικών συνοικιών, στην στρατηγική οδική αρτηρία (Συγγρού) που ένωνε το λιμάνι του Πειραιά με την Αθήνα.

Στο οργανωτικό σχήμα του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας βασικό κύτταρο ήταν «η ομάδα, με επικεφαλής ομαδάρχη, αποτελούμενη από δύο στοιχεία των πέντε μαχητών, τρεις ομάδες (33 μαχητές) αποτελούσαν διμοιρία, με επικεφαλής διμοιρίτη, τρεις διμοιρίες λόχο, τρεις λόχοι τάγμα, τρία τάγματα σύνταγμα και δύο συντάγματα ταξιαρχία».³¹⁶ Αυτό διατηρήθηκε με μικρές αλλαγές μέχρι την Απελευθέρωση. Το οργανωτικό

³¹⁴ Φίλιππος Π. Αρμαανίδης, ό.π., σ. 56-57.

³¹⁵ Ο Κυριακίδης, όταν περιγράφει τη μάχη του Ν. Κόσμου (23/4/44), γράφει: «Τελευταίοι μπαίνουν στη μάχη οι Δουργουντιώτες-Λόχος του Ι/2 Τάγματος» (σ. 385-386) και μαζί του συμφωνεί ο Ορέστης Μακρής, καπετάνιος του 1^{ου} Συντάγματος, όταν δίνει τη σύνθεση της 1^{ης} Ταξιαρχίας στο βιβλίο του, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. της Αθήνας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 318-319.

³¹⁶ Φίλιππος Π. Αρμαανίδης, ό.π., στο ίδιο.

σχήμα του 2^{ου} Συντάγματος³¹⁷: Στρατιωτικός διοικητής ο Κιλισμανής Γιάννης (Ψ. Γύλος), ταγματάρχης (ΠΒ) και από τον Δεκέμβριο του 1944 ο Βασίλης Βενετσανόπουλος, αξιωματικός πεζικού. Α΄ καπετάνιος ο Αργυροηλιόπουλος Θεόδωρος (Ψ. Λάμπρος) και για ένα διάστημα πριν από αυτόν ο Κ. Τσιρίκος. Β΄ καπετάνιος ο Τάσος Πλούμης, κατόπιν ο Ορέστης Μακρής και στην απελευθέρωση ο Τάσος Ρασιάς. Υπασπιστής ο Νικήτας, έφεδρος υπολοχαγός. Στο επιτελείο του Συντάγματος, κατά την περίοδο της απελευθέρωσης και τον Δεκέμβρη του 1944, ήταν και οι Μακαρώνας Κώστας, Μπούρμπος Σωτήρης, Σιδέρης Γιώργος. Περιλάμβανε 3 Τάγματα. Το 1^ο Τάγμα είχε στρατιωτικό διοικητή από τον Ιούνιο του 1944 τον Γιάννη Κυριακίδη, Α΄ καπετάνιο τον Γιώργη Ζαφειρόπουλο (Ψ. Μουστάκιας), Β΄ καπετάνιο τον Μαυρόπουλο Κώστα και τον Κορμούλη Βαγγέλη (Ψ. Βασίλης) στο επιτελείο.³¹⁸ Τέλος, το 1^ο Τάγμα περιλάμβανε 3 Λόχους, Νέο Κόσμο-Δουργούτι, Κατσιπόδι και Αη Γιάννη-Λεύκα.

4.4. Λόχος Δουργυτίου

Ο Λόχος Δουργυτίου είχε καπετάνιο τον Αντρανίκ Γουγκασιάν και επιλοχία τον Κλεάνθη Τοσουνίδη. Διμοιρίτες οι Γιώργος και Γιάννης Γαβαλάς και ο Θεόδωρος Καραπάνος (Λάκης). Επίσης περιλάμβανε τους Μήτσο Δελακούρα, Σαργκίς, Μαμίδα Τασία, Μαρία Σακκάτου και άλλους, όπως ο Βαγγέλης Ντερμιτζόγλου από τον οποίο αντλούμε ορισμένες πληροφορίες.

Ο Αντρανίκ Γουγκασιάν σκοτώθηκε λίγες μέρες πριν από το Μπλόκο του Δουργυτίου σε ενέδρα στο Φάρο³¹⁹. Ο Β. Ντερμιτζόγλου, υποστηρίζει ότι ήταν παρών και εξιστορεί: «Ήμασταν εγώ κι ο Κάλφας στην Αγορά. Κι έρχεται ο Αντρανίκ, ήτανε σουρούπωμα, δεν είχε σκοτεινιάσει ακόμα. Οι τσολιάδες ερχότανε από τη Φραντζή, για να πιάσουνε τον Φάρο. Πιάνουνε τον Φάρο και πέφτουνε πιστολιές. Και φεύγουμε εγώ, ο Κάλφας κι ο Αντρανίκ από το Δουργούτι για να πάμε στον Φάρο και μόλις φτάσαμε στο εργαστήριο του Αντρανίκ μας ήρθε μια ριπή 4-5 σφαίρες από κοντινή απόσταση. Στη μέση ήτανε ο Αντρανίκ και μου λέει ‘Βαγγέλη χτυπήθηκα’». ³²⁰ Το τραύμα ήταν μοιραίο και ο Αντρανίκ ξεψύχησε. Ο Βαχάν Ντακεσιάν μας δίνει μια πιο επική εκδοχή: «Ο Αντρανίκ Γουγκασιάν με το πολυβόλο

³¹⁷ Παρουσιάζουμε μόνο τον κλάδο που καταλήγει στο Λόχο Δουργυτίου.

³¹⁸ Ορέστης Μακρής, *Ο Ε.Λ.ΑΣ. της Αθήνας*, ό.π., σ. 318-319.

³¹⁹ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

³²⁰ «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π.

του στον ώμο, οδήγησε τα παλικάρια του μέσα από τα λαβυρινθώδη στενά σκονισμένα σοκάκια. Στην άκρη της γειτονιάς πήραν θέση πίσω από τα τελευταία σπίτια. Ο Αντρανίκ έστησε το πολυβόλο έτσι, ώστε μέσα από μια χαραμάδα να σημαδεύει προς εκείνο το λόφο, απ' όπου θα ορμούσαν οι τσολιάδες. Το σημείο που είχε σταθεί ήταν ιδανικό και για να διευθύνει τη μάχη, αλλά και να χτυπά άμεσα τους εχθρούς. Οι τσολιάδες δεν είχαν φανεί ακόμη». Ακολουθεί η συμπλοκή με τους τσολιάδες και όταν τελειώνει η μάχη οι άνδρες του τον αναζητούν. Ο Β. Ντακεσιάν συνεχίζει: «Δυο άντρες έτρεξαν αμέσως στο σημείο που ήταν ο Αντρανίκ. Τον βρήκαν πεσμένο, με το δεξί του χέρι να κρατά ακόμη σφιχτά το πολυβόλο του. Οι σφαίρες του εχθρού τον είχαν βρει στο στήθος. Το αίμα του είχε βάψει την πετρώδη ξερή ελληνική γη, που μέσα της υποδεχόταν όλους τους μάρτυρες για την ελευθερία. Όλοι οι άντρες μαζεύτηκαν γύρω από τον αγαπημένο τους ηγέτη, γεμάτοι θλίψη και πένθος. Προς τιμή του ήρωά τους, έριξαν τρεις φορές στον αέρα με τα όπλα τους. Και ήταν σαν να άκουγαν ακόμη στα αυτιά τους τις εμψυχωτικές κραυγές του Αντρανίκ: Αέρα...!»³²¹ Πρόκειται για δύο διαφορετικές εκδοχές του θανάτου, όμως είναι γεγονός ότι λίγο πριν το Μπλόκο ο Λόχος Δουργούτιου χάνει τον καπετάνιο του. Μια μεγάλη απώλεια κρίνοντας από το τραγούδι των Ελασιτών: *«Στου Φάρου το φυλάκιο επέσαμε μια νύχτα/ Επέσαμε στους Μπουραντάδες απάνω τους με λύσσα/ απάνω τους με λύσσα/ Την ώρα που χανότανε το αργυρό φεγγάρι/ Με μια ριπή μας φάγανε ένα μας παλληκάρι/ ένα μας παλληκάρι/ Τον έλεγαν Αντρανίκ, του Λόχου μας καμάρι/ Κι έπεσε για τη λεφτεριά σαν άγριο λεοντάρι»*.³²²

Για τον Σαργκίς Φόγκα ο Γ. Κυριακίδης μας πληροφορεί ότι «κάθονταν στα Ιταλικά, το παλληκάρι αυτό του Ε.Λ.Α.Σ. σκοτώθηκε πολεμώντας πλάι μου πέντε μέρες πριν το Μπλόκο».³²³ Η ειδική αποστολή που έμελλε να του κοστίσει τη ζωή διεξήχθη στα Πατήσια στις 4 Αυγούστου 1944. Ο Κλεάνθης Τοσουνίδης ανέλαβε καπετάνιος του Λόχου και κατάφερε να συγκροτήσει ορισμένους από τον Λόχο κατά τη διάρκεια του Μπλόκου για να διαφύγουν και να πάρουν μέρος σε κίνηση αντιπερισπασμού. «Στη διάρκεια του εμφύλιου, πιάστηκε και στάλθηκε στο Μακρονήσι. Δραπέτευσε κολυμπώντας ως το Σούνιο. Επί τρία χρόνια κρυβόταν σε υπόγειο κάτω από την παράγκα του. Υπήρξε για πολλά χρόνια πρόεδρος του

³²¹ Βαχάν Ντακεσιάν, ό.π., σ. 55-56.

³²² «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π..

³²³ Γιάννης Κυριακίδης, ό. π., σ. 318-319.

Παραρτήματος Νέου Κόσμου της Πανελλήνιας Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (Π.Ε.Α.Ε.Α.)».³²⁴ Η Μαρία Σακκάτου, σύζυγος του Γιάννη Κυριακίδη, γεννήθηκε το 1925 στην Κεφαλλονιά και πέθανε, 30 μέρες μετά το θάνατο του συζύγου της, το 2009.³²⁵

4.5 Δράση του Λόχου Δουργουτίου

Ο ΕΛΑΣ Αθήνας-Πειραιά ήταν ένας πολύ ιδιόμορφος, μυστικός στρατός, καθώς δεν υπήρχε συστηματική στρατιωτική εκπαίδευση ή οργάνωση, δεν υπήρχαν χώροι στρατωνισμού, ούτε στολές ή διακριτικά. Το βράδυ κάθε Ελασίτης γινόταν στρατιώτης και το πρωί μετέβαινε σαν «πολίτης» στο σπίτι του και στην εργασία του. Κυριότερο χαρακτηριστικό ήταν πως οι μαχητές ήταν ουσιαστικά άοπλοι. Στα τέλη του 1942, ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας διέθετε σε ολόκληρη την πόλη μόλις 2 υποπολυβόλα, 15 τυφέκια και 80 πιστόλια και περίστροφα με ελάχιστα πυρομαχικά.³²⁶ Τα μικρά όπλα τα φρόντιζαν, τα συντηρούσαν και τα έκρυβαν αυτοί που τα είχαν. Σε μερικές περιπτώσεις υπήρχαν ειδικές αποθήκες που κρύβονταν εκρηκτικά, περισσότερα όπλα και πυρομαχικά, που ήταν πιο πολύτιμα και από τα όπλα γιατί συχνά έμεναν άχρηστα από έλλειψη πυρομαχικών. Στο γενικό καθήκον όλων για την ανεύρεση, αγορά, αποθήκευση, μεταφορά οπλισμού υπήρχαν στα πιο πάνω κλιμάκια από τον Λόχο κάποιοι που ήταν χρεωμένοι με αυτή τη δουλειά. Στη Ν. Σμύρνη το πρώτο αυτόματο κάνει την εμφάνισή του στις αρχές του 1943. Ο Βασίλης Γρατσίας έχει καταφέρει να πάρει μερικά όπλα και δυναμίτιδα στη Γλυφάδα και μερικά από αυτά μεταφέρθηκαν στη Ν. Σμύρνη από τον Γιώργο Βαπορίδη με το μεγάλο χειροκίνητο καρότσι του, με το οποίο έφερνε ξύλα από το βουνό. Ο Βαπορίδης μετέφερε πολλές φορές όπλα από το Δουργούτι (περιοχή Φόρντ, απέναντι από το Πάντειο Πανεπιστήμιο)³²⁷, το Ν. Κόσμο και αλλού. Χρησιμοποιήθηκε επίσης σαν διαμετακομιστική γιάφκα ένα σπιτάκι κοντά στις φυλακές στο συνοικισμό Αη Σώστη. Η μεταφορά όπλων από μία συνοικία σε άλλη ήταν μία συνήθης πρακτική, όπως και η βοήθεια μιας Ελασίτικης οργάνωσης σε μια άλλη σε γειτονική.

³²⁴ Ριζοσπάστης, «Μνήμες Αγωνιστών», 9/8/2012.

³²⁵ Ριζοσπάστης, «Μνήμες Αγωνιστών», 14 /3/ 2009.

³²⁶ Κωνσταντίνος Καρίμπας, ό.π., σ. 51.

³²⁷ Βλ. παράρτημα 1, χάρτης 5.

Στο Δουργούτι πρέπει να υπήρχαν όπλα και σε αυτό βοηθούσε η δαιδαλώδης δομή του συνοικισμού και η ύπαρξη της Αγοράς με αποθήκες τροφίμων, κάλυψη για διακίνηση πάσης φύσης παράνομου υλικού. Γενικά η διακίνηση οπλισμού γίνονταν με μεγάλη προσοχή και στην περίοδο 1942-1943 τα μακρύκανα όπλα κρύβονταν σε μόνιμες αποθήκες, γνωστές μόνο από τον ιδιοκτήτη και ένα άτομο ακόμη, για ειδικό λόγο σε δύο. «Ιδιοκτήτης» δεν ήταν πάντα ο πραγματικός ιδιοκτήτης, αλλά αυτός με τον οποίο ερχόταν σε επαφή ο Ελασίτης που γνώριζε την αποθήκη. Στις περισσότερες περιπτώσεις η οικογένεια που κατοικούσε στην «αποθήκη» δε γνώριζε πλην ενός την ύπαρξή της. Το 1944, που πύκνωσαν οι μάχες, αναζητήθηκαν τρόποι ευκολότερης πρόσβασης στις αποθήκες, όπως ένας ασβεστόλακκος στα όρια Ν. Σμύρνης-Φαλήρου που είχε διαρρυθμισθεί σε κρύπτη όπλων και γνώριζε μόνο ένας.

Με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας όλα άλλαξαν και στις συνοικίες «όλοι ήταν στο πόδι». Πολλοί Ιταλοί, κυρίως οι αντιφασίστες, δεν ήθελαν να παραδοθούν στους Γερμανούς μαζί με τον οπλισμό τους. Έτσι πουλούσαν οπλισμό σχετικά φτηνά ή τον αντάλλασσαν με πολιτικά ρούχα. Στην περιφέρεια της Ν. Σμύρνης και των γύρω συνοικιών συγκεντρώθηκαν πολλά όπλα, μια επιχείρηση πολύ επικίνδυνη και όχι αναίμακτη. Οι Γερμανοί έκαναν τα πάντα για να εμποδίσουν την διαρροή οπλισμού σε αντάρτες και ο Γ. Κυριακίδης αναφέρει ότι αυτή η δουλειά απαιτούσε γνώσεις και πολλές γνωριμίες. Μάλιστα προσθέτει ότι οι Γερμανοί και κατ' επέκταση και τα τσιράκια τους στο θέμα «όπλα» ήταν αμείλικτοι. Κατοχή όπλου από οποιονδήποτε πολίτη, είχε ποινή θανάτου.³²⁸

Οι περισσότεροι Ελασίτες, το φθινόπωρο του 1942, δεν γνώριζαν την χρήση όπλων και τακτικών μάχης, εκτός όσων είχαν υπηρετήσει και γυρίσει από το μέτωπο. Θεωρητικά μαθήματα χειρισμού και συντήρησης όπλων γίνονταν συχνά στα τμήματα του Ε.Λ.Α.Σ., όμως έλειπε η πρακτική εξάσκηση. Ο νεανικός ενθουσιασμός και η πίστη αναπλήρωνε το κενό. Οι περισσότεροι Ελασίτες ήταν νέοι, αγύμναστοι και δεν είχαν πάει Στρατό, καθώς ήταν στρατολογημένοι από την ΕΠΟΝ. Η τακτική και οι κανόνες της μάχης μαθαίνονταν στο πεδίο. Οι λίγοι μεγαλύτεροι και εμπειροπρότεροι τοποθετούνταν επικεφαλής ομαδάρχες ή διμοιρίτες. Και αυτοί όμως μάθαιναν αυτόν τον ιδιότυπο πόλεμο σε αστικό περιβάλλον. Ο Ελασίτης Β. Ντερμιτζόγλου θυμάται:

³²⁸ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 84, 85, & 94.

«Όταν μου δώσανε μια χειροβομβίδα και με βάλανε σκοπιά, νόμιζα ότι είχα την ατομική βόμβα στα χέρια μου».³²⁹

Αδυναμίες υπήρχαν και στο θέμα της οργάνωσης, χαρακτηριστικά η ονομασία «Α΄ Σώμα Στρατού» αντιστοιχούσε, στην προπολεμική διάταξη του Ελληνικού Στρατού και των αντίστοιχων στρατολογικών περιφερειών (το Α΄ Σώμα ήταν της πρωτεύουσας). Αυτές οι ηχηρές στρατιωτικές ονομασίες δεν είχαν πραγματικό αντίκρισμα, αλλά παρόλο που δεν αντιστοιχούσαν σε στρατιωτικά τμήματα αυτής της επιχειρησιακής δυνατότητας, ο αντίκτυπος ήταν μεγάλος στον τομέα της προπαγάνδας.³³⁰ Αυτό που αποκαλούνταν «Λόχος» ήταν κάτι ακαθόριστο ως προς τον αριθμό, παράδειγμα 33 μαχητές ίσον μια διμοιρία³³¹ ισχύει χονδρικά. Το ίδιο και για τη διοίκηση και τα καθήκοντα, όπου οι διοικητές άλλαζαν συχνά ανάλογα με τις ανάγκες (ορισμένοι έφευγαν «για το βουνό»). Από αυτή την άποψη δεν μπορεί να προσδιορισθεί η αριθμοδύναμη στις διμοιρίες ή ο αριθμός των διμοιριών στο «Λόχο Δουργούτι».

Άλλο ζήτημα ήταν πόσοι από τον Λόχο ήταν οπλισμένοι. Ήδη αναφέρθηκε το πρόβλημα οπλισμού και κυρίως η έλλειψη πυρομαχικών. Καθώς όπλα δεν υπήρχαν για όλους, επί τόπου οι επικεφαλής λάμβαναν υπόψη τον αριθμό των διαθέσιμων όπλων, εκείνη τη στιγμή, την σοβαρότητα της επιχείρησης και τους παρόντες. Το πρόβλημα εξεύρεσης, μεταφοράς και απόκρυψης και επαναπόκρυψης οπλισμού σε κρυψώνες μετά τη μάχη επιλύθηκε, εν μέρει, με την καθιέρωση από το Μάιο του 1944 των περίφημων «φρουραρχείων» (μόνιμη φρουρά ενόπλων στις συνοικίες). Μέλη του φρουραρχείου ήταν τα πιο μαχητικά στελέχη του Ε.Λ.Α.Σ., με επικεφαλής τον «φρούραρχο», που ήταν ομαδάρχης ή διμοιρίτης. Οι μαχητές του φρουραρχείου ήταν πάντα μαζί και είχαν συγκεκριμένο μέρος (στέκι) που διέμεναν. Ο Β. Ντερμιτζόγλου λέει σχετικά: «Όλο το Δουργούτι ήταν φρουραρχείο. Περίπολα και τα λοιπά. Το βράδυ δεν έμπαινε κουνούπι. Ήταν ΕΛΑΣ στο Δουργούτι, δεν υπήρχε άλλη οργάνωση. Γύρω γύρω από το Δουργούτι, υπήρχαν περίπολα. Χώρια οι σκοπιές».³³² Η εικόνα παραπέμπει σε αυτό που ονομάζει ο Δ. Παρτσαλίδης ³³³ «ανυπότακτες

³²⁹ «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π..

³³⁰ Κωνσταντίνος Καρίμπας, ό.π., σ. 52-53.

³³¹ Φίλιππος Αρμαανίδης, ό.π., σ. 56-57.

³³² «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π..

³³³ «ΕΑΜ Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945», ό.π., σ. 1.

συνοικίες που έγιναν κομμάτι της Ελεύθερης Ελλάδας μέσα στη μύτη του κατακτητή».

Βέβαια, όπως γράφει ο Γ. Κυριακίδης: «Εδώ δεν πρέπει να υπερβάλουμε. Να παρεξηγούμε. Ελεύθερες περιοχές δε σημαίνει ότι δεν μπήκαν οι Γερμανοί ή Ταγματασφαλήτες σε αυτές. Σημαίνει ότι ούτε οι Γερμανοί, ούτε περισσότερο οι Ταγματασφαλήτες μπορούσαν όποτε ήθελαν ή με όποια δύναμη ήθελαν να μπαίνουν ανενόχλητοι στις περιοχές αυτές. Σημαίνει ότι ανάλογα με την περίπτωση ο Ε.Λ.Α.Σ. θα τους χτυπούσε, θα έδινε τον καιρό στις άλλες οργανώσεις να πάρουν τα μέτρα τους, στους “παράνομους” να διαφύγουν».³³⁴ Ανεξάρτητα από τις εκτιμήσεις είναι πάντως γεγονός ότι τα συνοικιακά «φρουραρχεία» ήταν μία αποτελεσματική μέθοδο ένοπλης περιφρούρησης. Ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας δεν ήταν ένας «αόρατος» στρατός μέσα στις συνοικίες, αλλά ένας «μόνιμος» στρατός μέσα σε αυτές. Μια σταθερή δύναμη κρούσης, η οποία λάμβανε μέρος στις μικρές ή μεγάλες μάχες της συνοικίας ή των γύρω περιοχών. Περιπολούσαν κατά τμήματα ανάλογα τη δύναμη του φρουραρχείου και είχαν ένα δίκτυο πληροφοριοδοτών που ειδοποιούσε έγκαιρα για την παρουσία εχθρικών τμημάτων. Μόλις έπαιρναν την πληροφορία ειδοποιούσαν με συνδέσμους την διοίκηση του Λόχου και του Τάγματος, όπως και τα γειτονικά φρουραρχεία. Ωστόσο στο Μεγάλο Μπλόκο του Δουργουτίου τίποτε από τα παραπάνω δεν λειτούργησε έγκαιρα.

Μια ακόμη μεγάλη αδυναμία ήταν η αριθμητική υπεροχή και η ποιότητα του εξοπλισμού του εχθρού, όταν εισέβαλλε στις συνοικίες. Για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος ο Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας εφάρμοζε την τακτική της ελαστικής άμυνας, «δηλαδή των αιφνίδιων προσβολών του εχθρού και της κλιμακωτής απαγκίστρωσης, με στόχο την κατατριβή και την καθυστέρηση του εχθρού για να δοθεί δυνατότητα σε στελέχη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στη συνοικία να διαφύγουν. Η τακτική αυτή εκμεταλλευόταν τα δαιδαλώδη μικρά σοκάκια, τις παράγκες, την άριστη γνώση του χώρου, τον εύκολο προσανατολισμό, την συνδρομή των κατοίκων και την άναρχη χωροταξία των συνοικισμών».³³⁵ Αν αυτά ίσχυαν γενικά για τις Ανατολικές συνοικίες μπορούμε να φανταστούμε πόσο περισσότερο ίσχυαν για το Δουργούτι, που ήταν «άβατο» για τις αρχές ήδη από τον μεσοπόλεμο. Τον χώρο γνώριζαν μόνο οι κάτοικοί του. Η τακτική της «ελαστικής άμυνας» γίνονταν από μικρά ευκίνητα ΕΛΑΣίτικα

³³⁴ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 73.

³³⁵ Φίλιππος Αρμανίδης, ό.π., σ. 58.

τμήματα τα οποία συμπύσσονταν μέσα στη γειτονιά και με την κάλυψή της χτυπούσαν τους εισβολείς από άλλη κατεύθυνση. Δεν υπήρχε σταθερό μέτωπο, αλλά μια διαρκώς αυξομειούμενη αιφνιδιαστική πίεση από διάφορες κατευθύνσεις. Τα λιγοστά όμως πυρομαχικά ανάγκαζαν κάθε τμήμα να μην χτυπήσει περισσότερο από δύο φορές, πριν συμπτυχθεί ή διαλυθεί μέσα στη συνοικία για να ακολουθήσει άλλο τμήμα.

Κάθε συνοικία, πιο συχνά από τον Απρίλιο του 1944, βοηθούσε την άλλη.³³⁶ Έτσι μια μάχη μπορούσε να διαρκέσει ολόκληρη ημέρα, όπως αυτή του Ν. Κόσμου – Κατσιποδίου, στις 23 Απριλίου 1944, όπως την παραθέτει ο Γ. Κυριακίδης.³³⁷ Από αυτή την άποψη δεν μπορεί να καταγραφεί με ακρίβεια η ακτίνα δράσης του Λόχου Δουργουτίου, που επιχειρούσε σε ένα «φρευστό» μέτωπο, χωρίς ένα προκαθορισμένο σχέδιο. Απλά, από τη γεωγραφία του ευρύτερου χώρου του Δουργουτίου–Ν. Κόσμου και με βάση τα στοιχεία που παρέχουν οι πηγές, μια περιμετρική οριοθέτηση της δράσης του καλύπτει: Αη Σώστη (όριο με Ν. Σμύρνη), Συγγρού (όριο με Καλλιθέα), Βουλιαγμένης μέχρι τον Αη Γιάννη (όριο με Γούβα), Λόφος Κυνοσάργους (όριο με Κατσιπόδι) και Λόφος Ζωοδόχου Πηγής-Φάρος (όρια με Κατσιπόδι–Ν. Σμύρνη).

Σημαντικά πλεονεκτήματα τα οποία αναπλήρωναν τις ελλείψεις του Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας ήταν η ικανότητα των διοικητών, που αναγκαστικά αυτοσχεδίαζαν συνεχώς για αναζήτηση λύσης στο λιγοστό οπλισμό και τα περιορισμένα πυρομαχικά. Επίσης, η γνώση της περιοχής και ο ηρωισμός των μαχητών, που αναπλήρωνε την απειρία. Η αυτοθυσία τους ήταν μια πραγματικότητα που αντιμετώπισαν οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους όταν αναγκαστικά, για μερικές ώρες, εισβάλλουν στις συνοικίες και πριν νυχτώσει αποχωρούν. Την ίδια εμπειρία είχαν και οι Άγγλοι για 33 μέρες στα Δεκεμβριανά, μεταφέροντας από το μέτωπο της Ιταλίας εμπειροπόλεμα τμήματα με βαριά όπλα, τανκς και αεροπορία. Οι ΕΛΑΣίτες υπερασπίζονταν τις γειτονιές, με τη βοήθεια των κατοίκων, ορισμένοι από αυτούς συγγενείς ή φίλοι τους, όχι ουδέτεροι «παρατηρητές». Ο Γ. Κυριακίδης γράφει σχετικά: «Κατά τη διάρκεια της μάχης δε ‘νέκρωνε’ η περιοχή. Υπήρχε κίνηση. Υπήρχε κινητοποίηση του λαού

³³⁶ «Από τον Απρίλη του 44 έχουμε συνεχή βοήθεια της κάθε συνοικίας που χτυπιέται από τις γειτονικές της. Αυτό αυξάνει κατά πολύ τη δύναμη πυρός της συνοικίας. Δημιουργεί σύγχυση στα επιτελεία των Γερμανών και Ταγματασφαλητών». Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 73.

³³⁷ Στο ίδιο σ. 75. Πρόκειται για τη μάχη 2, βλ. επόμενη σ.

και των οργανώσεών του. Υπήρχαν ακόμη μαχητικές εκδηλώσεις, διαδηλώσεις, χωνιά κ.τ.λ.». ³³⁸ Οι μάχες στις οποίες ενεπλάκη ο Λόχος Δουργουτίου είναι: ³³⁹

1. Πρωτοχρονιά του '44. Επίθεση γερμανοτσολιάδων και μελών της Ειδικής Ασφάλειας σε Βύρωνα, Νέο Κόσμο, Κατσιπόδι. Οι πολιτικές οργανώσεις και ο Ε.Λ.Α.Σ. με αυξημένη επαγρύπνηση και περιφρούρηση «αντιμετώπισαν σωστά την επιδρομή. Σε αρκετά σημεία τους χτύπησαν αιφνιδιαστικά με αυτόματα και τους προξένησαν απώλειες.» ³⁴⁰ Αποτέλεσε την πρώτη κεντρικά οργανωμένη τρομοκρατική επιδρομή στις συνοικίες και προβλημάτισε το επιτελείο του Α' Σ.Σ. γιατί έδειχνε τι θα επακολουθούσε. Εκδόθηκε σχέδιο Ημερήσιας Διαταγής του Σώματος προς όλες τις μονάδες για οργανωτική προετοιμασία.
2. «Στις 23/4/44 χτυπήθηκε από Γερμανοτσολιάδες η περιοχή Αη Γιάννη-Νέου Κόσμου-Φάρου. Ειδοποιούνται έγκαιρα τα ελασίτικα τμήματα από τις γύρω περιοχές Γούβα και Υμηττό με επικεφαλής τον Γιάννη Κυριακίδη. ³⁴¹ Από τη Νέα Σμύρνη στέλνεται όλη η διαθέσιμη δύναμη του Ε.Λ.Α.Σ. μαζί και οι Φαληριώτες Ελασίτες που διέμεναν εκείνο τον καιρό στη Νέα Σμύρνη. Οι κύριες δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. που δέχονται την επίθεση με υπεύθυνο τον Γιώργη Ζαφειρόπουλο αμύνονται σθεναρά. Μόλις ο Γιώργης Ζαφειρόπουλος και το επιτελείο του αντιλαμβάνονται ότι ολοκληρώνεται η περικύκλωση των τσολιάδων περνούν στην αντεπίθεση με αιχμή τον Λόφο του Αη Γιώργη που είχε συγκεντρωθεί η κύρια δύναμη των τσολιάδων. Οι Νεοσμυρνιώτες Ελασίτες αναπτύσσονται από το ύψωμα του Φάρου. Τελευταίοι μπαίνουν στη μάχη οι Δουργουτιώτες-Λόχος του Ι/2 Τάγματος που είχε κρατηθεί εφεδρεία από το επιτελείο του Ζαφειρόπουλου. Πιάνουν από τη μάντρα Γαβαλά (επί της οδού Μπακνανά) μέχρι την οδό Αλωπεκής (Φραντζή). Έχουν υπεύθυνους

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 76.

³³⁹ Παράρτημα Ι, χάρτης 6. Οι μάχες είναι αριθμημένες σε αντιστοιχία με το κείμενο. Η τοποθέτησή τους έγινε κατά προσέγγιση, επειδή τα μέτωπα ήταν «ρευστά».

³⁴⁰ Σπύρος Κωτσάκης, ό.π., σ. 165.

³⁴¹ Ο Γιάννης Κυριακίδης ήταν καπετάνιος του ΙΙ/2 (Βύρωνα, Υμηττός, Γούβα) ως τις αρχές του Ιούνη του 1944, όταν μετατέθηκε στρατιωτικός διοικητής του Ι/2 Τάγματος (Ν. Κόσμος-Δουργούτι, Κατσιπόδι, Αη Γιάννης, Λεύκα (βλ. Ορέστης Μακρής ό.π., σ. 319). Από τον ίδιο επιβεβαιώνεται, όταν οργάνωσε και ηγήθηκε της επίθεσης στον Μαργαρίτη (Ιούλη του 1944) αποκαλεί τον εαυτό του «υπεύθυνο» της επιχείρησης και «διοικητή του Τάγματος». Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 73.

τους Αντρανίκ, Τοσουνίδη, Μανώλη και άλλους».³⁴² Τα Τάγματα Ασφαλείας μόλις αντιλαμβάνονται κίνδυνο περικύκλωσης ζητούν επείγοντως ενισχύσεις, που αμέσως καταφτάνουν μαζί και οι «Μπουραντάδες». Κατορθώνουν να κρατήσουν ανοιχτή δίοδο προς Βουλιαγμένης και οι Γερμανοί επιτίθενται από το Μπραχάμι προς τον Φάρο. Τελικά οι Ταγματασφαλίτες κατορθώνουν να απαγκιστρωθούν από την περιοχή με απώλειες.

3. Στις συγκρούσεις σε Βύρωνα, Νέα Ελβετία και Κατσιπόδι (4-5 Ιούνη 1944) «τα Τάγματα Ι και ΙΙ πολεμάνε νύχτα και μέρα».³⁴³ Στις 5 Ιούνη, ενώ το ΙΙ Τάγμα συγκρούεται με ισχυρές δυνάμεις Ευζώνων και ανδρών του Μηχανοκίνητου Τμήματος της Αστυνομίας, από τα ξημερώματα ως τις 14.00 στην αμυντική γραμμή της Νέας Ελβετίας, «την ίδια στιγμή εκδηλώνονταν συγκρούσεις στο Κατσιπόδι και τον Αη Γιάννη, ανάμεσα στις πλαγιοφυλακές των Ευζώνων και το Ι/2 Τάγμα».³⁴⁴ Οι συγκρούσεις έληξαν αργά το απόγευμα με απώλειες των Ταγματασφαλιτών, αποδεικνύοντας πόσο σωστή ήταν η απόφαση του ΕΛΑΣ για οργάνωση φρουραρχείων μέσα στις συνοικίες.
4. «Την Κυριακή 18 Ιούνη 1944 νέο μεγάλο συστηματικό μπλόκο: Γερμανοί, Γερμανοτσοβιάδες, Ειδική Ασφάλεια, Παπαγιώργηδες του Παγκρατίου³⁴⁵ από το πρωί έχουν ζώσει τη Γούβα και το Παγκράτι. Με τηλεβόες καλούν και μαζεύουν κόσμο στην πλατεία Παγκρατίου. Εκεί οι μασκοφόροι υποδεικνύουν και οι δήμιοι αρχίζουν τις εκτελέσεις. Χίλιους περίπου τους προωθούν προς το κέντρο της Αθήνας για το Χαϊδάρι και από εκεί για τα κάτεργα της Γερμανίας».³⁴⁶ Ο ΕΛΑΣ αιφνιδιάστηκε και αργεί να αντιδράσει. Ο 2^{ος} καπετάνιος του Συντάγματος Ορέστης Μακρής βρέθηκε μέσα στο Μπλόκο, όμως κατάφερε να ξεγλιστρήσει και βρήκε το Ι Τάγμα του Γιάννη Κυριακίδη οργανώνοντας επίθεση που εκδηλώνεται κατά τις 9.00 από τα ΙΙ και ΙΙΙ Τάγματα Καισαριανής–Βύρωνα, τμήματα Πολιτοφυλακής και το Ι Τάγμα του Κυριακίδη από Ν. Κόσμο–Νεκροταφείο–Κατσιπόδι. Η αντεπίθεση των Ελασιτών ήταν σφοδρή αιφνιδιάζοντας τους Ταγματασφαλίτες, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Παγκρατίου, επιβιβάστηκαν στα οχήματά τους και έφυγαν εγκαταλείποντας τους ομήρους που πανηγύριζαν για τη σωτηρία

³⁴² Στο ίδιο, σ. 385-386.

³⁴³ Σπύρος Κωτσάκης, ό.π., σ. 188 και Κων/νος Καρίμπας ό.π., σ. 65.

³⁴⁴ Κώστας Καρίμπας, στο ίδιο.

³⁴⁵ Βλ. σ. 106.

³⁴⁶ Σπύρος Κωτσάκης, ό.π., σ. 195.

τους. Ήταν ένα ακόμη μπλόκο χωρίς απώλειες γιατί στην περιοχή βρέθηκαν αξιόλογες μονάδες του Ε.Λ.Α.Σ. (ανάμεσα σε αυτές και το Ι/2 Τάγμα με τους τρεις Λόχους του) που κατόρθωσαν να ενεργήσουν αντεπίθεση από διάφορα σημεία του Παγκρατίου και του Βύρωνα. Η διοίκηση της Ι Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ. διαπίστωσε την προσπάθεια του εχθρού να αυξήσει την πίεση στις Ανατολικές συνοικίες με συνεχή και αιφνιδιαστικά μπλόκα και αποφάσισε να θέσει όλες τις δυνάμεις σε διαρκή επιφυλακή. Μια χαρακτηριστική μαρτυρία: «Αξιωματικοί και μαχητές κοιμόμασταν με τετράωρες βάρδιες. Στο κεφάλι μας για μαξιλάρι είχαμε το κράσπεδο του πεζοδρομίου και για κρεβάτι τον δρόμο».³⁴⁷

5. «Όταν στις 21 Ιουνίου 1944 δύο λόχοι Ευζώνων με μια γερμανική διμοιρία μπλόκαραν τη συνοικία της Καλλιθέας και τον συνοικισμό των Παλιών Σφαγείων (πίσω από τον λόφο Φιλοπάππου προς τον λόφο Σικελίας στην Καλλιθέα) οι εκεί δυνάμεις του 1^{ου} Συντάγματος αναγκάστηκαν να δώσουν σκληρές μάχες. Πριν ακόμη τελειώσει η μάχη το Ι Τάγμα του 2^{ου} Συντάγματος (στρατιωτικός διοικητής ο Γ. Κυριακίδης ο οποίος είχε μετατεθεί από το ΙΙ/2 Τάγμα) που άκουγε τον ορυμαγδό στη Καλλιθέα επεξεργαζόταν μια κίνηση αντιπερισπασμού, προκειμένου να ανακουφίσει τις γειτονικές δυνάμεις και να απαντήσει αποφασιστικά στις συνεχείς επιθέσεις του εχθρού. Τα πυρά είχαν σταματήσει. όταν η διοίκηση του Τάγματος συνέλαβε το τολμηρό σχέδιο της επίθεσης στους στρατώνες του ΙΙ Τάγματος Ευζώνων στου Μαργαρίτη, ένα παλιό καπνεργοστάσιο επί της οδού Καλλιρρόης, μεταξύ της οδού Αναπαύσεως και του Αγίου Παντελεήμονα».³⁴⁸ Ο Κυριακίδης χωρίζει τους ένοπλους μαχητές του σε τρεις ομάδες. «Η 1^η διαθέτει 15 άνδρες από το Νέο Κόσμο και το Δουργούτι με τρία αυτόματα, αραβίδες, χειροβομβίδες και πιστόλια. Επικεφαλής της ομάδας αυτής μπαίνει ο ίδιος και τοποθετείται στο κέντρο του επιθετικού τόξου. Δεξιά του η 2^η ομάδα με 12 άνδρες από το Κατσιπόδι, οπλισμένους με δύο αυτόματα, αραβίδες, χειροβομβίδες και πιστόλια. Επικεφαλής βρίσκεται ο καπετάνιος Ντίνος Μαυρόπουλος. Στο αριστερό τοποθετείται η 3^η ομάδα με 9 άνδρες από το Δουργούτι με τον ίδιο οπλισμό. Επικεφαλής ο καπετάνιος Αντρανίκ. Η 1^η ομάδα κινείται προς το προαύλιο των στρατώνων που βρίσκεται μεταξύ του κτηρίου και της

³⁴⁷ Κων. Καρίμπας, ό.π., σ. 67.

³⁴⁸ Στο ίδιο.

εκκλησίας (πλατεία Αγ. Παντελεήμονα, μεταξύ Καλλιρρόης-Μεναίχμου). Η 2^η ομάδα κινείται από την οδό Φοίβου προς την οπίσθια όψη των στρατώνων ελέγχοντας τους δρόμους προς το δεξιό της ομάδας του κέντρου. Η 3^η ομάδα κινείται από την οδό Ήρας προς το υψωματάκι πίσω από την εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα. Ο συγχρονισμός των τριών ομάδων είναι υποδειγματικός. Οι τσολιάδες αμέριμνοι στέκονται στη γραμμή στο προαύλιο, με την караβάνα τους για να πάρουν το συσσίτιό τους. Είναι κουρασμένοι από την οκτάωρη μάχη με το 1^ο Σύνταγμα. Οι τρεις ομάδες συγκλίνουν προς το κτήριο και ο Λευτέρης δίνει το σύνθημα έναρξης της επίθεσης. Ο Θόδωρος Καραπάνος με μία χειροβομβίδα αναποδογυρίζει το καζάνι του συσσιτίου. Την ίδια στιγμή η 3^η ομάδα του Αντράνικ συγκρούεται με έναν υπολοχαγό και επτά τσολιάδες στο ύψωμα. Ο υπολοχαγός και δύο τσολιάδες είναι νεκροί. Ο Λευτέρης³⁴⁹ με την ομάδα του θερίζουν κυριολεκτικά. Οι μισοί τσολιάδες πέφτουν στο προαύλιο και οι άλλοι μισοί τρέχουν προς την πύλη του κτηρίου και χώνονται στις ισόγειες αίθουσες. Εκεί τους παραλαβαίνει η 2^η ομάδα του Ντίνου με ριπές και χειροβομβίδες. Το ίδιο κάνει και ο Λευτέρης με τη δική του ομάδα ρίχνοντας χειροβομβίδες μέσα από τα παράθυρα. Οι γερμανοτσολιάδες ζουν την κόλαση του Δάντη. Κι όλα αυτά μέσα σε πέντε λεπτά της ώρας. Η επιχείρηση έχει λήξει με επιτυχία και τα τμήματα αποχωρούν ήσυχα, χωρίς να ενοχληθούν καθόλου. Οι απώλειες των Ταγμάτων είναι βαριές. Οι τσολιάδες πανικοβλήθηκαν και ζητούν να μεταφερθούν στο στρατόπεδό τους στο Γουδί»³⁵⁰. «Το Σώμα Στρατού γι' αυτή την τολμηρή επιχείρηση συγχάρηκε τους Ελασίτες και με Ημερήσια Διαταγή απένειμε τιμητική διάκριση στον Γιάννη Κυριακίδη. Η Ημερήσια Διαταγή διαβιβάστηκε και στη Γραμματεία των Στρατιωτικών της Π.Ε.Ε.Α.,³⁵¹ ενώ η Διοίκηση του Σώματος Στρατού σε τιμητική εκδήλωση χάρισε στον στρατιωτικό διοικητή του Τάγματος Γιάννη Κυριακίδη ένα πιστόλι *parabellum*, λάφυρο».³⁵² Πρέπει να επισημανθεί ότι τέτοιες επιχειρήσεις αποτελούσαν εξαίρεση, καθώς οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ Αθήνας σπάνια ήταν σε

³⁴⁹ Πρόκειται για τον Γ. Κυριακίδη, επικεφαλής της 1^{ης} ομάδας.

³⁵⁰ Ορέστης Μακρής, ό.π., σ. 110-111.

³⁵¹ Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης («Κυβέρνηση του Βουνού») ιδρύθηκε από το Ε.Α.Μ. στις 10 Μαρτίου 1944.

³⁵² Σπύρος Κωτσάκης, ό. π., σ.196-197.

θέση να πραγματοποιούν παρόμοιες καταδρομές χωρίς να υπολογίζουν το κόστος σε πυρομαχικά.

6. «Στη μεγάλη μάχη της Καλλιθέας 24/7/44 που άρχισε στη οδό Μπιζανίου και γενικεύτηκε σε ολόκληρη την Καλλιθέα πήραν μέρος τμήματα του Ε.Λ.Α.Σ. από όλες τις γειτονικές συνοικίες. Στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. που έτρεξαν σε ενίσχυση, ήταν τμήματα από το Κατσιπόδι – Δουργούτι - Αη Γιάννη με επικεφαλής του Τάγματος τον Λευτέρη».³⁵³ Τα τμήματα αυτά απέτρεψαν κυκλωτική κίνηση των Ταγμάτων Ευζώνων στον λόφο Σικελίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα δύο φρουραρχεία του ΕΛΑΣ στο Δουργούτι (ένα στην ΕΘΕΛ και ένα στην οδό Μπακνανά)³⁵⁴ αμυνόμενα σθεναρά. Στη συνέχεια της μάχης, ο Γ. Κυριακίδης στο Ιωσηφόγλειο (ορφανοτροφείο επί της Συγγρού), με 25 μαχητές και άλλους 15 μαχητές από τη Ν. Σμύρνη ενίσχυσε την αμυντική διάταξη του ΕΛΑΣ στη γραμμή των οδών Μενελάου-Δημητρακοπούλου στην Καλλιθέα. Μετά τη μάχη, όπως ο ίδιος διηγείται, «ολόκληρο το τμήμα πέρασε το ποτάμι (Ιλισσό) και από τα περιβόλια του Μοσχάτου-Σφαγείων έφτασε στη Χαμοστέρνα, στο Κουκάκι, πέρασε τη λεωφόρο Συγγρού και βρέθηκε στο φιλικό περιβάλλον του Δουργούτιου».³⁵⁵
7. «Στις 3/8/1944 ο Πλυτζανόπουλος³⁵⁶ έχει λυσσάζει. Δεν μπόρεσε να μπει στην Καισαριανή και τον Βύρωνα και πιστεύει πως η συνοικία του Νέου Κόσμου είναι πιο εύκολη λεία, μια και βρίσκεται πολύ μπροστά από την

³⁵³ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π. σ. 246.

³⁵⁴ Ορέστης Μακρής, ό.π. σ. 119-120, επίσης σχεδιαγράμματα της μάχης (1^η και 2^η φάση) σε παράρτημα. Επίσης, Κων/νος Καρίμπας, ό.π., σ. 69-72. Ο Κων. Καρίμπας παρουσιάζει αναλυτικά τη μάχη η οποία θεωρείται από τις πιο αιματηρές που έδωσε ο ΕΛΑΣ Αθήνας. Στο σχεδιάγραμμα της μάχης που παραθέτει (σ. 70) φαίνεται καθαρά, τόσο η διάταξη των δυνάμεων των Ευζώνων-Γερμανών, όσο και η αμυντική διάταξη των δυνάμεων του ΕΛΑΣ Καλλιθέας. Η ομάδα του Ι/2 Τάγματος που καλύπτει το δεξιό άκρο της αμυντικής γραμμής του ΕΛΑΣ (δίπλα στο εργοστάσιο ΕΘΕΛ), (1^η φάση), καθώς και στη συνέχεια της μάχης την ομάδα των 40 μαχητών του Ι/2 Τάγματος που διασχίζει τη Συγγρού, επιχειρώντας επί της οδού Μενελάου να δημιουργήσει μία δεύτερη γραμμή άμυνας (2^η φάση). Στη 2^η φάση ήδη είχε προηγηθεί ταχύτατη υποχώρηση του Ελασίτικου μετώπου και οι 10 ηρωικοί μαχητές της ομάδας Γυμνόπουλου (1 από τις 4 ομάδες αμυντικής διάταξης του ΕΛΑΣ) εγκλωβίστηκαν στην αδιέξοδη οδό Μπιζανίου, όπου μέσα σε μια μονόροφη οικία (Μπιζανίου 10) πολέμησαν ηρωικά και απελπισμένα μέχρι το τέλος.

³⁵⁵ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 246.

³⁵⁶ Ο συνταγματάρχης Ιωάννης Πλυτζανόπουλος, από το Μάιο του 1944, ήταν διοικητής του 1^{ου} Συντάγματος Ευζώνων Αθηνών (είχε 3 Τάγματα και 1 Τάγμα της Φρουράς του Αγνώστου Στρατιώτη) και «δεξί χέρι» του δωσίλογου πρωθυπουργού Ι. Ράλλη.

«Κόκκινη γραμμή».³⁵⁷ Νομίζει πως θα βρει αφύλακτη τη συνοικία και ανενόχλητος θα συγκεντρώσει ομήρους! ΛΑΘΟΣ! Το 2^ο Σύνταγμα βρίσκεται σε θέση μάχης».³⁵⁸ Με αυτό τον θριαμβικό τόνο ο καπετάνιος Ορέστης Μακρής (Ψ. Γιάννης)³⁵⁹ περιγράφει την αποτυχημένη προσπάθεια των Ταγμάτων Ασφαλείας να διεισδύσουν στο Νέο Κόσμο. Είχε προηγηθεί η ανάπτυξη του Ι Τάγματος του Γ. Κυριακίδη στις θέσεις Κατσιπόδι-Αη Γιάννη-Φάρος, ενώ ο Λόχος Ν. Κόσμου-Δουργούτι είχε παραμείνει στη συνοικία για τη φύλαξή της. Το ΙΙ Τάγμα του Σπύρου Μπούσια (Ψ. Παύλος) κάλυπτε τη γραμμή από τη Γούβα ως τα σύνορα του Βύρωνα με την Καισαριανή και είχε παραταχθεί κατά μήκος των οδών Φιλολάου και Υμηττού. Το ΙΙΙ Τάγμα της Καισαριανής με τον Σταύρο Πρασσά είχε αναπτύξει τις δυνάμεις του από τον Αη Νικόλα (σημερινό Δημαρχείο) έως το άλσος Κουπονίων (Ιλίσσια) και Ζωγράφου. Έτσι είχε δημιουργηθεί μία σταθερή μετωπική γραμμή με οχυρωμένες θέσεις πίσω από την οποία ζούσε μία «Ελεύθερη Ελλάδα» με τις λαϊκές οργανώσεις και τις επιτροπές. Τα Τάγματα Ασφαλείας επιχείρησαν μία διείσδυση στο Ν. Κόσμο με στόχο να αποκόψουν την επαφή της συνοικίας με την «Κόκκινη γραμμή». Η επιχείρηση έγινε με μία φάλαγγα 16 φορτηγών αυτοκινήτων που κινήθηκαν κατά μήκος του κεντρικού δρόμου. Μια χειροβομβίδα από τον Λόχο Δουργούτιου ακινητοποίησε το πρώτο όχημα και εξοντώθηκαν οι επιβαίνοντες. Τα άλλα οχήματα σταματούν 100 μέτρα πιο

³⁵⁷ Οι συνεχείς εχθροπραξίες διαμόρφωναν σταδιακά ένα μέτωπο ανάμεσα στο κέντρο της Αθήνας και τις νοτιοανατολικές συνοικίες, το οποίο τα μέλη του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. ονόμαζαν «Κόκκινη γραμμή» ή «Σύνορα της Ελεύθερης Ελλάδας». Πρόκειται γι' αυτό που ο Δ. Παρτσαλίδης στο πρόλογο της μπροσούρας του 6^{ου} Τομέα Ε.Α.Μ. έγραψε ως «ανυπότακτες συνοικίες που έγιναν κομμάτι της Ελεύθερης Ελλάδας μέσα στη μύτη του κατακτητή». Ο Β. Μπαρτζιώτας, γραμματέας της Ε.Π. της Κ.Ο.Α. του Κ.Κ.Ε, γράφει: «Σχηματίστηκε η πρώτη «Κόκκινη γραμμή» που ξεκινούσε από το νοσοκομείο Συγγρού, οδός Φιλολάου (Παγκράτι), Γούβα, Ν. Κόσμος, Δουργούτι μέχρι τη Λεωφόρο Συγγρού. Από τότε με διαταγή του Α' Σ. Σ. του ΕΛΑΣ, η 1^η Ταξιαρχία του αρχίζει να οργανώνει απόρθητες θέσεις σε όλο το μήκος της 'Κόκκινης γραμμής', έτσι ώστε, έπειτα από τις επόμενες μάχες, στο τέλος του Αυγούστου του 1944 να έχει σχηματιστεί ένα σταθερό μέτωπο ενάντια στον εχθρό με συρματοπλέγματα και έτοιμες θέσεις μάχης όλες τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ», Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα, Μερικοί βασιικοί σταθμοί στην ιστορία της Κ.Ο.Α. του Κ.Κ.Ε*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ. 239. Οι κάτοικοι βίωναν μία πολεμική πραγματικότητα ευρισκόμενοι πολλές φορές σε διασταυρούμενα πυρά και κινούμενοι συνεχώς ανάμεσα σε περίπολα του ΕΛΑΣ και Ευζώνων που αλληλοεξοντώνονταν χωρίς έλεος.

³⁵⁸ Ορέστης Μακρής, ό.π. σ. 133, & *Έπесαν για τη ζωή*, συλλογικό έργο, έκδοση Κεντρικής Επιτροπής Κ.Κ.Ε., τ. 4β, 1998, σ. 38.

³⁵⁹ Καπετάνιος του ΙΙΙ Τάγματος του 2^{ου} Συντάγματος ως τα μέσα του Ιουνίου 1944 και κατόπιν Β' καπετάνιος στο επιτελείο του 2^{ου} Συντάγματος.

κάτω, οι τσολιάδες αναπτύσσονται και η μάχη ξεκινά. Ο Λόχος αμύνεται αποφασιστικά και στη συνέχεια υποχωρεί σε προκαθορισμένες θέσεις. Η μάχη διαρκεί δύο ώρες και τελειώνει με την αποχώρηση του εχθρού προς το κέντρο. Στο πεδίο της μάχης κείτονται 34 νεκροί γερμανοτσολιάδες, ξεσηκώνοντας θύελλα ενθουσιασμού στον κόσμο της συνοικίας, τον οποίο τα «χωνιά» καλούν να βρίσκεται σε διαρκή επιφυλακή γιατί «το θειό του φασισμού, τώρα που σφαδάζει βαριά πληγωμένο, είναι πιο επικίνδυνο από πριν».

4.6 Ο.Π.Λ.Α. Δουργουτίου

«Παράλληλα με τη δράση του Ε.Λ.Α.Σ. στις συνοικίες, από το φθινόπωρο του 1943 άρχισε να δρα στην πρωτεύουσα η Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα (Ο.Π.Λ.Α.), ένα ολιγάριθμο σχήμα επίλεκτων μαχητών που ξεκίνησε ως οργάνωση για τη συλλογή πληροφοριών και αργότερα την περιφρούρηση αγωνιστών του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, καθώς και την παρακολούθηση και εξόντωση εχθρικών στόχων. Με άλλα λόγια επρόκειτο για έναν συνδυασμό μυστικής αστυνομίας και εκτελεστικής ομάδας της Εαμικής Αντίστασης».³⁶⁰ Οι μαχητές της επιλέγονταν ανάμεσα από τα πιο δυναμικά μέλη των οργανώσεων Ε.Α.Μ., Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Π.Ο.Ν., από κάθε στρώμα και επάγγελμα, με κριτήρια τον βαθμό αφοσίωσης και την ικανότητα του του υποψήφιου μέλους να ανταπεξέλθει στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ζωής και δράσης της οργάνωσης. Η Ο.Π.Λ.Α. γεννήθηκε μέσα σε συνθήκες έντονης τρομοκρατίας, όταν οι συνοικίες της Αθήνας είχαν μετατραπεί σε πολεμική ζώνη και τα μπλόκα αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο. Η απελευθέρωση πλησίαζε και ίσως αυτό να σχετίζεται με το σύμβολο της οργάνωσης, τους σταματημένους δείκτες ενός ρολογιού στο 12 παρά 5. Οι κατακτητές έμαθαν την ύπαρξή της από μία προκήρυξη που έπεσε στα χέρια τους στις 8 Δεκεμβρίου 1943, ενώ οι πηγές δεν μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε την παρουσία της, ως συγκροτημένου οργανωτικού σχήματος, πριν από το φθινόπωρο του 1943.³⁶¹

Στοιχεία για την ιεραρχία και το οργανωτικό σχήμα της Ο.Π.Λ.Α. ήρθαν στο φως μετά τον Απρίλιο του 1944, όταν και αντικαταστάθηκε από την «Εθνική

³⁶⁰ Κων/νος Καρίμπας, ό.π., σ. 83-84.

³⁶¹ Ιάσοντας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού, η δράση του Ε.Λ.Α.Σ. και της Ο.Π.Λ.Α. στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2012, σ. 110.

Πολιτοφυλακή», με απόφαση της Π.Ε.Ε.Α., για την αστυνόμευση των περιοχών που έλεγχε. Η «Εθνική Πολιτοφυλακή» διευρύνθηκε με νέα στρατολόγηση, έδρασε σε συνεργασία ως προέκταση του τοπικού ΕΛΑΣ, επανδρώνοντας τα φρουραρχεία ή αποκτώντας ιδιαίτερα «αστυνομικά» καθήκοντα.³⁶² Εντούτοις, η μυθολογία και η φήμη της παρεξηγημένης Ο.Π.Λ.Α. διατηρήθηκαν, με τα «πρώτα πιστόλια» της να συνεχίζουν να αποδίδουν μια ιδιότυπη «επαναστατική» δικαιοσύνη. Η οργανωτική δομή της ακολουθούσε το ίδιο σχήμα με αυτό του ΚΚΕ/ΕΑΜ, δηλαδή Κ.Ο.Β./Αχτίδα και Γραφείο/Τομέας, αντίστοιχα. Υπήρχαν 7 διαμερισματικές περιοχές της ΟΠΛΑ/Πολιτοφυλακής σ' όλη την Αθήνα, κάθε μία εκ των οποίων διέθετε τμήματα ανά συνοικία. Το Δουργούτι είχε δικό του τμήμα της ΟΠΛΑ με υπεύθυνο, τον Αύγουστο του 1944, έναν Αρμένιο.³⁶³ Γνωρίζουμε ότι υπεύθυνος της Εθνικής Πολιτοφυλακής στο Δουργούτι ήταν ο Μουράτ Γκεντελεκιάν. Η δράση της ΟΠΛΑ Δουργουτίου θα πρέπει να ήταν έντονη, διότι οι Αρχές Ασφαλείας στοχοποίησαν την παραγκούπολη και γενικότερα την Αρμένικη κοινότητα στην Αθήνα, θεωρώντας ότι μέσα από το εκτεταμένο οργανωτικό δίκτυο του Ε.Α.Μ. στρατολογούνταν Αρμένιοι «αντάρτες πόλεων» και εκτελεστές.³⁶⁴

Οι σχέσεις των ΕΛΑΣιτών με τους μαχητές της ΟΠΛΑ ήταν ιδιαίτερα καλές, σύμφωνα με τον Γ. Κυριακίδη: «Εγώ ένα έχω να πω, οι Οπλατζήδες έρχονταν πάντα μαζί μας στις μάχες και ήταν τα καλύτερα παλικάρια»³⁶⁵ Ένα απ' αυτά τα παλικάρια ήταν και ο 24χρονος Βυρωνιώτης Δημήτρης Βαρουτίδης ο οποίος εγκλωβίστηκε στο Δουργούτι και εκτελέστηκε στο Μπλόκο.³⁶⁶ Η μπροσούρα «ΕΑΜ Ανατολικές

³⁶² Στο ίδιο, σ.114-115.

³⁶³ Σπύρος Κωτσάκης, ό.π., σ. 218. Η πληροφορία προκύπτει από τον καπετάνιο του Α' Σ.Σ. όταν είχε πάει για επιθεώρηση της 1^{ης} Ταξιαρχίας στις Ανατολικές συνοικίες τέλη Αυγούστου 1944. Ξεκίνησε από το Κουκάκι και στη πορεία για Δουργούτι και Φάρο τον συνέλαβαν τυχαία ένας Οπλατζής κι ένας Ελασίτης. Μετά από συνεννόηση μεταξύ τους ο Κωτσάκης γράφει: «βρήκα υπεύθυνο της ΟΠΛΑ έναν Αρμένι και του γύρεψα να με πάει στη διοίκηση του Τάγματος». Δεν αναφέρει το όνομά του.

³⁶⁴ Ιάσοντας Χανδρινός, ό. π., σ. 92.

³⁶⁵ Στο ίδιο, ό.π., σ. 117.

³⁶⁶ Στο ίδιο. Συνοδεύεται από ένθετο με φωτογραφίες αγωνιστών και εντύπων της εποχής, με την φωτογραφία του Βαρουτίδη νεκρού, μάλλον στο νεκροτομείο και λεζάντα: «Δημήτρης Βαρουτίδης, στέλεχος της ΟΠΛΑ στο Νέο Κόσμο, δολοφονήθηκε στο Μεγάλο Μπλόκο του Δουργουτίου (9/8/1944). Παραπέμπει: πηγή Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη. Ο Κουτσουμάρης τη περίοδο 1928-1932 ήταν Διευθυντής Γενικής Ασφάλειας της Αστυνομίας Πόλεων. Παραιτήθηκε για λόγους ηθικής τάξης (συκοφαντήθηκε). Στην Κατοχή εργάστηκε εθελοντικά στην Υπηρεσία του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού και διετέλεσε διευθυντής της Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι (Ε.Δ.Β.Ε.). Επίσης διετέλεσε

συνοικίες Αθήνας 1941-1945» τον μνημονεύει ανάμεσα στους «πενήντα λεβέντες που θα μείνουν αξέχαστοι στη μνήμη μας», έδωσε τη ζωή του για την υπεράσπιση των Ανατολικών συνοικιών.³⁶⁷

Η Ο.Π.Λ.Α. δεν αναλάμβανε αποκλειστικά την εξουδετέρωση των αντιπάλων στα πλαίσια της όξυνσης της σύγκρουσης στην τελευταία κατοχική χρονιά. Υπήρχε συνεργασία Ο.Π.Λ.Α. και Ε.Λ.Α.Σ. στις συνοικίες. Στα τέλη Ιουλίου του 1944 μια ομάδα μαχητών του Ι/2 Τάγματος Ν. Κόσμου-Κατσιποδίου, με επικεφαλής τον Γ. Κυριακίδη έλαβε εντολή από την διοίκηση της Ι Ταξιαρχίας για την εξόντωση του ενωματάρχη της Ειδικής Ασφάλειας Ευάγγελου Χανιώτη. Ο Χανιώτης ήταν αρχηγός ομάδας κρούσης και εστία αναχαίτισης της διευρυνόμενης επιρροής του Ε.Α.Μ. στα Πατήσια.³⁶⁸ Η επιχείρηση απέτυχε, ο Αρμένιος μαχητής Σαρκίς Φόγκα (από το Δουργούτι) σκοτώθηκε, ενώ η επέμβαση μιας γερμανικής περιπόλου, την τελευταία στιγμή, έσωσε τη ζωή του σοβαρά τραυματισμένου ενωματάρχη.³⁶⁹

4.7 Σαμποτάζ (δολιοφθορές)

Η αντίσταση στην Αθήνα είχε ποικίλες μορφές. Εκτός από τις οργανωμένες ανοιχτές συγκρούσεις στις συνοικίες, η αντίσταση διεξαγόταν και με τη μορφή πρόκλησης δολιοφθορών σε βάρος των στρατευμάτων κατοχής από μυστικές οργανώσεις. Για τα δεδομένα της Κατοχής η συμμετοχή σε τέτοιες οργανώσεις σήμαινε σίγουρη εκτέλεση και όσοι συμμετείχαν σε αυτές πρέπει να θεωρούνται ήρωες. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο 19χρονος Ηλίας Αλεβιζάκης, κάτοικος Νέου Κόσμου (Φωτομάρα 69),³⁷⁰ που δούλευε «στου Μάλτσινιώτη», την κατοπινή ΠΥΡ-ΚΑΛ στη συνοικία του Υμηττού. Το εργοστάσιο από το 1934 είχε περάσει στα χέρια του Καππαδόκη επιχειρηματία Πρόδρομου Μποδοσάκη μέσω της Εθνικής Τράπεζας. Με την άφιξή τους στην Αθήνα, οι Γερμανοί σπεύδουν να επιτάξουν τις άθικτες εγκαταστάσεις, να επιστρατεύσουν το προσωπικό και να μετατρέψουν το εργοστάσιο στη μεγαλύτερη μονάδα κατασκευής καλύκων και κινητήρων αεροσκαφών στην

γενικός γραμματέας του υπουργείου Εφοδιασμού (Ιούνιος-Αύγουστος 1945) επί υπουργίας Κ. Βαρβαρέσου. Γενικά το Αρχείο του θεωρείται πολύτιμη πηγή για τους ιστορικούς.

³⁶⁷ «ΕΑΜ Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945» ό.π., σ. 3.

³⁶⁸ Ιάσωνας Χανδρινός, ό.π., σ. 116.

³⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 227-228. Επίσης ο Ιάσωνας Χανδρινός μάς πληροφορεί ότι το επίθετο του Σαρκίς ήταν Φόγκα (σ. 124).

³⁷⁰ Ιστορική χαρτογράφηση Δουργουτίου, υπόμνημα ιστορικών γεγονότων, από <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/opidou>, ό.π..

Ελλάδα. Ένας πυρήνας εργατών, ανάμεσά τους και ο Ηλίας, ρίχνουν στους κινητήρες που επισκευάζονται ρινίσματα μετάλλου, με αποτέλεσμα στη βύθιση των εν πτήση αεροσκαφών αυτά να «τρυπώνουν» στα γρανάζια του κινητήρα και να καταστέλλουν τη δύναμη ανύψωσης. Αρκετά γερμανικά αεροσκάφη εμφάνιζαν ανεξήγητες βλάβες πριν καρφωθούν στο έδαφος. Οι Γερμανοί μετά από αυστηρές έρευνες κατέληξαν στη σύλληψη και τον τυφεκισμό επτά εργατών στις 6 Φεβρουαρίου του 1943. Οι εργάτες είναι: Αυρήλιος Βαρκάδος, Άγγελος Μπάρκας, Μαρίνος Μπάρκας, Βασίλης Ιωαννίδης, Ηλίας Αλεβιζάκης, Παναγιώτης, Μπολιμπασάκης και Δημήτριος Παπαδάκης.³⁷¹

Ένα παρόμοιο περιστατικό διηγείται ο Δημήτρης Βάης οργανωμένο στέλεχος του Ε.Α.Μ. ο οποίος συνελήφθη στο Μεγάλο Μπλόκο και μεταφέρθηκε ως εργάτης στη Γερμανία για να διασωθεί στη συνέχεια. Ο Δημήτρης Βάης διηγείται: «Από την αρχή της Κατοχής δούλευα στη Φορντ³⁷² απέναντι στη Πάντειο. Το 1942 οργανωθήκαμε στο Ε.Α.Μ.. Τότε κάναμε ένα συστηματικό σαμποτάζ στις μηχανές που επισκευάζονταν. Ρίχναμε ζάχαρη ή ψιλή άμμο στις μηχανές. Όταν το σαμποτάζ ανακαλύφθηκε βγήκα στην παρανομία και με πλαστή ταυτότητα άνοιξα ένα ταβερνάκι στην οδό Αμασίας και Πανόρμου 10. Το μαγαζάκι χρησιμοποιούνταν σαν γιάφκα από τον Ε.Λ.Α.Σ. και πολλοί Ελασίτες περνούσαν από εκεί».³⁷³

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Τρομοκρατία στις Ανατολικές συνοικίες.

5.1 Τα μπλόκα

Οι προαναφερθείσες ένοπλες αιματηρές συμπλοκές εντάσσονται σε μια σειρά σχεδόν καθημερινών συγκρούσεων στην κατεχόμενη Αθήνα, στα πλαίσια της απόφασης της κυβέρνησης Ράλλη και των γερμανικών αρχών να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις περιοχές στις οποίες κυριαρχούσε το Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε. Ο Ελασίτες κινητοποιούνταν με σύνθημα «ΕΛΑΣ παντού» για να υπερασπίσουν τα προπύργιά τους στις Ανατολικές

³⁷¹ Κων. Καρίμπας, ό.π., σ.27. Κατά τον συγγραφέα η σύνδεση της ομάδας εργατών με τον θρυλικό Ελληνοπολωνό κατάσκοπο Γιέρζυ Ιβάνωφ και την αντιστασιακή ομάδα «Οργάνωση Αντίστασης Γένους» δεν είναι εξακριβωμένη. Υπάρχει ηρώο στη μνήμη των εκτελεσθέντων έξω από το εργοστάσιο.

³⁷² Παράρτημα Ι χάρτης 5.

³⁷³ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 319.

προσφυγικές συνοικίες («Κόκκινη γραμμή») και να επεκτείνουν την επιρροή τους στις Δυτικές. Είχε αρχίσει να γίνεται φανερή η έκβαση του πολέμου και οι κατοχικές αρχές, διακατεχόμενες από μια λογική συλλογικής ευθύνης ότι όλοι είναι ένοχοι, για τη δράση των ΕΑΜικών οργανώσεων σε συγκεκριμένες περιοχές, οργάνωσαν κυρίως το καλοκαίρι του 1944, εκτεταμένες επιχειρήσεις μικτού τύπου (στρατιωτικές και αστυνομικές) για την ανακατάληψη και τον έλεγχο των περιοχών αυτών (κυρίως προσφυγικών) προς εξάλειψη του «κομμουνιστικού κινδύνου».³⁷⁴

Οι επιχειρήσεις αυτές έμειναν στη συλλογική μνήμη ως «μπλόκα».³⁷⁵ Η ταξική γεωγραφία των μπλόκων αντανakλά τις κύριες εστίες ανάπτυξης του ΕΑΜικού αντιστασιακού κινήματος. Συγκεκριμένα ισχυρές δυνάμεις απέκλειαν αιφνιδιαστικά μία εκτεταμένη ζώνη των «εαμικών» συνοικιών και «με βάση τα στοιχεία που είχαν ή καθ' υπόδειξη συνεργατών τους, επέλεξαν τους ύποπτους, τους οποίους άλλοτε συλλάμβαναν και άλλοτε εκτελούσαν επί τόπου, συχνά μετά από βασανιστήρια. Όσοι συλλαμβάνονταν οδηγούνταν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, όπου κρατούνταν όμηροι».³⁷⁶ Η τραυματική εμπειρία των μπλόκων προκάλεσε βαθύ διχασμό στην κοινωνία και συνέβαλε στη δημιουργία των προϋποθέσεων για τα Δεκεμβριανά. Το στρατόπεδο των συνεργατών της Κατοχής (Τάγματα Ασφαλείας,

³⁷⁴ Βλ. σ. 105.

³⁷⁵ «Τα περισσότερα μπλόκα έγιναν με εντολή του Βάλτερ Μπλούμε, διοικητή για τις υποθέσεις ασφαλείας των Ες Ες στην Ελλάδα και 'δεξιού χεριού' του διοικητή των Ες Ες στρατηγού Βάλτερ Σιμάνα», Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική 'αντίδραση' και Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 314. Για την προσωπικότητα του Μπλούμε και την δράση του στην Ελλάδα ο Mark Mazower γράφει: «Η πραγματική δύναμη πίσω από τα SS στην Ελλάδα δεν ήταν ο ελαφρών βαρών Σιμάνα, αλλά ο βοηθός του για τις υποθέσεις ασφαλείας, ο SS-Standartenführer Δρ Βάλτερ Μπλούμε, ο νέος διοικητής της SiPo/SD (μυστική κρατική αστυνομία και υπηρεσία πληροφοριών των SS). Ησυχος και μάλλον αποτρόπαιος γραφειοκράτης, ψυχρόαιμα φιλόδοξος μεγάλωσε το αθηναϊκό αρχηγείο του από λιγότερο δώδεκα άτομα τον Οκτώβριο του 1943 σε παραπάνω από σαράντα άνδρες μερικούς μήνες αργότερα. Το χαρτοφυλάκιο των ανδρών του κάλυπτε από ποινικές υποθέσεις όπως η μαύρη αγορά έως τα καθήκοντα της πολιτικής αστυνόμευσης που αφορούσαν τους αντάρτες. Ανάμεσα στα καθήκοντά της SD ήταν και οι 'επιχειρήσεις-αστραπή', γνωστές στην καθημερινή γλώσσα ως 'μπλόκα'. Μόνο προς το τέλος της Κατοχής έχασε τον έλεγχο ο πεισματάρης διοικητής της SiPo/SD. Ο Μπλούμε έπεσε σε δυσμένεια εξαιτίας της θέσης του στο ζήτημα της απόσυρσης των Γερμανών από την Ελλάδα. Το καλοκαίρι του 1944 άρχισε να μιλάει για τη λεγόμενη 'θέση του χάους' δηλαδή οι Γερμανοί όχι μόνο φεύγοντας θα έπρεπε να ανατινάξουν εργοστάσια, λιμάνια κι άλλες εγκαταστάσεις, αλλά έπρεπε να συλλάβουν και να εκτελέσουν την πολιτική ηγεσία της Ελλάδας», Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ* ό.π. σ. 252-253 & 260. Ευτυχώς για τη χώρα μας ο Χέρμαν Νόϋμπάχερ, ειδικός πληρεξούσιος του Ράιχ για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, όπως και η διοίκηση της Βέρμαχτ είχαν για το ζήτημα διαφορετική προσέγγιση.

³⁷⁶ Πολυμέρης Βόγλης, ό.π., σ. 158.

κλπ.) αποτελούνταν κυρίως από παλαιοελλαδίτες και έτσι το ρήγμα του μεσοπολέμου μεταξύ προσφύγων και παλαιοελλαδιτών λαμβάνει καινούργιο νόημα.

Με τα μπλόκα, οι γερμανικές αρχές κατοχής επιδίωκαν πολλαπλούς στόχους. Πρώτον, να πλήξουν καίρια τον Ε.Λ.Α.Σ. στις εργατοσυννοικίες όπου αντλούσε δύναμη συλλαμβάνοντας, βασανίζοντας και εκτελώντας στελέχη του. Δεύτερον, να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό των συννοικιών με μαζικές συλλήψεις, βιαιοπραγίες και επί τόπου δημόσιες εκτελέσεις, ενώ η μαζική μεταφορά ομήρων στα στρατόπεδα έδινε τη δυνατότητα για αντίποινα σε περίπτωση αντιστασιακών ενεργειών. Η εξουδετέρωση των αντάρτικων ομάδων και η καθήλωση του πληθυσμού που τους υποστήριζε ήταν ζήτημα ζωτικής σημασίας για το γερμανικό επιτελείο. Η επιτυχής απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Νορμανδία τον Ιούνιο του 1944 και η προέλαση του σοβιετικού στρατού στην Ανατολική Ευρώπη έκαναν στρατηγικά αναγκαία την γερμανική υποχώρηση από την Ελλάδα. Έτσι, η μέριμνα των Γερμανών για απαγκίστρωση από τη Βαλκανική με όσο το δυνατόν λιγότερες απώλειες, έθετε σε προτεραιότητα την εξουδετέρωση των ανταρτικών δυνάμεων. Ειδικά στην Αθήνα, λόγω ύπαρξης ισχυρών θυλάκων αντίστασης, η αποχώρηση της γερμανικής φρουράς θα μπορούσε να συνοδευτεί με μια ένοπλη εξέγερση. Τρίτον, η ομηρεία και η μεταφορά υγιούς ανδρικού πληθυσμού στη Γερμανία εξασφάλιζε πολλά εργατικά χέρια, απολύτως απαραίτητα.³⁷⁷

Παράλληλα, η μείωση της πολιτικής δύναμης του Ε.Α.Μ. εξυπηρετούσε την κυβέρνηση Ράλλη, εφόσον το Ε.Α.Μ. αποτελούσε μια απειλή ανατροπής του αστικού πολιτικού καθεστώτος μετά τη λήξη του πολέμου. Το ίδιο και τους Βρετανούς, ιδιαίτερα μετά την αποτυχία τους τον Αύγουστο του 1943, στην διάσκεψη του Κεμπέκ, να αποσπάσουν τη συναίνεση των Αμερικανών συμμάχων τους για απόβαση στα Βαλκάνια. Όσο πια βαδίζουμε προς τα Δεκεμβριανά, η αγγλική πολιτική γινόταν και πιο άκαμπτη, τη στιγμή που η επικέντρωση της σύγκρουσης στις ΕΑΜικές περιοχές υλοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από «εθνικές» ελληνικές δυνάμεις, με το βλέμμα των Βρετανών στραμμένο στις κοινωνικές δυνάμεις που θα είχαν την εξουσία την επόμενη της απελευθέρωσης.

³⁷⁷ Φίλιππος Αρμαανίδης, ό.π., σ. 78 & 81.

Η αρχή των επιδρομών ξεκίνησε με το μπλόκο στα νοσοκομεία της Αθήνας, τη νύχτα της 30ης Νοεμβρίου 1943,³⁷⁸ όταν Τάγματα Ασφαλείας, υπό την επίβλεψη Γερμανών, συνέλαβαν πάνω από 1.000 ανάπηρους του αλβανικού μετώπου και τους οδήγησαν στις φυλακές Χατζηκώστα, στην οδό Πειραιώς. Η εφαρμογή του σχεδίου των μπλόκων φάνηκε να αποδίδει και στις 5 Ιανουαρίου 1944, στο πρώτο μπλόκο του Φάρου, ο ομαδάρχης του τοπικού ΕΛΑΣ Σπύρος Αλεβίζος ταμπουρώθηκε σπίτι του (Αρτάκης και Β. Γεωργίου) και σκοτώθηκε πολεμώντας γενναία. Το Μάρτιο μπήκαν στο στόχαστρο και αποφασίστηκε να «χτυπηθούν» δυο πόλοι του Ε.Α.Μ. Η Κοκκινιά όπου έγινε η πρώτη μεγάλη μάχη σε πόλη και λίγες μέρες μετά η Καλογρέζα, όπου 22 άνδρες από έναν κατάλογο 60 μαχητικών ανθρακωρύχων εκτελέστηκαν επί τόπου. Το σοκ από το μακελειό ήταν μεγάλο. Ακολουθούν, μεταξύ αλλεπάλληλων μαχών στις ανατολικές και νότιες συνοικίες, τα μπλόκα στο Ζωγράφου (27 Ιουνίου), στη Γούβα (4 Ιουλίου), στο Περιστερί (6 Ιουλίου) και στο Γκύζη (14 Ιουλίου). Με αιχμή τους ταγματασφαλίτες και την ενίσχυση της Ειδικής Ασφάλειας, των «Μπουραντάδων» και επικουρικά επιλεγμένες γερμανικές μονάδες, η μαζική τρομοκρατία των μπλόκων κορυφώνεται τον εφιαλτικό Αύγουστο του 1944.³⁷⁹

Στις 7 Αυγούστου, στον Βύρωνα, μια ριπή πολυβόλου ενός ΕΑΜίτη σε δύο διερχόμενα αυτοκίνητα με στρατιώτες τραυματίζει ένα Γερμανό αξιωματικό. Μετά από λίγο φτάνουν 800 ταγματασφαλίτες και γερμανική δύναμη δυο λόχων βαριά οπλισμένη, «Ἡτις διέταξεν τη συγκέντρωσιν απάντων των ανδρών του συνοικισμού εις την πλατείαν Σμύρνης, όπου συνεκεντρώθησαν 1.000 άνδρες. Παρέλαβαν 10 αδιακρίτως εκ των συγκεντρωθέντων και τους εξετέλεσαν επί τόπου, άλλους δε 600 άνδρας τους μετέφερον εις Χαϊδάρι και εκείθεν τους μετέφερον εις Γερμανίαν».³⁸⁰ Στο μπλόκο του Βύρωνα έκανε εντύπωση η ιδιαίτερα μεγάλη συμμετοχή Γερμανών με βαρύτερο οπλισμό, καθώς και ο μεγάλος αριθμός ομήρων που πήραν μαζί τους.

³⁷⁸ Η τρομοκρατική δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας στις εαμικές συνοικίες άρχισε νωρίτερα και όχι με τη μορφή οργανωμένων επιδρομών, ο Γιάννης Πριόβολος γράφει: «τον Οκτώβριο (του 1943) τα Ευζωνικά Τάγματα Ασφαλείας («στρατεύματα του Ράλλη») ρίχνουν τις πρώτες δολοφονικές πιστολιές σε Νέο Κόσμο-Δουργούτι και «σκοτώνουν Ελασίτες την ώρα που γράφουν εθνικοαπελευθερωτικά συνθήματα στον τοίχο», Γιάννης Πριόβολος, ό.π., σ. 304, παραπέμπει σε Μέλπω Αξιώτη, *Άπαντα-Τόμος Γ΄: Χρονικά*, Αθήνα, Κέδρος, 1980, σ. 346.

³⁷⁹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 416.

³⁸⁰ Αναφορά ΙΘ΄ Αστυνομικού Τμήματος Βύρωνα για τα γεγονότα της ημέρας, Κων/νος Καρίμπας, ό.π., σ. 73. Ο Γιάννης Γκούτας συλληφθείς στο μπλόκο του Βύρωνα και αυτόπτης μάρτυρας περιγράφει με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες τα γεγονότα και κάνει λόγο για 12 εκτελεσθέντες, Γιάννης Γκούτας *Υπό συνθήκες σκλαβιάς, (το χρονικό μιας ομηρείας)*, Αθήνα, Ωμέγα, 2005, σ. 22-25.

Υπήρχε βέβαια μία δικαιολογία σε αυτό, η προηγηθείσα μάχη και ο τραυματισμένος Γερμανός, τα αντίποινα ήταν κάτι που συνήθως έκαναν οι Γερμανοί.³⁸¹ Την επόμενη μέρα, στην κηδεία των εκτελεσμένων, οι ταγματасφαλίτες έκαναν νέα επιδρομή αλλά αποκρούστηκαν από τον Ε.Λ.Α.Σ. και αποσύρθηκαν με απώλειες. Ωστόσο, η αλλαγή της τακτικής των Γερμανών φάνηκε την επομένη στο «Μεγάλο Μπλόκο».

5.2 Το «Μεγάλο Μπλόκο» (9 Αυγούστου 1944)

5.2.1. Αιφνιδιασμός

Από τα ξημερώματα της 9ης Αυγούστου τα φυλάκια του Ε.Λ.Α.Σ. σε Δουργούτι και Ν. Σμύρνη παρατήρησαν μεγάλη κίνηση γερμανικών φορτηγών και τεθωρακισμένων οχημάτων στις λεωφόρους Συγγρού και Βουλιαγμένης. Η κίνηση γερμανικών οχημάτων τη νύχτα στις μεγάλες αρτηρίες ήταν κάτι σύνηθες και έτσι τα φυλάκια του ΕΛΑΣ το θεώρησαν ως πράξη ρουτίνας και δεν ειδοποίησαν έγκαιρα. Ωστόσο, από το προηγούμενο απόγευμα υπήρχαν φήμες για επικείμενο μπλόκο από ανθρώπους του ΕΛΑΣ σε θέσεις-κλειδιά (ακόμα και σε αστυνομικά τμήματα). Σε περιπτώσεις μπλόκων, όσοι προλάβαιναν να διαφύγουν το έκαναν, αφού η τακτική των ΕΑΜικών οργανώσεων ήταν να απομακρύνονται οι κάτοικοι. Ο Γ. Κυριακίδης, ως στρατιωτικός διοικητής του Ι Τάγματος του ΙΙ Συντάγματος που κάλυπτε την περιοχή υποστηρίζει: «Πήραμε τα απαραίτητα μέτρα. Υπήρχαν σε όλους τους Λόχους τα Φρουραρχεία. Ορίσαμε εκτός από τους υπεύθυνους των Φρουραρχείων και υπεύθυνους επιφυλακής, έναν διμοιρίτη ή έναν από τη διοίκηση του Λόχου. Υπεύθυνος για την επιφυλακή όλου του Τάγματος έμεινα ο ίδιος μέσα στον συνοικισμό στο Δουργούτι μαζί με τους συνδέσμους. Ο καπετάνιος του Τάγματος, Γιώργης Ζαφειρόπουλος δεν έμεινε. Ήταν υπεύθυνος το προηγούμενο βράδυ. Οι σκοποί έβλεπαν τα καμιόνια, αλλά δεν ειδοποιούσαν, επειδή δεν φαινόταν απειλή στον συνοικισμό».³⁸²

Στις 5 τα χαράματα ο υπεύθυνος επιφυλακής Αη Μουράτ ειδοποιεί το Φρουραρχείο για περίεργες κινήσεις των καμιονιών, αλλά μη βλέποντας διείσδυση στον συνοικισμό δεν ειδοποιεί το Τάγμα. Όταν το Τάγμα ενημερώνεται και στέλνει τους συνδέσμους στους Λόχους είναι πλέον αργά, δεν έφτασαν ποτέ. Οι δυνάμεις Γερμανών και Ευζώνων, (σύμφωνα με υπολογισμούς της αντίστασης 2.500–3.000

³⁸¹ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 311.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 315.

άνδρες), κινήθηκαν ανενόχλητα με δύο φάλαγγες οχημάτων προς δύο κατευθύνσεις. Μια προς την Συγγρού εξασφαλίζοντας πρώτα τον έλεγχο της κομβικής λεωφόρου μέχρι το Φάληρο. Στη συνέχεια προωθήθηκαν προς τα νεκροταφεία Φαλήρου και Ν. Σμύρνης και από εκεί μέσω των οδών Αγίας Σοφίας-Αρτάκης μέχρι την Δεξαμενή και από την οδό Εφέσου μέχρι το ρέμα δίπλα από τις φυλακές, στις πολυκατοικίες πίσω από τον Άγιο Σώστη. Η άλλη φάλαγγα κινήθηκε αρχικά στη Βουλιαγμένης, πέρασε τους Καλογήρους κι άρχισε να προωθεί δυνάμεις προς το εσωτερικό του κλοιού, ενώ μια ισχυρή δύναμη έκλεινε τον κλοιό από την ανατολική πλευρά από το Μπραχάμι μέχρι τα νεκροταφεία Ν. Σμύρνης-Φαλήρου.

Πολύ νωρίς το πρωί, η περικύκλωση είχε ολοκληρωθεί. Ένας σιδερένιος κλοιός σχηματισμένος γύρω από τις συνοικίες Δουργούτι, Φάρο, Κατσιπόδι, τμήμα της Άνω Νέα Σμύρνης και τμήμα του Αγ. Γιάννη. Σε επίκαιρα σημεία, υψώματα, πλατείες και διασταυρώσεις δρόμων τοποθετήθηκαν πολυβόλα, όπως στην Αγ. Φωτεινή στη Ν. Σμύρνη. Τα χωνιά των ευζωνικών ταγμάτων καλούσαν τους κατοίκους ηλικίας 15 έως 60 ετών να συγκεντρωθούν στις πλατείες Φάρου³⁸³ και μπροστά στο εργοστάσιο ελαστικών ΕΘΕΛ. Ο Νίκος Σκαλτσάς θυμάται: «Ήταν ημέρα Τετάρτη 9 Αυγούστου του 1944. Ήταν 6.30 το πρωί, κοιμόμασταν με τον αδελφό μου Γιάννη στην ταράτσα. Ξυπνήσαμε από το χωνί που έλεγε ότι, κατόπιν εντολής της Γερμανικής Διοικήσεως, όλοι οι άρρενες από 15 ως 60 ετών έπρεπε να παρουσιαστούν στην καθολική εκκλησία, που βρισκόταν στην οδό Ρενέ Πιρώ 2,³⁸⁴ μέχρι τη 12η το μεσημέρι για έλεγχο ταυτοτήτων. Όποιος δεν παρουσιαστεί και βρεθεί στο σπίτι του, εκτελείται επί τόπου. Εκεί φοβηθήκαμε. Ο κόσμος έχασε τη λαλιά του. Ξέραμε καλά ότι ο έλεγχος ταυτοτήτων ήταν το πρόσχημα. Μας βάλανε στη σειρά κατά τριάδες και μας πήγανε στην πλατεία Φάρου. Ήμαστε πάνω από 1.000 άτομα και εκτός από τους Ναζί μας φυλάγανε και γερμανοτσολιάδες».³⁸⁵

Ο αιφνιδιασμός του κόσμου, αλλά και του ΕΛΑΣ, ήταν απόλυτος, αν και υπήρχαν φήμες για επικείμενο μπλόκο, αλλά δεν ήξερε κανείς πότε και πού. Επιπλέον το μπλόκο στον Βύρωνα πριν από δύο μέρες ήταν πολύ νωπό και δεν φαντάστηκαν τέτοιου μεγέθους ταχύτατη αντίδραση από τον εχθρό. Ορισμένοι είχαν τις πληροφορίες τους, όπως ο Χαρ. Λεπενιώτης: «Εδώ απέναντι έμενε ένας που δούλευε

³⁸³ Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

³⁸⁴ Πρόκειται για τόπο προσυγκέντρωσης.

³⁸⁵ Νίκος Σκαλτσάς, «Τι έζησα το 1944 στο κολαστήριο του Χέλφινγκεν», ό.π.

στη γερμανική πρεσβεία και διέρρηξε την ιστορία του μπλόκου και την κοπανήσαμε. Πολλοί φύγανε για το Φιλοπάππου. Εγώ μάλιστα με τον πατέρα μου πήγαμε στο Φιλοπάππου, μόλις αρχίσανε τα χωνιά να φωνάζουνε».³⁸⁶ Άλλοι Ελασίτες δεν παρουσιάστηκαν και κρύφτηκαν όπως ο Βαγγέλης. Ντερμιτζόγλου: «Εγώ στο μπλόκο δεν πήγα, κρύφτηκα. Και είχα το αυτόματο. Τα παιδιά της οργανώσεως νομίζανε ότι θα δείξουνε μια ταυτότητα και θα φύγουνε. Δεν ήταν έτσι».³⁸⁷ Πράγματι, μικρά μπλόκα στις συνοικίες για έλεγχο ταυτοτήτων, έρευνες και ίσως κάποιες συλλήψεις γίνονταν πολλά στα πρώτα κατοχικά χρόνια, ενώ το μπλόκο του Βύρωνα δεν παραδειγματίσε, διότι εκεί είχε προηγηθεί μάχη.³⁸⁸ Επιπλέον κανείς δεν είχε οδηγίες για το τι έπρεπε να κάνει από τη διοίκηση του Τάγματος, η οποία όταν ειδοποιήθηκε ήταν ήδη αργά.

Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα οι Γερμανοί, που πιθανότατα ανήκαν στα SS και το προσωπικό της Μυστικής Αστυνομίας (Sicherheitspolizei), είχαν καταφέρει να αποκόψουν και εγκλωβίσουν σημαντικές ΕΛΑΣίτικες δυνάμεις. Σχεδόν 120 άνδρες του Τάγματος, με τον διοικητή Γ. Κυριακίδη, τον καπετάνιο Γ. Ζαφειρόπουλο και 60 μαχητές από το Λόχο Βύρωνα, που κατέφυγαν προσωρινά στο Κατσιπόδι και το Δουργούτι, παγιδεύτηκαν στον κλοιό. Προσπάθησαν να διαφύγουν σε μικρές ομάδες, χωρίς συντονισμό και ο αιφνιδιασμένος Λόχος Δουργουτίου κινήθηκε χωρίς ηγέτη. Ο Β. Ντερμιτζόγλου θυμάται: «Εμείς συγκεντρωθήκαμε, κοιμόμασταν ο ένας με τον άλλον και μας είπαν 'σηκωθείτε ρε μπλόκος'! Ε, νομίζαμε ότι ήταν ο Μπλόκος ο συνηθισμένος. Σηκωθήκαμε πήραμε τα όπλα από το φρουραρχείο. Να δούμε τι θα κάμουμε. Ηγέτη δεν είχαμε. Ο ηγέτης, αυτός που ήταν η ψυχή του ΕΛΑΣ του Δουργουτίου, ήταν ο Αντρανίκ».³⁸⁹

5.2.2 Διαφυγή

Ενώ ο ανδρικός πληθυσμός συγκεντρώνεται κατατρομοκρατημένος στα σημεία που τους είχαν υποδειχθεί, οι Ελασίτες κατά ομάδες επιχειρούν να διαφύγουν και να οργανώσουν έναν επιθετικό αντιπερισπασμό για πρόκληση ρήγματος, όπως είχαν διαταγές να κάνουν σε τέτοιες περιπτώσεις. Σε πιο δεινή θέση ήταν οι Ελασίτες του

³⁸⁶ Προσωπική συνέντευξη, Χαράλαμπος Λεπενιώτης, ό.π.

³⁸⁷ «Το Δουργούτι Θυμάται το Μπλόκο», ό.π.

³⁸⁸ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 309 & 311.

³⁸⁹ Δουργούτι, «Το Δίστομο της Αθήνας», ό.π.

Βύρωνα-Ηλιούπολης που διανυκτέρευσαν σε άγνωστο περιβάλλον και τώρα έπρεπε να αγωνιστούν απελπισμένα για τη ζωή τους. Ο 13χρονος σύνδεσμος του Τάγματος Γιώργος Βασιλόπουλος, που ανέλαβε να τους οδηγήσει έξω από τον κλοιό, αφηγείται εκείνες τις στιγμές: «Ξυπνήσαμε πριν χαράξει. Μου ζήτησαν (οι Ελασίτες) να τους οδηγήσω να γυρίσουν πίσω. Φτάσαμε στην οδό Αιγαίου. Μια γριούλα που ήταν έξω από το σπίτι της στην αυλή, μας φωνάζει ‘Πού πηγαίνετε απ’ εδώ παιδιά μου. Όλη τη νύκτα τριγυρνούσαν Ιταλοί. Θα σας σκοτώσουν’. Μπαίνουμε στα στενά και προχωρούμε πιο προφυλακτικά στην πλατεία Φάρου. Σκόπευα αφήνοντάς την αριστερά να τους οδηγήσω από το Μωρηά προς Αη Γιάννη. Τότε άρχισε η μάχη. Μας χτυπούσανε από όλες τις γωνίες. Οι Ελασίτες πήρανε θέσεις μάχης. Πέσαμε όμως σε παγίδα».³⁹⁰ Ακολουθεί η διήγηση της μάχης που έδωσαν οι Βυρωνιώτες και πως ο μικρός Γιώργος σώθηκε από τις σφαίρες για να δει την επόμενη ημέρα, όταν έφτασε σπίτι του τον αδελφό του νεκρό, εκτελεσμένο από τους τσολιάδες.

Κατά τον Γ. Κυριακίδη θα πρέπει να σκοτώθηκαν πάνω από 30 Ελασίτες του Βύρωνα. Οι υπόλοιποι όταν τους τελείωσαν οι σφαίρες, άοπλοι, κρύφτηκαν. Κάποιοι ανακαλύφθηκαν και τους πήγαν στο Χαϊδάρι, κάποιοι εκτελέστηκαν. Σ’ ένα σπίτι κοντά στις εργατικές πολυκατοικίες αυτοκτόνησαν, με την τελευταία τους σφαίρα, οι επικεφαλής του 1^{ου} Λόχου Ηλιούπολης Μπάμπης Μανωλιτσάκης (Ψ. Άρης) και του 2^{ου} Λόχου Υμηττού Στέλιος Τσεκουράκης. Αντίθετα, η ομάδα του θρυλικού Γιώργη Κολλημένου, που ξεκίνησε νωρίς το πρωί με κατεύθυνση ανατολικά προς Ηλιούπολη γλύτωσε, χωρίς να συναντήσουν εμπόδιο. Ο Γ. Κυριακίδης εκτιμά ότι «η Ανατολική πλευρά του κλοιού Καλογήρων – Μπραχάμι – Ρέμα – Νεκροταφείο Νέας Σμύρνης κλείστηκε τελευταία».

Από τις ομάδες του Ι Τάγματος, ο Ντίνος Μαυρόπουλος με τον καπετάνιο του Λόχου Κατσιποδίου Κώστα Βένο αποφασίζουν να κινηθούν προς Δουργούτι για να ενωθούν με τους Δουργουτιώτες και τον Γ. Κυριακίδη. Πριν φτάσουν στα «Ιταλικά» δέχονται επίθεση από τσολιάδες και αναγκάζονται να αμυνθούν. Είναι μόλις δέκα και έχουν ελάχιστα πυρομαχικά. Όταν καταλαβαίνουν ότι δεν πρόκειται για μία απλή επίθεση, αλλά κάτι μεγαλύτερο, αποφασίζουν να κρύψουν τον οπλισμό τους και να κρυφτούν σε ένα μισοσκέπαστο όρυγμα στην πλατεία Φάρου. Από εκεί άκουγαν τα πάντα για τις εκτελέσεις. Τελικά βγήκαν μετά το μεσημέρι και έτρεξαν να βρουν τους

³⁹⁰ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 312.

Αη Γιαννιώτες του Φρουραρχείου προκειμένου να ενωθούν και να χτυπήσουν τους Γερμανούς που έφευγαν στην περιοχή του Φιξ.³⁹¹

Για το πώς σώθηκε ο Γ. Κυριακίδης και η ομάδα του, ο ίδιος αφηγείται ότι αποφάσισε να κινηθεί προς Νέο Κόσμο – Γούβα. Φθάνουν μέχρι την οδό Πίσσα όπου δέχονται καταγιγιστικά πυρά από πολυβόλα που είχαν στηθεί σε όλες τις γωνίες. Ήταν λίγοι, οπλισμένοι πολύ ελαφρά και δεν υπήρχε αφύλακτο στενό. «Μας θέριζαν, όσο επιχειρούσαμε να προχωρήσουμε, σταματούσαν όμως και δεν μας πείραζαν όσο πηγαίναμε προς το εσωτερικό. Όλοι μαζί οι σύνδεσμοι και ο Μουράτ με τους δικούς του δεν ξεπερνούσαμε τους οκτώ. Στρίβαμε στενό με στενό πολεμώντας με την ελπίδα πως κάπου θα βρίσκαμε αφύλακτο. Τίποτε! Είχαν κλείσει τα πάντα, μέχρι Αλωπεκής, που μπορούσαμε να αντιληφθούμε. Αλλά και μέχρι Βουλιαγμένης, όπως μάθαμε μετά».³⁹² Τελικά κρύφτηκαν σε κάποιο άγνωστο σπίτι στον συνοικισμό των «Ιταλικών». Ο Κυριακίδης παρέμεινε ώρες σε ένα πηγάδι γεμάτο νερό με ένα καλάθι χειροβομβίδες στο ένα χέρι και ένα πιστόλι στο άλλο, περιμένοντας τον θάνατο που δεν ήρθε ποτέ.³⁹³

Αλλά στελέχη του Ε.Λ.Α.Σ. διέφυγαν με εξίσου μυθιστορηματικές συνθήκες, όπως ο Γ. Ζαφειρόπουλος, που εγκλωβίστηκε στην ΕΘΕΛ δίπλα ακριβώς στη βάση των φασιστών. Όταν άρχισε η έρευνα της ΕΘΕΛ, από αίθουσα σε αίθουσα, μην έχοντας τίποτε άλλο να κάνει βγήκε από μία πλάγια πόρτα οπλισμένος με το θράσος της απελπισίας και πέρασε ανάμεσά τους κάθετα στη Συγγρού. Κανείς δεν τον ενόχλησε, πως να φανταστούν ότι θα πέρναγε κανονικά από δίπλα τους ο καπετάνιος του Τάγματος του ΕΛΑΣ. Ο Μουράτ Γκεντελεκιάν, της Ε.Π. Δουργούτιου, κρύφτηκε σε ένα σπιτάκι και όταν οι τσολιάδες έκαναν έρευνα πήδηξε από τον φεγγίτη στο πίσω μέρος που έβλεπε το πίσω μέρος ενός άλλου σπιτιού και ανάμεσά τους υπήρχε κενός χώρος λίγων σπιθαμών που δεν φαίνονταν από πουθενά. Εκεί έμεινε σε όλη τη διάρκεια του μπλόκου και σώθηκε.

Ο Κλεάνθης Τοσουνίδης εκείνο το βράδυ ήταν υπεύθυνος στο Φρουραρχείο Δουργούτιου και όταν ειδοποιήθηκε από τον Αη Μουράτ προσπάθησαν να περάσουν την Συγγρού στο ύψος της Φόρντ και να χτυπήσουν το μπλόκο απ' έξω. Τις ίδιες κινήσεις κάνουν και ο Μαυρόπουλος με τον Βένο, όμως το πέρασμα της Συγγρού ήταν αδύνατο. Το ίδιο και αυτό του Φάρου προς Μπραχάμι. Κατηφόρισαν προς το

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 314.

³⁹² Στο ίδιο, σ. 315.

³⁹³ Ιάσωνας Χανδρινός, ό.π., σ. 231, υπ. 54 (μαγνητοφωνημένη συνέντευξη).

Άλσος Ν. Σμύρνης, σιγά-σιγά αντιλαμβανόμενοι το μέγεθος του μπλόκου. Τελικά, μέσα από ένα μισοτελειωμένο φρεάτιο περνούν κάτω από τη Συγγρού στην Καλλιθέα. Από εκεί μαζί με Καλλιθεάτες ΕΛΑΣίτες κινήθηκαν να χτυπήσουν τους Γερμανοτσοβιάδες από τον Ιλισσό, στην περιοχή του εργοστασίου «Ίρις»³⁹⁴ και του Φόρου.³⁹⁵ Ο Β. Ντερμιτζόγλου που ήταν μαζί με τον Κλ. Τοσουνίδη στο Λόχο Δουργούτιου θυμάται: «Μας παίρνει ο Κλεάνθης να σπάσουμε τον κλοιό. Δεν ξέραμε ότι οι Ιταλοί είχανε πιάσει τη Νέα Σμύρνη. Η Νέα Σμύρνη η μισή ήτανε ελεύθερη, προς το Ιωσηφόγλειο. Εν τω μεταξύ στο δασύλλιο της Ν. Σμύρνης ήταν υπό κατασκευή ένας υπόνομος ο οποίος έβγαινε στη Δαβάκη, κάπου εκεί έβγαινε. Μπήκαμε στον υπόνομο και βγήκαμε στην Καλλιθέα. Ξεσηκώσαμε εκεί τα παιδιά της Καλλιθέας, Χαροκόπου και τα Σφαγεία. Γερές οργανώσεις. Πρωτοπόρος ο Λάμπης Ψωμιάδης. Εν τω μεταξύ στείλανε ανιχνευτές στο ποτάμι του Ιλισσού. Το ποτάμι ήτανε ελεύθερο. Μόνο περιπολούσανε δύο τεθωρακισμένα. Το ένα στην ΕΘΕΛ και το άλλο στη γέφυρα. Οι σύνδεσμοι ειδοποίησανε και τον ΕΛΑΣ Κουκακίου. Το Κουκάκι ήταν ελεύθερο. Και κάναν το Επιτελείο οι μεγάλοι πως θα γίνει με το Μπλόκο».³⁹⁶

5.2.3 Αντιπερισπασμός

Ο Ορέστης Μακρής γράφει ότι «στις 6.30 το πρωί στο σταθμό διοίκησης του 2^{ου} Συντάγματος είχαμε συγκεντρωθεί ο διοικητής ταγματάρχης Γ. Κιλισμανής, ο καπετάνιος του συντάγματος Θ. Αργυροηλιόπουλος, ο Β' καπετάνιος του συντάγματος Ορέστης Μακρής και οι μισοί περίπου αξιωματικοί του επιτελείου μας. Αποφασίσαμε να κινητοποιήσουμε αμέσως όλες μας τις δυνάμεις και να επιτεθούμε και να σπάσουμε το μπλόκο».³⁹⁷ Για την επιχείρηση χρησιμοποιήθηκαν οι δυνάμεις του II Τάγματος (του Σταύρου Μπούσια) με τις δυνάμεις των δύο Λόχων που έμειναν έξω από τον κλοιό και το III Τάγμα Καισαριανής. Επιπλέον ζήτησαν και βοήθεια από τα τάγματα: I Τάγμα Ν. Σμύρνης, το III Τάγμα Νέων Σφαγείων και το II Τάγμα Καλλιθέας. Όμως χρειάστηκαν τρεις ώρες για να κινητοποιηθούν και άλλη μία ώρα για την προώθηση και τη διάταξη μάχης. Τελικά έκαναν επιθέσεις από Γούβα, Άγ.

³⁹⁴ Παράρτημα Ι χάρτης 5, Σοκολάτα Ίρις.

³⁹⁵ Βλ. σ. 32, υπ. 78.

³⁹⁶ «Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», ό.π..

³⁹⁷ Ορέστης Μακρής, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. της Αθήνας*, ό.π., σ. 141.

Σώστη, Κουκάκι και Δεξαμενή, αλλά βρέθηκαν αντιμέτωπες με ασύγκριτα ισχυρότερη δύναμη πυρός και σε κανένα σημείο δεν δημιούργησαν ρήγμα, ενώ είχαν σοβαρές απώλειες.

Ο Ορέστης Μακρής παραδέχεται ότι «τελικά δεν καταφέραμε ούτε εμείς (III Τάγμα Καισαριανής), ούτε ο καπετάν Λάμπρος στο Κατσιπόδι (II Τάγμα του Σταύρου Μπούσια), ούτε και το 1^ο Τάγμα της Νέας Σμύρνης να σπάσουμε τον κλοιό των καλά οχυρωμένων γερμανοιταλών, το μόνο θετικό ήταν οι μεγάλες απώλειες που προξενήσαμε στον εχθρό και ότι για ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ πραγματοποιήσαμε ενάντια στον εχθρό ένα υποτυπώδες μπλόκο. Νωρίς το απόγευμα, όταν άρχισαν να υποχωρούν οι εχθροί με τους 2.500 ομήρους στη λεωφόρο Συγγρού προς το κέντρο (εργοστάσιο Φιξ) δέχτηκαν ισχυρό χτύπημα από τις επίλεκτες ομάδες του 2^{ου} και 3^{ου} Τάγματος του 1^{ου} Συντάγματος που είχαν διεισδύσει από την Καλλιθέα και κατάφεραν να φονεύσουν ένα γερμανό υπολοχαγό του μηχανικού και να τραυματίσουν μερικούς οπλίτες. Πάνω στη φασαρία της μάχης κατάφεραν να γλυτώσουν την ομηρία 500 πατριώτες».³⁹⁸

Ο Β. Ντερμιτζόγλου θυμάται ότι: «Η εντολή ήταν να γίνει αντιπερισπασμός, όχι να σκοτώσουμε. Να γίνει αντιπερισπασμός. Να φύγουν όσοι μπορούν από το Μπλόκο. Οι Γερμανοί δεν μπήκαν στο Μπλόκο. Είχανε αφήσει τους Ταγματασφαλήτες και κάνανε κουμάντο. Ήρθε διαταγή από τους αξιωματικούς στο Στρατηγείο να χτυπήσουμε όταν φεύγουνε. Πράγματι, κατά τις 3.00 μας κατεβάζουνε από το Κουκάκι στον κινηματογράφο ‘Πρωτέας’, είναι προς του Φιξ κανα δυο στενά, και περιμέναμε εκεί, και βλέπαμε τα μπουλούκια που φεύγανε, άλλους για το Χαϊδάρι, κι άλλους για το Γουδί. Φεύγανε μπουλούκι κρατούμενοι και τσολιάδες φορτωμένοι λάφυρα. Είχαμε πλησιάσει στα 100 μέτρα. Δεν μας είχανε πάρει χαμπάρι. Ρίξαμε 4-5 ριπές. Τους χτυπήσαμε όχι όμως να σκοτώσουμε, και έγινε το σώσε με τους τσολιάδες και τους Γερμανούς. Όταν χτυπήσαμε πολλοί πήδηξαν προς το ρέμα που ήταν από το 1939-40 προς κατασκευή. Όσοι πήδηξαν προς το ρέμα γλυτώσανε. Γλυτώσανε αρκετά παιδιά.»³⁹⁹

³⁹⁸ Ορέστης Μακρής, *Ο Ε.Λ.Α.Σ. της Αθήνας*, ό.π., σ. 142-143.

³⁹⁹ «Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», ό.π..

5.2.4. Εκτελέσεις

Στην πλατεία του Φάρου και στην ΕΘΕΛ εκτυλίσσονται τραγικές σκηνές. Οι Γερμανοί και οι Εύζωνοι διέταξαν τους συγκεντρωμένους να καθίσουν κάτω από τον καυτό ήλιο.⁴⁰⁰ Μετά τις 9 αρχίζει η διαλογή. Περνούν οι «μασκοφόροι» καταδότες με τρεις οπλισμένους Ευζώνους και όσοι ήταν κοντά όφειλαν να έχουν προσηλωμένο το βλέμμα πάνω τους, όποιος δεν το έκανε εκτελούνταν αμέσως. Αυτόν που υπέδειχνε ο «μασκοφόρος», τον άρπαζαν τραβώντας τα μαλλιά, φτύνοντας και χτυπώντας τον με τους υποκόπανους, τον οδηγούσαν στον Γερμανό εκτελεστή στο κτήριο της ΕΘΕΛ. Ο τελευταίος ανήκε στα SS και ήταν οπλισμένος με ένα ημιαυτόματο Luger P08 (Parabellum), με προσαρμοσμένο κοντάκι. Εκτελούσε τους μελλοθάνατους με μια σφαίρα στον αυχένα, αφού τους διέταζε να πλησιάσουν τον σωρό των πτωμάτων, δήθεν για να αναγνωρίσουν κάποιον από τους νεκρούς. Σε όλη τη διάρκεια της διαλογής, οι τσολιάδες γύριζαν ανάμεσα στους συγκεντρωμένους και τους χτυπούσαν με τους υποκόπανους των όπλων.⁴⁰¹ Ο Τάσος Παναγιωτόπουλος, ηγετικό στέλεχος της «Ιερής Ταξιαρχίας»,⁴⁰² που συνελήφθη στο μπλόκο, αναφέρει: «Εμφανίστηκαν οι τσουβαλάδες, οι μασκοφόροι και οι ξυρισμένοι. Τι ήταν αυτοί; Οι τσουβαλάδες ήταν αυτοί που φορούσαν ένα τσουβάλι στο κεφάλι με δύο τρύπες στη θέση των ματιών. Οι μασκοφόροι φορούσαν μία αντισφύζιογόνο μάσκα που τους έκανε και γελοίους και τρομερούς και γυρίζαν ανάμεσά μας για να υποδείξουν. Η διαδικασία της αναγνώρισης είχε κάτι το εξωπραγματικό, που θα ήταν κωμικό, διότι περπατούσαν με ένα σιγανό ρυθμό, τελετουργικό και θα είχε το κωμικό, αν κάθε τόσο δε σήκωναν το χέρι τους δείχνοντας κάποιον απ' όλους. Αυτούς τους παίρνανε οι οπλισμένοι

⁴⁰⁰ Ο Οδ. Ελύτης στο έργο *Το Άξιον Εστί* (1959) αποδίδει την ατμόσφαιρα τρομοκρατίας των μπλόκων: «Μιαν από τις ανήλιαγες μέρες εκείνου του χειμώνα, ένα πρωί Σαββάτου, σωρός αυτοκίνητα και μοτοσυκλέτες εξώσανε τον μικρό συνοικισμό του Λευτέρη, με τα τρύπια τενεκεδένια παράθυρα και τ' αυλάκια των οχετών στο δρόμο. Και φωνές άγριες βγάνοντας, εκατεβήκανε άνθρωποι με χυμένη την όψη στο μολύβι και τα μαλλιά ολόισα ίδιο άχερο. Προστάζοντας να συναχτούν οι άντρες όλοι στο οικόπεδο με τις τσουκνίδες. Και ήταν αρματωμένοι από πάνω ως κάτω, με τις μπούκες χαμηλά στραμμένες κατά το μπουλούκι. Και μεγάλος φόβος έπιανε τα παιδιά, επειδή τύχαινε, σχεδόν όλα, να κατέχουνε κάποιο μυστικό στην τσέπη ή στην ψυχή τους», Οδυσσέας Ελύτης, *Το Άξιον Εστί, Ανάγνωσμα τέταρτο. Το οικόπεδο με τις τσουκνίδες*, Αθήνα, Ίκαρος, 2002, σ. 50.

⁴⁰¹ Φίλιππος Αρμαανίδης, ό.π., σ. 153.

⁴⁰² Αντιστασιακή οργάνωση νέων του «αστικού» χώρου με δράση κυρίως στους φοιτητές. Εξέδιδε την παράνομη εφημερίδα *Ελληνικά Νιάτα*, βλ. σ. 93.

τσολιάδες που ακολουθούσανε συνήθως αυτές τις ομάδες και τους απομονώνανε. Ίσως η κίνηση αυτή ήταν υπογραφή σε καταδίκη θανατική».⁴⁰³

Ένας από τους «μασκοφόρος» σταματά μπροστά στο Δημήτρη Βαρουτίδη (Ψ. Σταύρος) και τον υπέδειξε στους Ευζώνους. Εκείνη τη στιγμή ο Βαρουτίδης αρπάζει την κουκούλα του καταδότη και τον ξεσκεπάζει. Οι συγκεντρωμένοι βλέπουν ότι είναι ο Θανάσης Μπαξεβανίδης από το Ν. Κόσμο, πρώην στέλεχος της Εθνικής Πολιτοφυλακής που τον είχαν συλλάβει οι Εύζωνοι και δέχθηκε να συνεργασθεί μαζί τους με αντάλλαγμα τη ζωή του. Οι δολοφόνοι για λίγο έμειναν βουβοί από την ηρωική πράξη και όταν συνήλθαν από την έκπληξη, σκότωσαν τον Βαρουτίδη επί τόπου κτυπώντας τον. Ο Δήμος Βύρωνα για να τον τιμήσει έδωσε το όνομά του σε μια πλατεία της πόλης.

Εκτός από τον Μπαξεβανίδη⁴⁰⁴ υπήρξαν και άλλοι οι οποίοι πρόδωσαν τους συντρόφους τους προκειμένου να σώσουν τη ζωή τους. Όπως ο Σαρκίς Καραογλάν⁴⁰⁵ που υπέδειξε πολλούς αγωνιστές, ανάμεσά τους το στέλεχος του Ε.Α.Μ. Αμπαρτζούμ Μπεμπεριάν (Ψ. Ανέστης), από το συνοικισμό Νέα Αρμενία της Ν. Σμύρνης.⁴⁰⁶ Ο Σαρκίς, ο Μπαξεβανίδης και κάποιος «Μηνάς» ήταν στελέχη του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. που διέμεναν στο συνοικισμό και γνώριζαν τη δράση των αγωνιστών. Όσοι πρόδιδαν το έκαναν όχι μόνο για να σώσουν τη ζωή τους, αλλά και για προσωπικούς λόγους. Ο «Μηνάς» υπέδειξε τον Καρμπέτ Σετιάν, ο οποίος δεν ήταν μέλος του Ε.Α.Μ., επειδή είχαν τσακωθεί σε ένα σουβλατζίδικο στο Δουργούτι. Τον Καρμπέτ τον πήραν από το Χαϊδάρι και τον εκτέλεσαν μαζί με έναν άλλον αγωνιστή στο Πικέρμι.⁴⁰⁷ Το ίδιο αναφέρει σε διήγησή του ο Θεόφιλος Γαβριελάτος για τον πατριό του Τάσο Κασάνο, που βρέθηκε στην πλατεία Φάρου και είχε την ατυχία εκεί να τον αναγνωρίσει ένας τσολιάς με τον οποίο, λίγες μέρες πριν, είχε τσακωθεί σε μια ταβέρνα για ασήμαντη αφορμή. Ο Κασάνος δεν ξαναγύρισε στο σπίτι του. Βεβαίως ίσχυε και το αντίθετο, για προσωπικούς λόγους να γλυτώσει κάποιος. Όπως ο Θανάσης Δεφαράνος ο οποίος

⁴⁰³ «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», ντοκιμαντέρ, ΕΡΤ Α.Ε., 1985, επεισόδιο 14^ο, σενάριο Πέτρος Ανταίος, Αντώνης Βογιάζος, επιμέλεια Αντώνης Βογιάζος, από <https://archive.ert.gr/> ανακτήθηκε στις 3/5/2021.

⁴⁰⁴ Δε γνωρίζουμε, εάν ο Θ. Μπαξεβανίδης είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Θανάση (γαλατά) από τον Νέο Κόσμο που αναφέρει ο Γιάννης Κυριακίδης ως προδότη, βλ. σ. 104.

⁴⁰⁵ Δεν πρέπει να συγχέουμε τον προδότη Σαρκίς Καραογλάν με τον μαχητή Σαρκίς Φόργκα του Λόχου Δουργουτίου (βλ. σ.110 & 124).

⁴⁰⁶ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 421.

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 322-323 & 421-422.

δούλευε σε συνεργείο αυτοκινήτων. Έπεσε πάνω σε περίπολο τσολιάδων, στα στενά των οδών Λυσιμαχίας – Πίσσα, όταν τον ανάγκασαν με γροθιές και κλωτσιές να παρουσιαστεί στην πλατεία στην ΕΘΕΛ, που ήταν γεμάτη καθισμένους κάτω. Κανείς δεν έπρεπε να κοιτά δεξιά ή αριστερά. Εκεί υπήρχε και μία γυναίκα «μασκοφόρος», ψιλή και αδύνατη.⁴⁰⁸ Στην πλατεία ένας αξιωματικός των τσολιάδων στέκεται μπροστά στον Δεφαράνο που καθόταν δίπλα σε γνωστούς και φίλους και του κάνει νόημα να σηκωθεί. Ο Θανάσης αισθάνεται κάτι να τον παγώνει ξαφνικά, «θα είναι τα τελευταία μου» σκέφτεται. Ο αξιωματικός όμως φαίνεται μάλλον φιλικός. Ο Θανάσης παρατηρεί καλύτερα, πράγματι είναι γνωστός, φέρνει συχνά το αυτοκίνητο στο συνεργείο για επισκευές. Τελευταία του είχε φτιάξει ένα φακό. «Εσύ να φύγεις. Πώς βρέθηκες εδώ;» του λέει. «Μένω εδώ παραπάνω, πηγαίναμε για τη δουλειά μας και μας έφεραν εδώ οι τσολιάδες» του απαντά. Είχε αναγνωρίσει τον αξιωματικό που ήταν υπασπιστής του Πλυτζανόπουλου. «Καλά, πάρτους και φύγετε» είπε αυτός. Έτσι σώθηκαν καμιά δεκαριά αγωνιστές.⁴⁰⁹

Ένας από τους ελάχιστους που ήταν τόσο τυχεροί εκείνη τη μέρα ήταν και ο Γιάννης Παγανέλης, ο οποίος αφηγείται: «Καθόμαστε στην πλατεία κατάχαμα. Οι τσολιάδες, οι Γερμανοί και οι άλλοι γερμανοντυμένοι, άλλοι με πολιτικά γύριζαν αναμεσά μας βλαστημώντας και τρομοκρατώντας. Τον πρώτο που εκτέλεσαν ήταν ένας τσαγκάρης. Θα ήταν γύρω στις 8.30 με 9.00. Τον έφεραν από την οδό Ακροπόλεως (Κατσιπόδι), δέρνοντας και κλωτσώντας τον. Φορούσε μία αθλητική φανελίτσα και την τσαγκάρικη ποδιά του, τον πήγαν κατευθείαν στον τόπο της εκτέλεσης δίπλα στην Μάντρα, πίσω από το σπιτάκι του караγωγέα Γιάννη Γκιόνη. Είχαν άλλους επτά εκεί. ένας γερμανοντυμένος SS κρατά ένα πιστόλι parabellum με προσαρμοσμένο κοντάκι. Αρπά τον τσαγκάρη από τα μαλλιά. Του ρίχνει μία σφαίρα στον αυχένα. Πέφτει νεκρός. Αρπάει έναν άλλον από τους 7. ‘Τον γνωρίζεις αυτόν;’ του λέει. Όπως σκύβει αυτός να δει, του ρίχνει με το parabellum. Έτσι σκότωσε και τους 8 εκεί. Ένας ανθυπολοχαγός των Ταγμάτων πρωτοστατούσε. Σκότωσε μπροστά μας τον Κούτση, με την κατηγορία ότι ετοιμάζε συσσίτιο για τον Ε.Λ.Α.Σ. Πιο κάτω στην οδό Σπάρτης (σήμερα Εθνικής Παλιγγενεσίας) και οδό Άρτης (Άνω Ν. Σμύρνη) ήταν ένα μικρό σπιτάκι, ένα δωμάτιο και κουζίνα όπου έμενε μία κουτσή χήρα μόνη της. Το σπίτι είχε γύρω γύρω μάντρα. Μέσα σ’ αυτό γίνονταν τα χειρότερα

⁴⁰⁸ Οι πηγές καταγράφουν τέσσερις μασκοφόρους, τρεις άνδρες και μία γυναίκα.

⁴⁰⁹ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 318.

βασανιστήρια. Επικεφαλής των βασανιστών ήταν μία τσολιαδίνα 19-20 χρονών. Εκεί μπροστά στο παράθυρο βρέθηκαν 8 πτώματα εκτελεσμένων και φριχτά παραμορφωμένων. Φεύγοντας πήραν και ό,τι είχε μέσα: έπιπλα, νοικοκυριό, όλα. Έκλαιγε και οδυρόταν η χήρα». ⁴¹⁰

Εκτός όμως από τους αγωνιστές υπήρξαν και απλοί άνθρωποι που βρέθηκαν εκεί και η ζωή τους κρέμονταν από μία κλωστή. Σώθηκαν (ή δε σώθηκαν) από ένα τυχαίο γεγονός. Η Αλίκη Δεγερμιτζιάν θυμάται ότι ήταν: «Ανάμεσα στους άνδρες κι ο ένας μου αδελφός. Ο άλλος έλειπε. Αυτός πήγε και γλύτωσε ως εκ θαύματος. Δε θυμάμαι λεπτομερώς. Αλλά ένας συμμαθητής του, που ζούσε στις παράγκες, έζησε όλη τη φρίκη, την κόλαση εκείνης της μέρας. Τα γράφει, σ' ένα βιβλίο του το οποίο έχω. Γλύτωσε παρά τρίχα, διότι αυτός που τους πρόδιδε δεν ήξερε. Ό,τι ήθελε έλεγε αυτός με τη μάσκα». ⁴¹¹

Η Σταυρούλα Χατζηγιάννη μάς πληροφορεί για «ένα παλικάρι 20 χρονών που τον κατέδωσε κάποιος, διότι είχε ένα ακορντεόν και έπαιζε τα απογεύματα 'κορόιδο Μουσολίνι, κανένας δε θα μείνει' και τον πήραν και τον εκτελέσανε». ⁴¹² Η ίδια μάς διηγείται ακόμη πώς σώθηκε ο πατέρας της: «Ο μικρός αδελφός μου ο Μιχάλης (8 χρονών αυτός, δέκα εγώ) είχε από τον πατέρα μου (ο οποίος υπηρετούσε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο φρουραρχείο) ένα στρατιωτικό παγούρι. Πηγαίνει ο Μιχάλης με το παγούρι στο μπλόκο στην πλατεία. Το βλέπει το παγούρι ο τσολιάς και του λέει: 'Αυτό το παγούρι είναι εγγλέζικο πού το βρήκες; Κρύβετε κάποιον Εγγλέζο στο σπίτι σας;'. 'Άντε φύγε από εδώ' του λέει ο Μιχάλης, 'θέλω να δώσω νερό στον πατέρα μου'. 'Ποιος είναι ο πατέρα σου;', 'Μη σε νοιάζει καθόλου ποιος είναι ο πατέρας μου'. Αρχίζει να χαστουκίζει τον μικρό να δείξει τον πατέρα του. Τότε επεμβαίνει ένας Γερμανός και γλυτώνει το παιδί από τα χέρια του τσολιά». ⁴¹³

Οι εκτελέσεις σταμάτησαν στις 13.00 και άρχισε το ξεδιάλεγμα των ομήρων. Μόνο στην πλατεία Φάρου εκτελέστηκαν πάνω από 60 αγωνιστές, οι 34 ΕΛΑΣίτες από το Βύρωνα που αναγνωρίστηκαν από τους καταδότες. Επικεφαλής των Ευζώνων εκεί ήταν ο ανθυπασπιστής Γεώργιος Ζαχαρόπουλος. Το ΙΓ' Παράρτημα Ασφαλείας

⁴¹⁰ Κων/νος Καρίμπας, ό.π., σ. 74.

⁴¹¹ Αλίκη Δεγερμιτζιάν, προσωπική συνέντευξη, 24/4/2021, ό.π. Το βιβλίο που έχει είναι του Ντικράν Μπιζντικιάν που αναφέρεται πιο κάτω.

⁴¹² «Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, αυθεντικές μαρτυρίες», ό.π..

⁴¹³ Η μαρτυρία επιβεβαιώνει τη βιβλιογραφία για ένα 'ζήλο' των «Ταγμάτων Ασφαλείας» που ξεπερνούσε και αυτό των κατακτητών, τα μπλόκα και η μη απονομή της δικαιοσύνης, μετά την απελευθέρωση, προκάλεσαν τραύμα στην ελληνική κοινωνία που δεν επουλώθηκε.

(Ν. Κόσμος) αναφέρει ότι: «Την 9/8/44 Γερμανοί των SS μετά Τάγματος Ασφαλείας ενήργησαν ερεύνas εις Δουργούτι, Αγ. Γεώργιον - Κατσιπόδι - Φάρον, συνέλαβαν δε και εξετέλεσαν τους κάτωθι: (αναφέρει ονόματα). Την ιδίαν ημέραν εξετελέσθησαν υπό των Γερμανών των SS, επικεφαλής των οποίων ήτο ο Γερμανός Λοχαγός των SS Κνάπε, 60 άτομα εις την θέσιν Φάρος των οποίων δεν εξηκριβώθη η ταυτότης. Ο δε Κνάπε μεταβάς εις το ΙΓ' τμήμα edήλωσε κυνικώτατα 'Πηγαίνετε να πάρετε την πρώτην δόσιν των εκτελεσθέντων'». Προφανώς η άλλη 'δόση' ήταν στην Ε.Θ.Ε.Λ., όπου ο Γιάννης Κυριακίδης εκτιμά ότι εκτελέστηκαν πάνω από 70 αγωνιστές.⁴¹⁴ Σε αυτούs δεν υπολογίζονται οι σκοτωμένοι στις συμπλοκές, οι μεμονωμένοι σε σπίτια και όσοι από τους συλληφθέντες εξοντώθηκαν αργότερα. Υπολογίζεται ότι συνολικά έχασαν τη ζωή τους 160 με 180 άνθρωποι.

5.2.5. Λεηλασία - Πυρκαγιά

Μετά τις εκτελέσεις ακολούθησε έρευνα και εμπρησμός του μισού και παραπάνω συνοικισμού. Στην πραγματικότητα, η έρευνα ήταν πρόσχημα για πλιάτσικο.⁴¹⁵ Ένας πληροφορητής που έζησε τα γεγονότα αφηγείται: «Οι Γερμανοί δε μπήκανε στα σπίτια, τσολιάδες μπήκανε και κλέβανε».⁴¹⁶ Υπενθυμίζουμε τη λεηλασία του σπιτιού της χήρας στη διήγηση του Γ. Παγανέλη και την μαρτυρία του Β. Ντερμιτζόγλου που έβλεπε τους τσολιάδες να αποχωρούν από το Δουργούτι φορτωμένοι «λάφυρα». Αν στην έρευνα εύρισκαν κάποιον μέσα σε σπίτι τον εκτελούσαν επί τόπου. Η Αλίκη Δεγερμιντζιάν αναφέρει χαρακτηριστικά: «ένα γνωστό μας παλληκάρι τον έλεγαν Σαρκής. Είχε φυματίωση με πυρετό και δεν μπορούσε να εμφανιστεί στην πλατεία. Τον έβγαλαν έξω με το ζόρι και εν ψυχρώ τον δολοφόνησαν. Ο πατέρας του τους παρακαλούσε να μην τον σκοτώσουν. Όμως δεν υποχώρησαν».⁴¹⁷

⁴¹⁴ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 317.

⁴¹⁵ «Αυτοί που στελεχώνουν τα τάγματα διακρίνονται, σύμφωνα με συμμαχική έκθεση: α) σε πολύ φτωχούς που κατατάχθηκαν προκειμένου να επιβιώσουν, β) σε εγκληματικά στοιχεία που κατατάχθηκαν προκειμένου να εξασφαλίσουν το ακαταδίωκτο για τις παράνομες δραστηριότητές τους, γ) σε εθελοντές που μέλη των οικογενειών τους είχαν σκοτωθεί από τον ΕΛΑΣ, δ) σε αντικομμουνιστές αξιωματικούς και ε) σε στελέχη του ΕΔΕΣ Αθηνών καθώς και σε μέλη οργανώσεων που δέχθηκαν επίθεση από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, όπως το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων». Φίλιππος Αρμαανίδης, ό.π., σ. 28.

⁴¹⁶ Δουργούτι, «Το Δίστομο της Αθήνας», ό.π.. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατό να διασταυρωθεί η ταυτότητα του πληροφορητή.

⁴¹⁷ Αλίκη Δεγερμιντζιάν, προσωπική συνέντευξη, 24/4/2021, ό.π.

«Κατόπιν βάλανε φωτιά, δήθεν για να βρεθούν οι κομμουνιστές. Εμείς με τη μάνα μου και τα δύο μου αδέρφια κρυφτήκαμε στην παράγκα. Ευτυχώς ήρθε η γειτόνισσα και μας είπε 'έχουν βάλει φωτιά και καίγεται όλο το Δουργούτι'. Και εμείς βγήκαμε έξω και το σπίτι κάηκε με ό,τι είχε μέσα. Εμείς πήγαμε σε μία εκκλησία, ορθόδοξη ήτανε, καθολική ήτανε δε θυμάμαι. Εκεί κοιμόμαστε μέρες ολόκληρες».⁴¹⁸ Σε μια τέτοια εκκλησία κοιμήθηκε και ο Ντικράν Μπιζνικιάν, με την οικογένειά του, όταν είδε την παράγκα του να καίγεται, «επειδή είχε την ατυχία να βρίσκεται δίπλα στην παράγκα κάποιου που εκτελέστηκε στο Μπλόκο ως ύποπτος. Αυτούς όχι μόνο τους εκτελούσανε, αλλά τους καίγανε και την παράγκα».⁴¹⁹ Ο Παύλος Διατσέντος ήταν τότε εννιά χρονών και έμενε με την οικογένειά του «στο νότιο μέρος της συνοικίας (του Νέου Κόσμου) που συνορεύει με την Δάφνη και τη Νέα Σμύρνη». Γράφει ότι όταν ξεκίνησε η πυρκαγιά «ο καπνός που σηκώθηκε ήταν ορατός από τη γειτονιά μας που απείχε τρία περίπου χιλιόμετρα. Οι άνθρωποι έτρεχαν αλλόφρονες να σωθούν και να σώσουν όσα περισσότερα μπορούσαν από τα υπάρχοντά τους. Να σημειωθεί ότι η παραγκούπολη, μήνες μετά, ανοικοδομήθηκε από τους κατοίκους»⁴²⁰

Το Δουργούτι πιθανό να πυρπολήθηκε επειδή υπήρχαν φήμες για την ύπαρξη αποθηκών του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. στην πλούσια Αγορά του. Η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη υποστηρίζει ότι: «Μπλόκα γίνανε πολλά, όμως το Δουργούτι το κάψανε, επειδή δε μπορούσε να μπει κανένας δικός τους, όπως ήταν χτισμένες οι παράγκες, τα παραπήγματα. Στο Δουργούτι είχε το Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. και τα όπλα του, αλλά και τα τρόφιμα. Πώς θα συντηρούνταν οι οικογένειες των φυλακισμένων αγωνιστών;»⁴²¹ Η πυρκαγιά, εκτός από μια σχεδιασμένη ενέργεια ολοσχερούς καταστροφής τροφίμων, όπλων ή άλλων υλικών της Αντίστασης, ήταν μία πράξη εγκληματική, επειδή μέσα στις παράγκες υπήρχαν άνθρωποι ανήμποροι να τις εγκαταλείψουν λόγω ασθένειας ή αναπηρίας. Οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες και τα παιδιά μέσα σε μερικές ώρες έχασαν τους ανθρώπους τους και τα μέσα για να επιβιώσουν. Το μέγεθος της ανθρώπινης τραγωδίας ήταν ανείπωτο. Γυναίκες έσκυβαν στον τόπο της σφαγής και φιλούσαν το

⁴¹⁸ «Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», ό.π.

⁴¹⁹ Αλίκη Δεγερμιντζιάν, προσωπική συνέντευξη, 24/4/2021, ό.π.

⁴²⁰ Παύλος Διατσέντος, «Το μπλόκο του Δουργούτιου», ανέκδοτες μαρτυρίες, περιοδικό «Η Νέα Πολιτική», τεύχος 11, εκδόσεις Παπαζήση, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 2014, σ. 100-101, από <https://issuu.com/>, ανακτήθηκε στις 18/11/2021.

⁴²¹ «Κλεινόν άστν — ιστορίες της πόλης», ελληνικά ντοκιμαντέρ, ομάδες προφορικής ιστορίας, σενάριο, σκηνοθεσία Μαρία Δανέζη, ΕΡΤ Α.Ε., 2021, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.ertflix.gr>, ανακτήθηκε στις 8/5/2021.

αίμα των δικών τους, άλλες έτρεχαν πίσω από το κάρο με τα πτώματα και μάζευαν στις χούφτες τους το αίμα που έσταζε στο δρόμο για να το πάνε ως ενθύμιο στο σπίτι, αν υπήρχε κι αυτό.

Ο συνοικισμός το βράδυ ήταν ένα απέραντο νεκροταφείο, με τους κατοίκους να θρηνούν τους οικείους τους, παρά την προσπάθεια των ΕΠΟΝιτών με χωνιά να τους εμψυχώσουν.⁴²² Ο Γ. Κυριακίδης αναγνωρίζει ότι: «Η κατάσταση ήταν τραγική. Κανένας λόγος παρηγοριάς δε μπορούσε να συνεφέρει τις απελπισμένες γυναίκες. Υπήρχαν και μερικές που πάνω στην απελπισία και την αλλοφροσύνη τους τα έβαζαν μαζί μας». Και ο Β. Ντερμιτζόγλου συμφωνεί: «Το βράδυ γυρίσαμε στο Δουργούτι. Μας κυνηγήσανε οι γυναίκες, ένα Δουργούτι που μύριζε αίμα».⁴²³ Οι αντιδράσεις είναι κατανοητές, εφόσον ανάμεσα στα κύρια καθήκοντα του Ε.Λ.Α.Σ., που εμφανιζόταν ως «Λαϊκός Στρατός», ήταν η περιφρούρηση της περιοχής. Ο Κώστας Πλακωτάρης, που έμενε στη περιοχή, δημιουργεί ένα χαρακτηριστικό που απεικονίζει την καταστροφή. «Το σχέδιο κυκλοφορεί παράνομα από χέρι σε χέρι, ώστε να κάνει γνωστή σε όλη την Αθήνα την καταστροφή στην περιοχή».⁴²⁴ Σήμερα η λέξη μπλόκο φέρνει στη μνήμη την ηρωική Κοκκινιά ή την Καισαριανή, «επισκιάζοντας» το Δουργούτι που και σαν όνομα ακόμη τείνει να εξαφανιστεί.

5.2.6. Όμηροι

Αρκετοί κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης στον αντιπερισπασμό του ΕΛΑΣ το έσκασαν. Περίπου 1.500 οδηγήθηκαν στο Χαϊδάρι και γύρω στους 80 στο Γουδή. Μεταξύ τους και ο Βαχράμ Σακαϊάν που βασανίστηκε στο Γουδή και τελικά εκτελέστηκε.⁴²⁵ Ο Παύλος Μώτος, κάτοικος Ν. Κόσμου (στον λόφο Κυνοσάργους)

⁴²² «Και πολύ τρομάζανε τα παιδιά, και οι άνθρωποι με το μολύβι στην όψη και το άχερο στα μαλλιά και τα κοντά μαύρα ποδήματα, κέρωσαν. Επειδή πήγανε κι ήρθανε γύρω τα χαμόσπιτα και σε πολλές μεριές το πισσόχαρτο έπεσε και φανήκανε μακριά, πίσω απ' τον ήλιο, οι γυναίκες να κλαίνε γονατιστές, πάνω σ' ένα έρμο οικόπεδο, γεμάτο τσουκνίδες και μαύρα πηχτά αίματα. Ενώ σήμαινε δώδεκα ακριβώς το μεγάλο ρολόι των αγγέλων», Οδ. Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*, ό.π., σ. 51.

⁴²³ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 316 & «Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», ό.π.

⁴²⁴ Μ. Ζαχαράκης, ό.π., σ. 53, παραπέμπει σε αφήγηση του Τάσου Πλακιωτόπουλου στο Χατζηπατέρας Κ.-Φαφαιού Μ. *Μαρτυρίες '41-'44. Η Αθήνα της Κατοχής*, τ. Β, Κέδρος, 2003. Το χαρακτηριστικό περιέχεται στο εξώφυλλο της παρούσης εργασίας και αντλήθηκε από <http://sibilla-gr-sibilla.blogspot.com>, στις 24/4/2021.

⁴²⁵ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 326, όπου υπάρχει και φωτογραφία του Βαχράμ Σακαϊάν.

μεταφέρθηκε στο Χαϊδάρι και γράφει στο ημερολόγιό του: ⁴²⁶ «Θα ήταν πια μεσημέρι, μας διέταξαν να σηκωθούμε όρθιοι και να παραταχθούμε σε γραμμές ανά έξι. Έπειτα ξεχώρισαν τους ηλικιωμένους και τους έδωξαν για τα σπίτια τους. Οι υπόλοιποι ξεκινήσαμε. Στο εργοστάσιο του Φιξ σταματήσαμε. Εκεί έξω ήταν συγκεντρωμένοι κι άλλοι - τους είχαν φέρει από τον Φάρο. Τους πήραν μαζί. Την ίδια στιγμή οι εργάτες του Φιξ βγήκαν από το εργοστάσιο μ' ένα καζάνι και μια κουτάλα και μας μοίραζαν νερό. Πέσαμε πάνω να πιούμε διψασμένοι, να πιούμε όσο προλάβουμε».⁴²⁷

Χιλιάδες στη γραμμή από τη πλατεία Φάρου προς Χαϊδάρι ακολουθώντας τις Ακροπόλεως, Αλωπεκής, Συγγρού, Αμαλίας, Πανεπιστημίου, Πειραιώς, Ιερά Οδό. Η περιφορά τους μέσα στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας ήταν ένα μήνυμα ότι οι κατοχικές δυνάμεις ήταν αποφασισμένες να επιβάλλουν τον έλεγχο ενάντια σε κάθε μορφή αντίστασης. Όταν έφτασαν στο στρατόπεδο «Στην πύλη κυμάτιζαν οι μαύρες σημαίες των Ες Ες. Σταματήσαμε για να μας μετρήσουν και να μας κάνουν τις απαραίτητες συστάσεις. 'Προσέξτε καλά από τούδε και στο εξής είστε μόνο νούμερα'. Καθένας μας είχε κι έναν αριθμό. Και το ενδιαφέρον των Γερμανών εξαντλούνταν σε αυτό τον αριθμό. Αφού στις εκτελέσεις δε φώναζαν ονόματα, αλλά αριθμούς».⁴²⁸

Η ναζιστική Γερμανία έχανε τον πόλεμο και η πολεμική της βιομηχανία είχε ανάγκη τους καταναγκαστικούς εργάτες. «Οι κάτοικοι των προσφυγικών συνοικιών όπου πραγματοποιήθηκαν τα μπλόκα συγκέντρωναν όλα τα χαρακτηριστικά για να αποτελέσουν στόχους της κυβέρνησης Ράλλη και των αρχών κατοχής. Στις συνοικίες αυτές κατοικούσαν στην πλειοψηφία τους εργατικά στρώματα, γεγονός που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατακτητών για εργατικά χέρια»⁴²⁹

⁴²⁶ Το ημερολόγιο του Π. Μώτου εκδόθηκε σε βιβλίο με τίτλο *Ο τελευταίος του Κάιςλινγκεν, Στα Στρατόπεδα Εργασίας των Ναζί*, Αθήνα, Τόπος, 2014. Το ντοκουμέντο επεξεργάστηκε η ιστορικός Μαρία Σαμπατακάκη που έγραψε το επίμετρο.

⁴²⁷ Παύλος Μώτος, ό.π., σ. 9-10.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. 11-12.

⁴²⁹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης», ό.π., σ. 429. Ο συγγραφέας αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Η ταξική γεωγραφία των μπλόκων στην Αθήνα» και γράφει: «Όλα τα μεγάλα μπλόκα πραγματοποιήθηκαν σε προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά». Παραθέτει αριθμούς συλληφθέντων και εκτελεσθέντων για το κάθε μεγάλο μπλόκο. Για το μπλόκο στο Δουργούτι γράφει: «στου Δουργούτη-Κατσιπόδι-Φάρο Ν. Σμύρνης, στις 9-8-1944 με 5.000 συλληφθέντες και 190 επιτόπου εκτελεσθέντες». Όμως ο συγγραφέας δεν παραθέτει σχετική παραπομπή.

Εν τω μεταξύ ο χρόνος έτρεχε για τους κατακτητές και οι εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα ήταν ραγδαίες. Μετά τις μαζικές συλλήψεις στο Δουργούτι το Χαϊδάρι είχε γεμίσει και έπρεπε να αποσυμφορηθεί καθώς θα γέμιζε ασφυκτικά από τους συλληφθέντες στο Μπλόκο της Κοκκινιάς⁴³⁰. Έπρεπε να γίνει διαλογή των ομήρων και άμεση μεταφορά τους στη Γερμανία. Πριν από αυτό όμως έπρεπε να τελειώσουν με τις «αναγνωρίσεις». Ο Αντίλ Μπερμπεριάν (αδελφός του Αμπαρτσούμ που εκτελέστηκε στην πλατεία Φάρου) διηγείται: «Μας έβαλαν στη γραμμή και με τα πόδια πήγαμε στο Χαϊδάρι. Τις επόμενες μέρες ήρθαν κι άλλοι κουκουλοφόροι για αναγνώριση».⁴³¹

Ο Νίκος Σκαλτσάς αναφέρει σχετικά: «Στις 15 Αυγούστου, ημέρα Τρίτη, μας πέρασαν από Γερμανούς γιατρούς οι οποίοι μας ξεχώρισαν ποιοι θα σταλούν στη Γερμανία. Βέβαια, εμείς πού να ξέρουμε τι μας περίμενε, το διαπιστώσαμε στη συνέχεια. Την άλλη μέρα μας βάλανε στα φορτηγά, μας φέρανε στο Ρουφ και μας μοιράσανε ανά 35 άτομα σε κάθε βαγόνι και μας φυλάγανε με τα αυτόματα».⁴³²

Τετάρτη 16 Αυγούστου ήταν η ημέρα της αναχώρησης. Ο Παύλος Μώτος μας δίνει την ώρα: «Κατά τις δυόμιση (το μεσημέρι) ακούστηκε η σφυρίχτρα και μαζί της η διαταγή για αναχώρηση».⁴³³ Στον σιδηροδρομικό σταθμό του Ρουφ εξελίσσονται δραματικές στιγμές. Ο Βυρωνιώτης Γιάννης Γκούτας που συνελήφθη στο μπλόκο του Βύρωνα (7/8/1944) περιγράφει: «Εξω από το σταθμό μαζεύτηκε πλήθος κόσμου και μας παρακολουθεί με φόβο και συμπάθεια. Τους παρακαλέσαμε να τηλεφωνήσουν στο Βύρωνα, σε όσα τηλέφωνα γνωρίζαμε να ειδοποιηθούν οι δικοί μας ότι φεύγουμε για τη Γερμανία, με προθυμία δέχτηκαν να μας εξυπηρετήσουν, μας πετούν τσιγάρα, θέλουν να μας μιλήσουν. Είναι φανερό ότι δεν το κάνουν από περιέργεια, αλλά από συμπόνια και αγανάκτηση. Άρχισε η επιβίβασή μας με ιδιαίτερη κατάσταση για το

⁴³⁰ Αννίτα Παναρέτου, *Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου... Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945*, εκδ. Παπαδόπουλος, 2020, σ. 52, υπ. 1. Η συγγραφέας επιχειρεί μία συστηματική σύνθεση μαρτυριών. Μας πληροφορεί ότι οι όμηροι, ως Έλληνες πολίτες, αν και ήταν «παντελώς απροστάτευτοι από οποιαδήποτε διεθνή σύμβαση και τελείως ανίσχυροι να ορίσουν τη ζωή τους, κατόρθωσαν να επιβιώσουν και να καταγράψουν λεπτομερώς τις δοκιμασίες τους. Μας άφησαν συνταρακτικά κείμενα που συμποσούνται σε περισσότερες από 9.500 σελίδες (αναξιοποίητο υλικό) και φωτίζουν ως τον πυρήνα της μία άγνωστη πτυχή της ελληνικής Ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Απέναντί τους εκκρεμεί μία ανεξόφλητη οφειλή», (σ. 11).

⁴³¹ Σε αυτό το σημείο ο προδότης Μηνάς υποδεικνύει τον Καρμπέτ Σετιάν βλ. σ. 137. Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 322-323.

⁴³² Νίκος Σκαλτσάς, «Τι έζησα το 1944 στο κολαστήριο του Χέλφινγκεν, ό.π.

⁴³³ Παύλος Μώτος, ό.π., σ. 17.

κάθε βαγόνι. Στο βαγόνι που ήμουνα είμασταν στοιβαγμένοι 32 άτομα. Στην ανοιχτή πόρτα του κάθε βαγονιού πήραν θέσεις δύο ένοπλοι στρατιώτες που κάθονταν στις δύο άκρες της. Στην ώρα ήρθε και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, η ευγενέστερη οργάνωση του κόσμου, για να μας μοιράσει δέματα. Πήρε ο καθένας από εμάς ένα πακέτο με διάφορα τρόφιμα, κονσέρβες, γαλέτες, σοκολάτες, τσιγάρα και άλλα. Οι στοργικές αδελφές γράφουν τα στοιχεία της ταυτότητάς μας και προσπαθούν με βουρκωμένα μάτια να μας παρηγορήσουν.»⁴³⁴

Η αμαξοστοιχία αναχώρησε από τον σιδηροδρομικό σταθμό του Ρουφ στις 4.00 μ.μ., μεταφέροντας τους ομήρους από τα μπλόκα του Βύρωνα (7/8/1944) και του Δουργούτι (9/9/1944) με προορισμό τα στρατόπεδα εργασίας (Arbeitslager) της Γερμανίας.

Τα ονόματα των ομήρων της συγκεκριμένης αμαξοστοιχίας περιλαμβάνονται σε έναν κατάλογο εργασίας του Ερυθρού Σταυρού με σκοπό την αναζήτηση των προσώπων ή επαφών με τους συγγενείς τους. Στον κατάλογο υπάρχουν συνολικά 1.040 ονόματα (με τις διπλογραφές),⁴³⁵ τα οποία κατανέμονται βάσει των διευθύνσεών τους: 398 Ν. Κόσμος/Δουργούτι, 259 Βύρωνα/Κοπανάς/Νέα Ελβετία, 161 Κατσιπόδι/Άγιος Ιωάννης, 66 Νέα Σμύρνη/Φάρος. Η πρώτη σελίδα του καταλόγου περιλαμβάνει 50 ονόματα (με αλφαβητική σειρά) Ελλήνων και Αρμενίων. Σε αρκετά από τα ονόματα του καταλόγου υπάρχει δίπλα στο όνομα το γράμμα Ε. Οι μισοί περίπου είναι από το Νέο Κόσμο/Δουργούτι.⁴³⁶

⁴³⁴ Γιάννης Γκούτας, *Υπό συνθήκες σκλαβιάς..*, ό.π., σ. 48.

⁴³⁵ «Στις 16 Αυγούστου, ο Ερυθρός Σταυρός συνέταξε έναν κατάλογο 1.040 ομήρων από το Δουργούτι, την Κοκκινιά και τον Βύρωνα οι οποίοι θα εκτοπίζονταν την ίδια ημέρα, μέσω του στρατοπέδου του Χαϊδαρίου, στην Γερμανία. Αρχείο Υπηρεσίας Αναζητήσεων Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Ic / Liste 231, «Κατάστασις κρατουμένων αποσταλέντων εκ Σ.Σ. Χαϊδαρίου εις Γερμανίαν την 16η Αυγούστου 1944», χ.χ. Οι εκτοπισμένοι διεσπάρησαν σε διάφορα γερμανικά στρατόπεδα. Ενδεικτικά βλ. Αρχείο Υπηρεσίας Αναζητήσεων Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Ic / Liste 73 (Balingen / Wurttemberg), Delegation R. Hellenique (Μελάς) προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον. Γενεύη, 25.7.1945». Ιάσωνας Χανδρινός, «Πόλεις σε Πόλεμο, Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939-1945», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2015, ό.π., σ. 253, υπ. 655.

⁴³⁶ Η σελίδα δημοσιεύτηκε στο ελληνικό τύπο (βλ. παράρτημα II, εικ. 6) από τον ιστορικό Ιάσωνα Χανδρινό στο πλαίσιο εκδήλωσης των εκδόσεων «Νησίδες» (27-28/10/2018), στην οποία μίλησε ο ιστορικός, βλ. Κωνσταντίνα Ιωακειμίδου «Το ημερολόγιο μιας ομηρίας στα ναζιστικά κάτεργα», από <https://www.efsyn.gr/>, ανακτήθηκε, στις 27/5/21. Επιπλέον οι πληροφορίες για τον αριθμό των επιβαινόντων ομήρων, ο επιμερισμός τους ανάλογα την περιοχή προέλευσης και κάποιες επιπλέον πληροφορίες προέρχονται από τον Ιάσωνα Χανδρινό, ο οποίος ευγενικά τις παραχώρησε στον γράφοντα, μέσω ηλεκτρονικής επικοινωνίας που είχε ο τελευταίος μαζί του στις 4/10/2021. Στην επικοινωνία ο κ. Χανδρινός

Ο Παύλος Μώτος περιγράφει το ταξίδι από την Αθήνα έως την Γερμανία με ακρίβεια σε χρόνους και τόπους. Στις 27 Αυγούστου φτάνουν στο Μόναχο όπου εκεί έγινε ο χωρισμός των βαγονιών της αμαξοστοιχίας. Η μαρτυρία του «οι μισοί έφυγαν για τη Λωραίνη» χρήζει περαιτέρω έρευνας. Κάποιοι όμηροι αποβιβάστηκαν στο Κάισλινγκεν,⁴³⁷ και οι υπόλοιποι (Γκούτας, Σκαλτσάς κ.α.) σε διάφορα κάτεργα στα γαλλογερμανικά σύνορα. Ο Αντίλ Μπερμπεριάν περιγράφει: «σκαψίματα, καθαρίσματα βομβαρδισμένων και άλλα. Πάντα πεινασμένοι με το ελάχιστο φαγητό που μας έδιναν και κινδυνεύοντας από τους βομβαρδισμούς».⁴³⁸

Ο Νίκος Σκαλτσάς περιγράφει πως από τη Βιέννη τους μετέφεραν στο στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας του Χέλφινγκεν,⁴³⁹ ένα «κολαστήριο». Εκεί ήταν και 700 Έλληνες, αναφέρει μάλιστα: «Ο πρώτος νεκρός στο στρατόπεδο έπεσε το Νοέμβριο. Ήταν ο Στέλιος Βασιλείου που είχε μαγαζί στο Νέο Κόσμο, έφτιαχνε γιαούρτια και τροφοδοτούσε όλη την περιοχή. Ήταν 22-23 χρονών. Το παιδί έπαθε δηλητηρίαση από ένα δόντι του. Δεν του έδωσαν ούτε ασπιρίνη. Σε μία εβδομάδα πέθανε. Πεθαίνοντας, τον έβαλαν σε ένα κασόνι και τον άφησαν επί μία εβδομάδα άταφο. Ένας από μας πήγε στον διοικητή και ζήτησε να θάψουν το νεκρό. Έτσι στείλανε ένα κάρο από το χωριό, τον μετέφεραν και τον έθαψαν». Μετά από πολλές κακουχίες και περιπέτειες ο Νίκος Σκαλτσάς κατόρθωσε να επιζήσει και να γευτεί τη «μεγαλύτερη χαρά της ζωής του»,⁴⁴⁰ που ήταν η στιγμή της απελευθέρωσης.

Κάποιοι όμηροι από το Χαϊδάρι που μεταφέρθηκαν στη Γερμανία, χάνονται τα ίχνη τους. Ο Ερυθρός Σταυρός αναφέρει τον Στέλιο Λιανουδάκη μεταξύ αυτών

γενικά περιέγραψε το τεκμήριο (κατάλογος επιβαινόντων κρατουμένων) χαρακτηρίζοντάς το «βουβό» σε ιστορικές πληροφορίες. Το γράμμα Ε πιθανολογεί ότι σημαίνει Ε(πέστρεψε). Πρόσθεσε ότι δεν γνωρίζει άλλη αμαξοστοιχία μεταφοράς Δουργουτιωτών ομήρων, πλην αυτής της 16/8/1944. Η καταγραφή των ονομάτων από τη γερμανική διοίκηση και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, όπως αναφέρουν οι μαρτυρίες, είναι σημαντική πηγή για τους ερευνητές.

⁴³⁷ Ορθή γραφή «Γκάισλινγκεν» (Geislingen an der Steige), κρατίδιο Βάδης-Βυρτεμβέργης. Την «ελεεινή από κάθε άποψη» κατάσταση των «συντρόφων» στο Γκάισλινγκεν περιγράφει ο Γιάννης Γκούτας, όταν στις 15 Μαρτίου 1945 διερχόμενος από εκεί για την επιστροφή του από Στουτγάρδη στο Μέγκεν, τους συναντά. Γιάννης Γκούτας, «Υπό συνθήκες σκλαβιάς...», ό.π., σ. 235. Επίσης στο Γκάισλινγκεν μεταφέρθηκε και ο Τάσος Παναγιωτόπουλος, ηγετικό στέλεχος της αντιστασιακής οργάνωσης «Ιερά Ταξιαρχία», από <http://www.askiweb.eu>, ανακτήθηκε στις 5/11/2021.

⁴³⁸ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 322-323.

⁴³⁹ Προαστιακή συνοικία του Rottenburg am Neckar στη διοικητική περιοχή του Tübingen στο κρατίδιο Βάδης-Βυρτεμβέργης.

⁴⁴⁰ Νίκος Σκαλτσάς, ό.π.

που πέθαναν από κακουχίες και υποσιτισμό.⁴⁴¹ «Κανείς δεν μπορεί να δώσει με ακρίβεια συγκεκριμένο αριθμό ομήρων (όπως και νεκρών), στο Μπλόκο του Δουργούτιου. Μόνο εκτιμήσεις υπάρχουν. Το γεγονός ότι δημιουργήθηκε Ένωση Ομήρων Κυνοσάργους-Δουργούτιου, που υπαγόταν στην Πανελλήνια Ομοσπονδία Ομήρων Γερμανίας, μαρτυρά σίγουρα τον μεγάλο αριθμό αυτών που τελικά βίωσαν τη γερμανική βαρβαρότητα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁴⁴²

5.2.7. Πατριώτες

Ανεξάρτητα από τον αριθμό τους, σημασία έχει ότι όλοι ήταν πατριώτες, γεγονός που το Ε.Α.Μ. πολύ νωρίς αναγνώρισε με προκήρυξή του. «Η Αθήνα μας μεταβλήθηκε σε μεγάλο σκλαβοπάζαρο του κατακτητή. Δύομιση χιλιάδες αδέρφια μας από το Νέο Κόσμο, Δουργούτι κλπ. και χίλιοι από τον Βύρωνα και το Παγκράτι οδηγήθηκαν σε εξάδες από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης μας στο Χαϊδάρι και στου Χατζηκώστα και από κει για τα αποσπάσματα και για τα κάτεργα του Χίτλερ, στη Γερμανία. Μέσα από τους σωρούς των πατριωτών τράβηξαν μιάμιση δεκάδα στον Βύρωνα, πενήντα στο Δουργούτι κλπ. και τους εξετέλεσαν μπροστά στα έκπληκτα μάτια των συγκεντρωμένων. Στο μεταξύ έβαλαν φωτιά και έκαψαν το Δουργούτι. Το Δουργούτι και ο Βύρωνα, δύο κομμάτια της Αθήνας, ερημώθηκαν. Άνδρας πια δεν υπάρχει στους δύο συνοικισμούς.»⁴⁴³

Τα γεγονότα της ερήμωσης των συνοικιών μετά την τρομοκρατία των μπλόκων και τη μαζική φυγή επιβεβαιώνει ο Α. Κουτσουμάρης, επισημαίνοντας ότι ο

⁴⁴¹ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π.

⁴⁴² Μ. Ζαχαράκης, ό.π., σ. 59. Επίσης στο τέλος του βιβλίου *Ο τελευταίος του Κάισλιγκεν, Στα Στρατόπεδα Εργασίας των Ναζί* υπάρχει φωτογραφία του Παύλου Μώτου και «Δελτίο Ταυτότητας Ομήρου» με αρ. Μητρ. 31 που του δόθηκε στις 22/1/1961 από την «Πανελλήνιο Ομοσπονδία. Ομήρων Γερμανίας, Ένωσις Ομήρων Κυνοσάργους-Δουργούτι -Κατσιπόδι (Αθηνών), Εδρα Άγιος Γεώργιος Κυνοσάργους Προσ. Γραφεία Τσελέπη 2». Η ιστορικός Μαρία Σαμπατακάκη, στο επίμετρο του βιβλίου, γράφει ότι «Το 1960 η Δυτική Γερμανία κατέβαλε στην Ελλάδα ένα ποσό της τάξεως των 115 εκατομμυρίων μάρκων ως επανόρθωση προς εκείνους που διώχθηκαν για θρησκευτικούς, φυλετικούς και ιδεολογικούς λόγους. Η ελληνική πολιτεία κατέταξε τον Παύλο Μώτο στη τρίτη κατηγορία και υπήρξε ένας από τους λίγους που αποζημιώθηκε, έστω και υποτυπωδώς, για τα δεινά που πέρασε», *Ο τελευταίος του Κάισλιγκεν*, ό.π., σ. 81-82.

⁴⁴³ Η Προκήρυξη ΕΑΜ Αθήνας – Πειραιά «Με τα τανκς και τα πολυβόλα αιχμαλώτισαν 3500 πατριώτες από τον Βύρωνα, Δουργούτι κ.λ.π.», 14 Αυγούστου 1944, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 415, παραπέμπει σε Γ.Α.Κ. «Μικρές Συλλογές», Κ. 103ε.

τρόμος που προκλήθηκε από τις μαζικές συλλήψεις και εκτελέσεις «έγινε αφορμή να φύγουν όλοι οι άνδρες που υπελείποντο και δεν είχαν συλληφθή ακόμη, από τις συνοικίες Παγκρατίου, Βύρωνος, Καισαριανής, Κατσιπόδι, Ν. Σμύρνης, Καλλιθέας, Χαροκόπου, Δουργούτι, κ.τ.λ.»⁴⁴⁴ Ακόμη και μετά την διάλυση της παραγκούπολης, στα μέσα του 1960, πολλές οικογένειες που κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή είχαν κάτι να διηγηθούν ή κάποιον που έχασαν στο Μεγάλο Μπλόκο. Σημάδι ότι το τραυματικό αυτό γεγονός σημάδεψε τη ζωή τους και έμεινε βαθιά ριζωμένο στο συλλογικό υποσυνείδητο των κατοίκων της περιοχής.⁴⁴⁵

Επίσημα στοιχεία με τα ονόματα όσων χάθηκαν δεν υπάρχουν. Ο Γιάννης Κυριακίδης παραθέτει στο βιβλίο του «μερικά ονόματα σκοτωμένων από το μεγάλο Μπλόκο». Πρόκειται για 21 αγωνιστές⁴⁴⁶ με πρώτο στον μακάβριο κατάλογο τον Γιουγκασιάν Κεβόρ, αδελφό του Αντρανίκ. Ακολουθούν οι υπόλοιποι, πολλοί από τους οποίους έχουν ήδη αναφερθεί. Γράφει ότι «καταστάσεις με τα ονόματα των εκτελεσμένων ή άλλα στοιχεία τους έχουν οι Αρμένιοι αγωνιστές και σύντομα θα έλθουν στη δημοσιότητα»,⁴⁴⁷ αλλά κάτι τέτοιο δεν προέκυψε μέχρι στιγμής από την έρευνα. Το 8τομο μνημειώδες έργο *Έπεςαν για τη Ζωή, Ήρωες - μάρτυρες λαϊκών απελευθερωτικών αγώνων* ή αλλιώς *Μαρτυρολόγιο*, έκδοση της ΚΕ του Κ.Κ.Ε., που ξεκίνησε το 1988 και ολοκληρώθηκε 30 χρόνια μετά, καταγράφει ονόματα χιλιάδων μαρτύρων και αποτελεί μία πολύτιμη πηγή. Στον 4^ο τόμο παρατίθενται 107 ονόματα θυμάτων του ολοκαυτώματος του Δουργούτιου, που «έγινε δυνατό να συγκεντρωθούν». Στο *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε* αναφέρεται ότι οι Γερμανοί «σκότωσαν 80 άτομα στην πλατεία Φάρου και άλλους 40 έξω από το εργοστάσιο του Καίσαρη, ενώ πολλούς έστειλαν στις 16 Αυγούστου στη Γερμανία».⁴⁴⁸ Οι αριθμοί με τους τόπους εκτέλεσης συμφωνούν με το άρθρο του Σταύρου Κατσιλιέρη «Η λύσσα του κατακτητή στο Δουργούτι».⁴⁴⁹

Η ιστορική μνήμη του μπλόκου στο Δουργούτι μόλις και διασώθηκε στα απομνημονεύματα των αγωνιστών και στη μνήμη των παλαιότερων κατοίκων. Μετά

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 431, παραπέμπει σε Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, φακ. 47.

⁴⁴⁵ Η Ομάδα Προφορικής Ιστορίας του Δουργούτιου (Ο.Π.Ι.ΔΟΥ.) έχει καταγράψει υλικό, το οποίο (μεγάλο μέρος του) ενσωματώθηκε στην παρούσα εργασία

⁴⁴⁶ Γιάννης Κυριακίδης, ό.π., σ. 327.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 317.

⁴⁴⁸ *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε.* ό.π. σ. 346, παραπέμπει σε *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τ. 4, Αθήνα, Αυλός, 1979, σ. 1419-1420.

⁴⁴⁹ Βλ. σ. 99.

την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (ν. 1285/1982), επί δημαρχίας Δημήτρη Μπέη, κατασκευάστηκε το 1985 στο Δουργούτι μια μαρμαρίνη αναθηματική στήλη, που εδράζεται πάνω σε λιθόκτιστη βάση, για να θυμίζει τους πεσόντες αγωνιστές.⁴⁵⁰ Το 2013 ο Δήμος Αθηναίων, μετά από πιέσεις κατοίκων και τοπικών φορέων, ονόμασε τον διπλανό χώρο πρασίνου «Πλατεία Μπλόκου Δουργυτίου». Το 1980, στην πλατεία Φάρου (σημερινή πλατεία Εθνικής Αντιστάσεως) στην Ανω Νέα Σμύρνη φιλοτεχνήθηκε Ηρώ εκτελεσμένων, από ορείχαλκο σε ψηλό μαρμάρινο βάθρο. Και τα δυο μνημεία θυμίζουν το μεγαλύτερο μπλόκο μαζί με αυτό της Κοκκινιάς. Σήμερα η λέξη μπλόκο φέρνει στη μνήμη την ηρωική Κοκκινιά ή την Καισαριανή, «επισκιάζοντας» το Δουργούτι που και σαν όνομα ακόμη τείνει να εξαφανιστεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Το Δουργούτι πριν και μετά την «Απελευθέρωση»

6.1 Πορεία προς την «Απελευθέρωση»

Ο κύκλος της βίας συνεχίστηκε στην Κοκκινιά τα ξημερώματα της 17^{ης} Αυγούστου, όταν μηχανοκίνητα και πεζοπόρα τμήματα των Γερμανών με 2.000 ταγματасφαλίτες περικυκλώνουν την ανυπότακτη προσφυγούπολη. Στο τέλος της μέρας «τα θύματα συνολικά ξεπερνάνε τα 200» και χιλιάδες Κοκκινιώτες οδηγήθηκαν όμηροι στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου.⁴⁵¹ Συνεχείς συμπλοκές και μικρομπλόκα σε άλλα σημεία της Αθήνας, σε όλο το «ματωμένο Αύγουστο», τροφοδοτούν το μίσος για τα «Τάγματα Ασφαλείας» και την διάθεση για εκδίκηση. Το Ε.Α.Μ., ακολουθώντας το πολεμικό κάλεσμα του Κ.Κ.Ε., κήρυξε πανεθνική απεργία «Εθνικής Σωτηρίας» στις 24 του μήνα, ως αντίδραση στην τρομοκρατία των μπλόκων και την αποτροπή της μαζικής αποστολής ομήρων στη Γερμανία. Ο τρόμος κατακυριεύσε πάλι τη νοτιοανατολική γωνία του κέντρου της Αθήνας, όταν την αυγή της 28^{ης} Αυγούστου Γερμανοί και «Τάγματα Ασφαλείας» περικύκλωσαν την Καλλιθέα και αφού συγκέντρωσαν όλους τους άντρες στο γήπεδο της πόλης εκτέλεσαν 24 με την υπόδειξη «μασκοφόρων». Ο κύκλος του αίματος έκλεισε στις 31 Αυγούστου, όταν 17 ΕΛΑΣίτες αιχμαλωτίστηκαν

⁴⁵⁰ Παράρτημα Ι, χάρτης Ι, βλ. πλατεία Ολοκαυτώματος Καλαβρύτων.

⁴⁵¹ «17 Αυγούστου 1944 (Ο μπλόκος), Το ιστορικό της μέρας», έκδοση *η Κοκκινιά μας*, Αύγουστος 1945 σ. 15, στο λεύκωμα *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Χρονικό Μνήμης, Δήμος Νίκαιας, 2004.

από τη γερμανική αστυνομία στο ψυχιατρείο της Αγίας Ελεούσας, στο οποίο είχαν καταλύσει, προφανώς μετά από προδοσία. Μαζί τους εκτελέστηκαν και 5 γυναίκες ως «ένοπλες συνωμότριες». Η Αθήνα ζούσε τις τελευταίες στιγμές του εφιάλτη με πρωταγωνιστές τις αντιστασιακές δυνάμεις και τους κατακτητές με τους δωσίλογους συνεργάτες τους.

Όμως, οι εξελίξεις θα είναι ραγδαίες όσον αφορά την διαμόρφωση του μεταπολεμικού πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα. Από τον Σεπτέμβριο του 1944 οι γερμανικές δυνάμεις μετρούν αντίστροφα για την αποχώρησή τους και δίνουν τις τελευταίες μάχες οπισθοφυλακής με τμήματα του Ε.Λ.Α.Σ. Σε μία τέτοια μάχη στον Υμηττό, στην εκκένωση του εργοστάσιου Μαλτσινιώτη⁴⁵² από τη γερμανική φρουρά, ακολούθησαν συμπλοκές στις οποίες συμμετέχει και ο Λόχος Δουργουντίου.⁴⁵³

Πρωταγωνιστές των επερχόμενων εξελίξεων οι Άγγλοι⁴⁵⁴, παρακολουθούν με ανησυχία την ραγδαία πολιτική και κοινωνική άνοδο του Ε.Α.Μ.,⁴⁵⁵ που έχει πολιτικό στόχο τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης μετά την Απελευθέρωση και την «προκήρυξη εκλογών για συντακτική εθνοσυνέλευση με βάση την αναλογική, για να αποφανθεί ο λαός κυριαρχικώς επί του τρόπου της διακυβερνήσεώς του». Αυτή η πολιτική πλατφόρμα δεν έχει θέση στις επιδιώξεις της Αγγλίας η οποία ενεργεί ως Μεγάλη Δύναμη και καταστρώνει σχέδια για τη μεταπολεμική Ευρώπη και τη θέση της Ελλάδας μέσα σε αυτή.⁴⁵⁶ «Για τους Άγγλους είναι σαφές ότι με την επικράτηση του Ε.Α.Μ. διακυβεύεται η συνέχεια του αστικού καθεστώτος, ιδανικού θερμοκηπίου για την ανάπτυξη των συμφερόντων τους στη χώρα».⁴⁵⁷ Από αυτή την άποψη «ο αφοπλισμός και η διάλυση των ενόπλων δυνάμεων του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. μετά την

⁴⁵² Παράρτημα Ι, χάρτης 6.

⁴⁵³ Ιάσωνας Χανδρινός, ό.π., σ. 255.

⁴⁵⁴ Το υποκεφάλαιο αυτό χωρίς να παραγνωρίζει τη βαρύτητα των πολιτικών και άλλων πτυχών του συγκρουσιακού κλίματος που είχε διαμορφωθεί στην προκατοχική εποχή και κληροδοτήθηκε στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, επικεντρώνεται κυρίως στον ρόλο των Άγγλων που οδήγησαν στις ένοπλες συγκρούσεις των Δεκεμβριανών. Το θέμα βεβαίως είναι πολύπτυχο και «κατέχει κομβική θέση στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», Γιάννης Σακκάς, «Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις» από <https://www.academia.edu>, ανακτήθηκε στις 4/5/2021, σ. 291.

⁴⁵⁵ Για τη λαϊκή απήχηση του εθνικοαπελευθερωτικού και κοινωνικού μηνύματος του Ε.Α.Μ. βλ. σ. 84.

⁴⁵⁶ Προκόπης Παπαστράτης, «Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη», από <https://www.greekhistoryrepository.gr>, ανακτήθηκε στις 3/5/2021, σ. 191.

⁴⁵⁷ Προκόπης Παπαστράτης, «Η διαδικασία της απελευθέρωσης, το πολιτικό προοίμιο του Δεκέμβρη», στο *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Πρακτικά Συνεδρίου 19-23 Νοεμβρίου 2014, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016, σ. 551.

Απελευθέρωση είναι ένα πρόβλημα που απασχολεί τους Άγγλους και την κυβέρνηση της εξορίας ήδη από το φθινόπωρο του 1943». ⁴⁵⁸ Οι Άγγλοι όμως σε αυτή τη φάση επιδιώκουν να λύσουν το πρόβλημα πολιτικά και όχι στρατιωτικά. Έτσι προσεγγίζουν την «παλαιά συμμορία» όπως αποκαλούν τους αστούς πολιτικούς, με σκοπό να συγκροτήσουν και αντιπαραθέσουν ένα κατ' επίφαση αντιπροσωπευτικό μέτωπο στη δυναμική παρουσία του Ε.Α.Μ.

Στο Κάιρο, τον Οκτώβριο, συγκροτείται Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας με πρωθυπουργό, υπουργό Εξωτερικών και Στρατιωτικών τον Γεώργιο Παπανδρέου, οι αντικομμουνιστικές απόψεις του οποίου τυγχάνουν έγκρισης των Άγγλων, ενώ ο ίδιος εμφανίζεται ως εκφραστής του αστικού πολιτικού κόσμου. ⁴⁵⁹ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η αγγλική παρέμβαση στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας. «Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε. εφαρμόζει την πολιτική συνεργασίας των λαϊκών μετώπων και στο πλαίσιο αυτό η αντιμετώπιση του ξένου παράγοντα περιορίζεται στα όρια της πολιτικής αντιπαράθεσης. Από την άνοιξη του 1944 έχουμε μία σειρά από κρίσιμες αποφάσεις του Ε.Α.Μ. και του Κ.Κ.Ε. που υπογραμμίζουν αυτή την πολιτική συνεργασίας: τη συμμετοχή στο συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944), την αποδοχή του εθνικού συμβολαίου, την αποδοχή τελικά του Παπανδρέου ως πρωθυπουργού της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, την υπογραφή της συμφωνίας της Καζέρτας (26 Σεπτεμβρίου 1944)». ⁴⁶⁰

Αυτές τις αποφάσεις της ηγεσίας του ΕΑΜ/ΚΚΕ οι Άγγλοι τις ερμηνεύουν ως δείγματα υποχωρητικότητας και όχι ως σημεία συνεργασίας, ενώ παράλληλα με τις πολιτικές παρεμβάσεις κινούνται και σε στρατιωτικό επίπεδο. Στο εσωτερικό της χώρας, με αφορμή τις ενδοαντιστασιακές συγκρούσεις, διακόπτουν την στρατιωτική και οικονομική βοήθεια στον Ε.Λ.Α.Σ και ενώ το καζάνι του εμφύλιου σιγόβραζε, δρομολογούν την αποστολή στρατευμάτων για να συνοδεύσει την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στην Αθήνα. Στο πολιτικό τους οπλοστάσιο συμπεριλαμβάνουν και την

⁴⁵⁸ Προκόπης Παπαστράτης, «Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη», ό.π., σ. 198.

⁴⁵⁹ Προκόπης Παπαστράτης, «Η επιχείρηση 'Μάνα' και η απελευθέρωση της Ελλάδας» στο *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία 50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της Π.Ε.Ε.Α. (1944-1994)*, τομ. Α', εισηγήσεις συνεδρίου, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1995, σ. 157.

⁴⁶⁰ Προκόπης Παπαστράτης, «Η διαδικασία της απελευθέρωσης, το πολιτικό προοίμιο του Δεκέμβρη», ό.π., σ. 555.

διανομή επισιτιστικής και άλλης βοήθειας, την οποία θα υποστήριζαν στην Ελλάδα, προκειμένου να γίνουν πιο αποδεκτοί (Operation Manna).

«Η απόφαση για την αποστολή βρετανικής δύναμης εγκρίθηκε στις 9 Αυγούστου. Η Αμερικανική κυβέρνηση ενημερώθηκε στις 17 Αυγούστου και η Σοβιετική με ακόμη μεγαλύτερη καθυστέρηση στις 21 Σεπτεμβρίου 1944. Καμία δεν έφερε αντίρρηση. Η ελληνική κυβέρνηση πληροφορήθηκε ότι επιστρέφει στην Ελλάδα μία μέρα πριν επιβιβαστεί στο πλοίο που την έφερε πίσω. Στόχος ήταν αυτό που ονόμασαν απελευθέρωση της Ελλάδας να θεωρηθεί ως αγγλική υπόθεση. Ήξεραν πολύ καλά ότι ήταν υπόθεση του ελληνικού λαού κι αυτό ήταν που ήθελαν να αποτρέψουν».⁴⁶¹

Στα πλαίσια της επιχείρησης που θα επέβαλε την αγγλική παρουσία στη χώρα, τις πρώτες πρωινές ώρες της 12^{ης} Οκτωβρίου, οι πρώτοι Βρετανοί της 2^{ης} Ταξιαρχίας Αλεξιπρωτιστών προσεδαφίζονται στα Μέγαρα. Λίγες ώρες μετά, σε μια «θεατρική παράσταση», ο Γερμανός Φρούραρχος Χέλμουτ Φέλμυ κατέθεσε για τελευταία φορά στεφάνι στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη. Στη διάρκεια της νύχτας οι τελευταίες μονάδες της Βέρμαχτ αποχωρούν από την πρωτεύουσα και την επομένη ατελείωτα πλήθη ανθρώπων κατακλύζουν το κέντρο της Αθήνας για να γιορτάσουν την πρώτη μέρα ελευθερίας. Ανάμεσά τους και οι Δουργουντιώτες, που προσπαθούσαν ακόμη να συνέλθουν από τις τρομερές συνέπειες του μπλόκου.

Σε μια ασφυκτικά γεμάτη πλατεία Συντάγματος, στις 18 Οκτωβρίου, ο Γ. Παπανδρέου εκφωνεί τον ενωτικό «Λόγο της Απελευθέρωσης». Ο κόσμος παραληρεί ακούγοντας το «ασπαζόμεθα την ιεράν γην της ελευθέρης πατρίδος», υποσχόμενος την τιμωρία των προδοτών και όσων εκμεταλλεύτηκαν τη δυστυχία του λαού. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μία «θεατρική παράσταση» αγγλικής έμπνευσης. Για τους Άγγλους αυτό που έχει σημασία είναι η εδραίωση μιας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας με κύριο καθήκον την διάσπαση του Ε.Α.Μ., τον αφοπλισμό του Ε.Λ.Α.Σ. και την απομόνωση της ηγεσίας τους από τα λαϊκά της ερείσματα. Πρόκειται για μία πολιτική που αποτυπώνεται στο υπόμνημα του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Eden προς το Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο, ήδη από τις 14 Νοεμβρίου 1943: «Αν διακόψουμε τη συνεργασία με το ΕΑΜ και επιχειρήσουμε να δυσφημίσουμε τους ηγέτες του, πρέπει ταυτόχρονα να επιδιώξουμε την ενότητα και δυνάμωμα των

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 556.

μετριοπαθών στοιχείων, στα οποία μια προσωρινή κυβέρνηση θα μπορούσε να βασιστεί μόλις αποχωρήσουν οι Γερμανοί. Πρέπει επομένως να βασιστούμε σε μεγάλο βαθμό στην προπαγάνδα και στην ενότητα της μετριοπαθούς κοινής γνώμης και να πείσουμε τα μετριοπαθή στοιχεία από το ΕΑΜ τα οποία αποτελούν ένα μεγάλο τμήμα των μελών του».⁴⁶²

Ο Γ. Παπανδρέου βρίσκεται υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση του Βρετανού πρεσβευτή Reginald Leeper, για υλοποίηση των σχεδίων διάσπασης του Ε.Α.Μ.⁴⁶³ Σε ερώτηση του Leeper αν κάποιες ρωγμές ήταν ήδη εμφανείς, ο Παπανδρέου απαντά ότι η διαδικασία έχει αρχίσει και τον ενημερώνει ότι ο Ηλίας Τσιριμώκος (υπουργός Εθνικής Οικονομίας από το Ε.Α.Μ.) του εμπιστεύθηκε ότι περιμένει την κατάλληλη στιγμή να απομακρυνθεί από τον εναγκαλισμό των κομμουνιστών και να πάει ανοιχτά με αυτόν.⁴⁶⁴ Εν τω μεταξύ συνεχίζεται η προπαγάνδα με αιχμή την διανομή ανθρωπιστικής βοήθειας. Εάν η βία ήταν η μία πλευρά της κατοχικής Αθήνας (μάχες, μπλόκα, συλλήψεις, εκτελέσεις), η άλλη ήταν ο καθημερινός αγώνας για επιβίωση μέσα σε πρωτοφανείς κακουχίες. Το Νοέμβριο του 1944, ένα μήνα μετά την απελευθέρωση, το επισιτιστικό εξακολουθούσε να αποτελεί φλέγον ζήτημα, καθώς η διανομή καθυστέρουσε σοβαρά. Οι δοκιμαζόμενες φτωχογειτονίες της Αθήνας, όπως το Δουργούτι, στηριζόταν για δωρεάν παροχή βοήθειας στη Συμμαχική Υπηρεσία

⁴⁶² Eden, A., «Policy Towards Greece», War Cabinet, TNA R11828, W.P. (43) 518, 14th November, 1943.

⁴⁶³ «Σε μια αναφορά του στις 8 Σεπτεμβρίου 1944 το SOE πρότεινε να χρησιμοποιηθεί ένας συνδυασμός μυστικών και φανερών μέσων για να πειστεί η μετριοπαθής πλειοψηφία να εγκαταλείψει το ΕΑΜ - ΕΛΑΣ την πιο ενδεδειγμένη στιγμή και να ενωθεί με τους υποστηρικτές της νόμιμης κυβέρνησης. Οι λεπτομέρειες θα ποικίλλουν ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες, αλλά οι δυο βασικές αρχές είναι ότι θα πρέπει να τηρηθεί μυστικότητα και η Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητος δεν θα πρέπει να φαίνεται ότι έχει εμπλοκή σε αυτό το σχέδιο», André Gerolymatos, *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949. Ένας Διεθνής Πόλεμος*, Αθήνα, Διόπτρα, 2018, σ. 140, παραπέμπει σε Force 133, MEF Reports, Ref GSOE/94/505, «Maintenance of Law and Order in Greece. Η βρετανική ειδική μυστική παραστρατιωτική υπηρεσία (Special Operation Executive, SOE), ως υφιστάμενη υπηρεσία, δρούσε στη γραμμή που είχε ήδη αποφασισθεί από το βρετανικό Πολεμικό Συμβούλιο (War Cabinet), κατόπιν εισηγήσεως του Υπομνήματος Eden στις 14 Νοεμβρίου 1943 (βλ. παραπάνω υποσημείωση Eden, A., «Policy Towards Greece», ό. π.), όπου εισηγούνταν το πλαίσιο πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα και ειδικότερα στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Η τελική έγκρισή του από το War Cabinet (στις 22 Νοεμβρίου 1943) έδινε ευχέρεια κινήσεων σε Churchill και Eden να εφαρμόσουν, σε συνεργασία με τις στρατιωτικές αρχές της Μέσης Ανατολής, την πολιτική αυτή. Βλ. P. Papastratis, *British Policy towards Greece, 1941-1944*, Cambridge, U.P., 1984, σ. 150.

⁴⁶⁴ Προκόπης Παπαστράτης, «Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη», ό.π. σ. 198-200.

Αρωγής (Military Liaison),⁴⁶⁵ που την διένειμε επιλεκτικά. Το Ε.Α.Μ. αναγκάστηκε ν' αναλάβει ρόλο διαμεσολαβητικό απέναντι στους Συμμάχους διεκδικώντας τρόφιμα «για να πάψει ο λαός να πεινάει».

Παράλληλα δρομολογείται και το κρίσιμο σχέδιο της συγκρότησης εθνικού στρατού, που είχε ξεκινήσει μετά την προσεκτική επιλογή ανδρών των τμημάτων που πήραν μέρος στο κίνημα της Μ. Ανατολής, τον περασμένο Απρίλιο. Στη συγκρότηση του αντίπαλου δέους στον Ε.Λ.Α.Σ. η 3^η Ορεινή Ελληνική Ταξιαρχία κατέχει καίρια θέση και στις 9 Νοεμβρίου παρελαύνει στην Αθήνα, με τις δάφνες του νικητή στο μέτωπο του Ρίμινι. Την άφιξή της από την Ιταλία συνοδεύει η προτροπή του Churchill «να μη διστάσει να πυροβολήσει, εάν είναι απαραίτητο», ενώ σαφείς οδηγίες αποστέλλονται στον Leeper: «Τα βρετανικά στρατεύματα φυσικά και πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να υποστηρίξουν την τήρηση του νόμου και της τάξης, κάνοντας χρήση των όπλων τους, αν χρειασθεί». Όλα δείχνουν την ισχυρή βούληση του Άγγλου πρωθυπουργού για μια δυναμική αναμέτρηση με το Ε.Α.Μ. αν χρειαζόταν.

Η ηγεσία του Ε.Α.Μ./Κ.Κ.Ε. βρίσκεται σε κρίσιμο σταυροδρόμι, μετά την άφιξη του «επίσημου» στρατού και τον επικείμενο αφοπλισμό των «ανεπίσημων» στρατών της Αντίστασης. Είχε προηγηθεί η άρνηση του Γ. Παπανδρέου στο σχετικό αίτημα του Κ.Κ.Ε. για αφοπλισμό της Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου ως ισοδύναμα του αφοπλισμού του Ε.Λ.Α.Σ., στο πλαίσιο συγκρότησης του εθνικού στρατού. Ο Churchill θεωρούσε ότι η διάλυση της Ταξιαρχίας, της μόνης συμπαγούς μονάδας του ελληνικού στρατού που του εμπνέει εμπιστοσύνη, θα ήταν μία καταστροφή πρώτου μεγέθους στις παρούσες συνθήκες. Η πληροφορία βρετανικών μυστικών υπηρεσιών για επικείμενο πραξικόπημα του Ε.Α.Μ. στην Αθήνα, μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν

⁴⁶⁵ «Η χώρα ολόκληρη ήταν απόλυτα εξαρτημένη από την εξωτερική βοήθεια, και φυσικά η Αθήνα. Αποκλειστικός φορέας αυτής της βοήθειας έως και τα Δεκεμβριανά ήταν η Military Liaison (M.L.). Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (M.L.) αποτελούσε τον φορέα της βρετανικής στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα που θα υλοποιούσε τα βρετανικά σχέδια «Μαππα», βασικός άξονας του οποίου ήταν η παροχή και ο έλεγχος των προμηθειών που διανέμονταν στον ελληνικό πληθυσμό. Επρόκειτο για μία συνεπή πολιτική που είχε σχεδιαστεί από τον Ήντεν ήδη από το 1943, εν όψει της Απελευθέρωσης και στόχευε στη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος στην ελληνική κοινωνία για τη Μ. Βρετανία». Εμμανουήλ Μαθιουδάκης, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944 – 1946: Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία». ό.π., σ. 24.

ήταν αληθινή, όμως έδινε στους Άγγλους την ευκαιρία να κάνουν μία γενική δοκιμή των πολιτικών και στρατιωτικών ενεργειών τους.⁴⁶⁶

6.2 Ο ρόλος των Άγγλων - Δεκέμβρης του 1944

Την 1^η Δεκεμβρίου, ως προεόρτιο της σύγκρουσης, ο Ronald Scobie, διοικητής των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αθήνα, υπογράφει διαταγή διάλυσης και αφοπλισμού των ανταρτικών δυνάμεων. Εξαιρείται η, πιστή στην Κυβέρνηση και τον βασιλιά, Ταξιαρχία του Ρίμινι που ήταν στρατωνισμένη στο Γουδί. Η αιτιολογία ότι προοριζόταν να ενσωματωθεί στο νέο εθνικό στρατό δεν έπεισε τους ΕΑΜικούς υπουργούς που παραιτήθηκαν το επόμενο πρωί. Ο Scobie δηλώνει μεταξύ άλλων «αν το ελληνικό κράτος δεν αποκατασταθεί με νόμιμη ένοπλη δύναμη υπό τις διαταγές του το νόμισμα δεν θα κρατηθεί σταθερόν και ο λαός δεν θα τραφεί».⁴⁶⁷ Το Ε.Α.Μ. απαντά με συγκέντρωση διαμαρτυρίας στις 3 Δεκεμβρίου στην πλατεία Συντάγματος, όπου η απρόκλητη και πολύνεκρη επίθεση κατά των διαδηλωτών ερμηνεύτηκε από το Κ.Κ.Ε. ως απόφαση της κυβέρνησης και των Άγγλων να εξουδετερώσουν το ΕΑΜικό

⁴⁶⁶ «Στις 9 Αυγούστου 1944 ο υπουργός Εξωτερικών Ήντεν σκιαγράφησε το στρατηγικό ενδιαφέρον της Βρετανίας για την μεταπολεμική Ελλάδα στο Βρετανικό Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο και τόνισε ότι είναι ύψιστης σημασίας να αποφευχθεί κομμουνιστικό πραξικόπημα σε εκείνη τη χώρα», André Gerolymatos, *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949* ό.π., σ. 141. Στο Υπόμνημά του προς το War Cabinet (8 Αυγούστου 1944), με τίτλο «Αποστολή Βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα» (Despatch of British forces to Greece, F.O. 371/43715, W.P. (44) 433, 8th August, 1944), ο Ήντεν παραμένει στην πολιτική διάσταση του θέματος, επισημαίνοντας ότι: «Ο αντικειμενικός σκοπός (της αποστολής Βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα) είναι πρώτον να αποτρέψουν εμφύλιο πόλεμο ή αναρχία και να διασφαλίσουν την άμεση αποκατάσταση της τάξης ώστε να διανεμηθεί η αρωγή και δεύτερον να διατηρηθεί η στενή σχέση ανάμεσα στην Μ. Βρετανία και την Ελλάδα ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πολιτική μας επιρροή στη Ν.Α. Ευρώπη και τη στρατηγική μας θέση στην Α. Μεσόγειο διασφαλίζοντας εξ αρχής μια φιλική προς εμάς κυβέρνηση...Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ακραίοι ηγέτες του ΕΑΜ θα καταλάβουν την εξουσία, όταν οι Γερμανοί αποχωρήσουν και μπορεί να πετύχουν το σκοπό τους, εάν αυτοί δεν αποτραπούν από την άφιξη των Βρετανικών στρατευμάτων », βλ. P. Papastratis, *British Policy towards Greece, 1941-1944*, Cambridge, U.P., 1984, σ. 204.

⁴⁶⁷ «Στο κείμενο του διαγγέλματος Σκόμπι, ταυτιζόταν η παρουσία των αγγλικών στρατευμάτων στην Αθήνα, με την επιβίωση των κατοίκων της. Η τροφοδοσία της πόλης προτασσόταν ως κύριος στόχος της αγγλικής διοίκησης. Τα εκβιαστικά διλήμματα που έβαζε το διάγγελμα στον αθηναϊκό λαό, ίσως σηματοδοτούσαν την επίσημη δήλωση εγκατάλειψης μιας πολιτικής κατευνασμού, εν όψει νέων δυναμικών παρεμβάσεων που θα οδηγούσαν στο τελικό ξεκαθάρισμα της κατάστασης στην πρωτεύουσα». Εμμανουήλ Μαθιουδάκης, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944-1946: Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία». ό.π., σ. 33.

κίνημα, προάγγελος μιας βασιλικής δικτατορίας.⁴⁶⁸ Το πρωί της 4ης Δεκεμβρίου σημειώθηκαν οι πρώτες στρατιωτικές επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ Αθήνας, με έναν από τους στόχους: «Αποδυνάμωση των Σωμάτων Ασφαλείας μέσω της κατάληψης των αστυνομικών τμημάτων και άλλων κτιρίων στα οποία στεγάζονταν. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι επιχειρήσεις ήταν αναίμακτες και οι αστυνομικοί αφέθηκαν ελεύθεροι έπειτα από διαπραγματεύσεις και προσωπικές δεσμεύσεις για την ασφάλεια τους από τους επικεφαλής του ΕΛΑΣ»⁴⁶⁹. Σε αυτό το στόχο εντάσσεται και η κατάληψη του Γ' Αστυνομικού Τμήματος (Δουργούτιου) από τις δυνάμεις του 1/2 Τάγματος του Ε.Λ.Α.Σ. με επικεφαλής τον Γιώργη Ζαφειρόπουλο. Μετά από διαπραγματεύσεις και πολιορκία, ο διοικητής του Τμήματος Αστυνόμος Παναγιώτης Καρκανίδης, αναγκάζεται να παραδώσει τον οπλισμό και το οίκημα στον Ε.Λ.Α.Σ. στις 4 Δεκεμβρίου.⁴⁷⁰

Αν και αυτές οι χαμηλής κλίμακας ένοπλες επιθέσεις από την πλευρά του Ε.Λ.Α.Σ., τις πρώτες ημέρες των Δεκεμβριανών, στόχευαν να μην εμπλέξουν τα ξένα συμμαχικά στρατεύματα, στην ουσία ήταν θέμα χρόνου αυτό να συμβεί. Οι Βρετανοί από την πλευρά τους περίμεναν την ευκαιρία, ώστε να ξεμπερδέψουν μια για πάντα με την κομμουνιστική απειλή. Η διατήρηση ή κατάκτηση της εξουσίας θα εξαρτιόταν πλέον από τα όπλα.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ «Οι υποστηρικτές της κάθε πλευράς υποψιάζονταν την άλλη για κρυφές ατζέντες και διπλοπροσωπία. Η Δεξιά πίστευε ότι πίσω από τις υποσχέσεις μιας φιλελεύθερης, σοσιαλιστικής και δημοκρατικής Ελλάδας κρυβόταν το ΚΚΕ και η προοπτική ενός κράτους σοβιετικού τύπου, ενώ η Αριστερά ήταν πεπεισμένη ότι αναφορές στην σταθερότητα και την τάξη υπαινίσσονταν το φάσμα της μοναρχίας και της απολυταρχίας», André Gerolymatos *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949*, ό. π., σ. 145.

⁴⁶⁹ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 89-90.

⁴⁷⁰ Νικόλαος Αρχιμανδρίτης, «Ο Κόκκινος Δεκέμβρης», *Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 79, 1 Σεπτεμβρίου 1956, σ. 3823-3826.

⁴⁷¹ Πολυμέρης Βόγλης, ό.π., σ. 170.

6.3 Ο ΕΛΑΣ Δουργουτίου σε νέους αγώνες

Για τους μαχητές του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. οι ένοπλες συγκρούσεις με τους Άγγλους στις 33 μέρες των *Δεκεμβριανών*, όπως καταγράφηκαν στη συλλογική μνήμη, δεν ήταν «κάτι διαφορετικό από τους μέχρι τότε αγώνες εναντίον των Γερμανών και των συνεργατών τους και ο φανατισμός τους στη μάχη (το παρατήρησαν και οι Βρετανοί) βασιζόταν σε μια πανθομολογούμενη αίσθηση ατιμωρησίας των κατοχικών τους εχθρών».⁴⁷² Το αρχικά μεγάλο ρεύμα «αγγλοφιλίας» διαβρώνεται και περισσότερο στις Ανατολικές συνοικίες, που λίγους μήνες πριν πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος. Ειδικότερα οι Δουργουτιώτες βλέπουν την ανθρωποθυσία του «Μεγάλου Μπλόκου» να μην δικαιώνεται. Οι δωσίλογοι του 1^{ου} Συντάγματος Ευζώνων μπορεί να είναι υπό περιορισμό, αλλά παραμένουν δύναμη εφεδρείας για να αναβαπτισθούν.⁴⁷³ Η αυτοσυγκράτηση και η ελπίδα για «ομαλή δημοκρατική εξέλιξη» σύντομα θα έφτανε στη σύγκρουση και στο αίμα.

⁴⁷² Ιάσοντας Χανδρινός, ό.π., σ. 266-267. Ο Παπανδρέου είχε αποφασίσει σε συνεργασία με τους Άγγλους να επαναφέρει σιωπηρά τους αξιωματικούς που είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με τη βρετανική στρατηγική, έπρεπε να διαλυθούν το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ, ενώ θα χρησιμοποιούνταν δωσίλογοι για να υποστηριχθεί η ελληνική κυβέρνηση. Η πολιτική αυτή είχε αποφασιστεί από τους Βρετανούς ακόμη και πριν από την Απελευθέρωση, λόγω της απόλυτης βεβαιότητάς τους ότι το ΕΑΜ -ΕΛΑΣ και μέσω αυτών το ΚΚΕ ήταν αποφασισμένο να καταλάβει την εξουσία. Αυτή η επαναφορά των Ταγμάτων Ασφαλείας έγινε «σιωπηρά», διότι επισήμως ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου ακολούθησε άλλη τακτική. Βλ. Ρ. Papastratis, *British Policy towards Greece*, ό.π., σ. 213-216. Βλ. και επόμενη υποσημείωση.

⁴⁷³ «Όσο για τις συγκρούσεις μεταξύ ταγματасφαλιτών και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αυτές σχεδόν σταμάτησαν από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1944. Στο εξής οι εύζωνες παρέμεναν περιορισμένοι στους στρατώνες τους, περιμένοντας την εξιλέωση στην άφιξη της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας από το εξωτερικό», Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική 'αντίδραση' και Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 348. Στην ίδια σελίδα υπάρχει η υποσημείωση: «.. Το ΕΑΜ αποφάσισε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου (στην εξορία). Η συμμετοχή αυτή και η ορκωμοσία της κυβέρνησης την επομένη επέφεραν σύγχυση στα Τάγματα Ασφαλείας, τα οποία και καταδίκασε επισήμως ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου σε διάγγελμά του στις 4 Σεπτεμβρίου 1944 από το Κάιρο. Με άλλα λόγια η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ανακοίνωσε ουσιαστικά τον αφοπλισμό των Ταγμάτων το συντομότερο». Ο εύζωνας Β. Καραμαλής, που τότε ανήκε στη δύναμη της ΤΦΑΣ, γράφει: «Εφθασε τέλος η ημέρα που εκλήθημεν από την κυβέρνηση Παπανδρέου -Πορφυρογόνη και Σία να αφοπλισθούμε. Ο αντισυνταγματάρχης Καφετζόπουλος, διοικητής Τιμητικής Φρουράς Αγνώστου Στρατιώτου, μας μίλησε σχετικώς σε μια συγκέντρωση για το ζήτημα αυτό. Απόσπασμα του λόγου του: 'Θα υπακούσωμεν πρώτοι εις τας διαταγάς της Κυβερνήσεως του Λιβάνου, η οποία μας απεκήρυξε.... Από σήμερα παραμένομε στους στρατώνες μας για να παραδώσωμε τα όπλα. Να γνωρίζουν όμως ότι η πειθαρχία μας δεν είναι δειλία'. Η ανακοίνωση της κυβέρνησης για «αφοπλισμό των Ταγμάτων το συντομότερο» ήταν ασαφής, δεν ξεκαθάριζε σε ποιον, πότε και πού να παραδώσουν τον οπλισμό τους.

Η μπροσούρα «Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», την οποία εξέδωσε η 6^η Αχτίδα της Κ.Ο.Α. το 1945 επιβεβαιώνει την παραπάνω ψυχολογία των μαχητών του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ., αλλά και την εμπλοκή δυνάμεων του Δουργούτιου στις μάχες του Δεκέμβρη. Ο πρόλογος ξεκινάει ως εξής: «Ο Δεκέμβρης ήρθε σα συνέχεια και ολοκλήρωση του τετράχρονου εθνικοαπελευθερωτικού μας αγώνα. Θα ήταν γι' αυτό το λόγο παράξενο αν οι Ανατολικές συνοικίες δεν έπαιζαν τον ρόλο που έπαιζαν σε ολόκληρη την Κατοχή».⁴⁷⁴ Στη συνέχεια περιγράφει την κατάσταση που βρήκε τις Ανατολικές Συνοικίες ο Δεκέμβρης, ξεκινώντας από τις 15 Οκτώβρη. Τις προκλήσεις των Ταγματасφαλιτών, των Χιτών και των Άγγλων που οδήγησαν στην αναπόφευκτη σύγκρουση. Με την ψυχολογία αυτή οι δυνάμεις του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ παίρνουν μέρος στις μάχες αυτές και το 1/2 Τάγμα (Νέος Κόσμος, Κατσιπόδι, Άγιος Ιωάννης Βουλιαγμένης)·είναι ένα από τα τέσσερα Τάγματα του ΕΛΑΣ Αθήνας που ανέλαβαν την υλοποίηση της επίθεσης κατά του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη.⁴⁷⁵ Όταν «η επιχείρηση για την κατάληψη των στρατώνων ξεκίνησε στις 6 το πρωί της 6ης Δεκεμβρίου, το 1/2 Τάγμα ξεκίνησε από τις φυλακές της οδού Βουλιαγμένης (Παραπήγματα), κατέβηκε τις οδούς Βούρβαχη και Αναπαύσεως και επιτέθηκε στα προωθημένα φυλάκια των χωροφυλάκων επί της Συγγρού και στη συνέχεια στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Χατζηχρήστου».⁴⁷⁶ Και ενώ οι μάχες στου Μακρυγιάννη συνεχίζονταν στις «10 Δεκέμβρη το μέτωπο σταθεροποιείται σχεδόν παντού. Η γραμμή αρχίζει από τον Αη Σώστη- Δουργούτι- Μακρυγιάννη-Αρδηττό και από εκεί συνεχίζει Φορμίωνος-Συγγρού-Καισαριανή».⁴⁷⁷

Εν τω μεταξύ οι βρετανικές δυνάμεις αναδιοργανώνονται διοικητικά και ενισχύονται στρατιωτικά.⁴⁷⁸ Στο διάστημα από τις 12 μέχρι και τις 16 Δεκεμβρίου

⁴⁷⁴ «Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», έκδοση της 6^{ης} Αχτίδας της Κ.Ο.Α., Αθήνα 1945, επανέκδοση, «ιστορικές εκδόσεις», Αθήνα, 1976, σ. 3.

⁴⁷⁵ Τα άλλα τρία ήταν: το 1/1 Τάγμα (Νέα Σμύρνη, Φάληρο, Αγία Βαρβάρα, Γλυφάδα, Βούλα και Βουλιαγμένη), το 2/1 Τάγμα (Καλλιθέα, Αγία Ελεούσα, Τζιτζιφιές, Χαροκόπου, Παλαιά Σφαγεία, Κουκάκι και Πλάκα) και το 2/2 Τάγμα (Βύρωνος, Νέα Ελβετία, Γούβα, Παγκράτι, Υμηττός), Ορέστης Μακρής, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, ό.π. σ. 212-213.

⁴⁷⁶ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 112.

⁴⁷⁷ «Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», ό.π., σ. 22.

⁴⁷⁸ Το νέο βρετανικό επιτελείο χωρίζει τις περιοχές δράσης σε τρεις τομείς: Ο πρώτος τομέας περιλάμβανε τις δυνάμεις στην Αθήνα (Arkforce) που αποτελούνταν από την 23η Ταξιαρχία Αρμάτων Μάχης, τη 2η Ταξιαρχία Αλεξιπτωτιστών και την Ορεινή Ταξιαρχία, με διοικητή τον υποστράτηγο Αρκραϊτ, ο δεύτερος κατείχε θέσεις στο αεροδρόμιο Καλαμακίου (Χασάνι) και στο Φάληρο και περιλάμβανε την 4η Μεραρχία με διοικητή τον υποστράτηγο Ουώρντ και ο τρίτος τομέας είχε θέσεις στον Πειραιά και απαρτιζόταν από την 139η Ταξιαρχία

φτάνει στην Αθήνα το κύριο κύμα των βρετανικών ενισχύσεων.⁴⁷⁹ Μια μεγάλη δύναμη περίπου 15 Ταγμάτων (ανάμεσά τους και το Τάγμα Hampshire's της 28ης Ταξιαρχίας,⁴⁸⁰) σταθμεύει σε μία εκτεταμένη ακτογραμμή από το Ελληνικό (Χασάνι) μέχρι το Φάληρο. Αναμένουν το πράσινο φως για την εκκαθάριση της Αθήνας. Στο διάστημα αυτό ο ΕΛΑΣ Αθήνας οχυρώνει τις δικές του θέσεις σε στρατηγικά σημεία, όπως το εργοστάσιο Φιξ στη Συγγρού. Το Δελτίο Πληροφοριών από το στρατηγείο Arkforce (12/12/44) ενημερώνει για «εχθρική δράσις εις κτίριον ΖΥΘΟΠΟΙΕΙΟΥ 153 Αθηνών Μπύρα Φιξ (369430), αλλά ηκούοντο ελάχιστα πυρά από την εν λόγω περιοχή».⁴⁸¹ Την επόμενη μέρα (13/12/44) νέο Δελτίο ενημερώνει ότι: «Χθες τη νύχτα διμοιρία του 11KRRC ⁴⁸² παρά Λεωφ. Συγγρού (εργοστ. ΕΘΕΛ) εις γέφυραν (366427) διεσκόρπισεν εχθρική περιπολία. Την αυγήν επιθεώρησις της γέφυρας απέδειξεν ότι είχαν τοποθετηθεί γομώσεις δυναμίτου».⁴⁸³ Ο ΕΛΑΣ Αθήνας στην περιοχή συνεχίζει απτόητος τη δράση του μέχρι τις 16/12/44, διότι άλλα δύο έγγραφα από δύο διαφορετικές στρατιωτικές πηγές μας πληροφορούν για ελασίτικη δράση στα ίδια νευραλγικά σημεία, την ίδια ημέρα (16/12/44) με διαφορά ωρών. Το ένα από το 2^ο Γραφείο του Γενικού Επιτελείου μας πληροφορεί ότι: «Μικρά δυνάμεις ευρίσκεται εισέτι εις ΕΛΒΙΕΛΑ. Όπισθεν του εργοστασίου Φιξ εσημειώθησαν νεοστί κατασκευασθέντα χαρακώματα»⁴⁸⁴ Όμως δεν πρόκειται απλώς για «χαρακώματα», αλλά για Ελασίτες με βαρύτερο οπλισμό, διότι από το Στρατηγείο της ΑΡΚ-ΦΟΡΣ ⁴⁸⁵ εκδίδεται Δελτίο Πληροφοριών το οποίο αναφέρει ότι «2 πολυβόλα εις διασταύρωσιν οδών Συγγρού και Βουρβαχί (374435). Η 23^η Τεθωρακ. Ταξ/χία αναφέρει ότι

Πεζικού, επίσης με διοικητή τον υποστράτηγο Ουώρντ. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά. Η μάχη της Αθήνας*, ό.π. σ. 187, υπ. 337.

⁴⁷⁹ «Όλα τα τμήματα της 4ης Μεραρχίας, αποτελούμενα από το στρατηγείο της μεραρχίας, τρεις ταξιαρχίες συνολικής δύναμης 10 ταγμάτων, και τέσσερις πεζόμαχους λόχους του 30ου Συντάγματος Μεραρχικού Πυροβολικού, ενώ τις ίδιες ημέρες αφίχθησαν το 22ο Ειδικό Τάγμα από τη Μέση Ανατολή και το 40ο Βασιλικό Σύνταγμα Αρμάτων Μάχης με 16 άρματα από την Πελοπόννησο», Μενέλαος Χαραλαμπίδης, στο ίδιο.

⁴⁸⁰ Η 4η Μεραρχία περιλάμβανε τρεις ταξιαρχίες: τη 10^η, τη 12^η και την 28^η.

⁴⁸¹ Έγγραφο 77, Απόρρητον Δελτίον Πληροφοριών 12/12/44 ώρα 19.00, Από Στρατηγείο ΑΡΚ-ΦΟΡΣ προς διάφορους παραλήπτες ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, 1^{ος} τόμος, Αθήνα, ΔΙΣ, 1998, σ. 221.

⁴⁸² Από το 11ο Μηχανοκίνητο Τάγμα Βρετανών της Arkforce.

⁴⁸³ Έγγραφο 78, Απόρρητον Δελτίον Πληροφοριών 13/12/44 ώρα 19.00, Από Στρατηγείο ΑΡΚ-ΦΟΡΣ προς διάφορους παραλήπτες, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, ό.π., σ. 224.

⁴⁸⁴ Έγγραφο 83, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείον ΙΙ, Πληροφορία 16/12/44, 18.30, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, ό.π., σ. 236.

⁴⁸⁵ Arkforce, στο πρωτότυπο αναγράφεται ελληνιστί.

διμοιρία 11KRRC εβλήθη υπό πυροβόλων των 75 χλστ. εις γέφυραν FIX (Νοτίως)».⁴⁸⁶

Οι παραπάνω εχθροπραξίες του Ε.Λ.Α.Σ. με τους Άγγλους στην Αθήνα ήταν προεόρτιο μεγάλης κλίμακας επιχείρησης των βρετανικών δυνάμεων που ήδη είχαν μεταφερθεί και στάθμευαν στο Φάληρο και επιδίωκαν την ενοποίηση με αυτές που κρατούσαν το κέντρο. «Η επιχείρηση για την εκκαθάριση της Αθήνας ξεκίνησε αργά το βράδυ της 17ης Δεκεμβρίου και μέχρι το απόγευμα της επόμενης ημέρας όλα τα βρετανικά τμήματα είχαν επιτύχει τους αντικειμενικούς στόχους τους. Πιο συγκεκριμένα το Τάγμα Somerset's με το Τάγμα Hampshire's (αμφότερα της 28ης Ταξιαρχίας Πεζικού), ξεκίνησε το βράδυ της 17ης Δεκεμβρίου από το Δέλτα Φαλήρου και εκμεταλλευόμενα το σκοτάδι ανήλθε τη λεωφόρο Συγγρού μέχρι το ύψος του Αγίου Σώστη χωρίς να συναντήσει καμία αντίσταση. Η δύναμη αυτή είχε ως αντικειμενικό στόχο να εξασφαλίσει τη λεωφόρο Συγγρού, τον μοναδικό οδικό κόμβο που συνέδεε τις βρετανικές βάσεις της ακτογραμμής με το κέντρο της Αθήνας. Τα ξημερώματα της 18ης Δεκεμβρίου το Τάγμα Somerset's με αιφνιδιαστική επίθεση κατάφερε να υλοποιήσει τον πρώτο στόχο της επιχείρησης καταλαμβάνοντας το λόφο Σικελίας στην Καλλιθέα. Λίγο μετά τις 8 το πρωί το Τάγμα Hampshire's, με την κάλυψη που του πρόσφεραν τα βρετανικά τμήματα από το λόφο Σικελίας, προωθήθηκε μέχρι το κτίριο του ζυθοποιείου Φιξ στο Κουκάκι, όπου, έπειτα από μια σύντομη αλλά σφοδρή σύγκρουση με τις εκεί εγκαταστημένες δυνάμεις του 1/2 Τάγματος (Νέου Κόσμου-Κατσιποδίου) της 1ης Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ., κατάφερε να υλοποιήσει και το δεύτερο σκέλος της αποστολής της ταξιαρχίας, έχοντας μάλιστα ελάχιστες απώλειες. Η απόθεση των Ελασιτών και η απομάκρυνση του πολυβολείου που βρισκόταν στην οροφή του κτιρίου στέρησε από τον Ε.Λ.Α.Σ. μία ακόμη σημαντική εστία αντίστασης και έδωσε στους Βρετανούς την ευκαιρία να περάσουν στο επόμενο βήμα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων προς Δουργούτι και Κατσιπόδι».⁴⁸⁷

Ο Ορέστης Μακρής γράφει σχετικά: «Στη συνέχεια οι άγγλοι στρέφουν την επίθεση ενάντια στο συννοικισμό του Δουργούτιου, που τον υπερασπίζεται ένας λόχος

⁴⁸⁶ Έγγραφο 84, Απόρρητον Δελτίον Πληροφοριών 16/12/44 ώρα 20.00, Από Στρατηγείο ΑΡΚ-ΦΟΡΣ προς διάφορους παραλήπτες, στο ίδιο, σ. 237.

⁴⁸⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά. Η μάχη της Αθήνας*, ό.π., σ. 190-191.

του 1ου Τάγματος, 2^{ου} Συντάγματος. Και εκεί χτυπούν αλύπητα με τα κανόνια και τα πολυβόλα των τανκς. Το Δουργούτι καίγεται για δεύτερη φορά μέσα σε έξι μήνες. Τώρα αποτελειώνουν οι άγγλοι «ελευθερωτές», ό,τι απόμεινε από τους γερμανούς στον μαρτυρικό συνοικισμό».⁴⁸⁸

Η μπροσούρα έκδοσης της 6^{ης} αχτίδας της Κ.Ο.Α. περιγράφει πως δόθηκε η μάχη του Δουργούτιου: *Στις 16-12-1944⁴⁸⁹ οι σκόμπηδες κάνουν επίθεση στο Δουργούτι με όλα τα μέσα. Ο Ε.Λ.Α.Σ. δε διέθετε παρά λιγοστές αραβίδες⁴⁹⁰ και χειροβομβίδες. Παρ' όλα αυτά κρατάει με ηρωισμό τους εγγλέζους προξενώντας μεγάλες απώλειες. Σε ένα οδόφραγμα μπροστά στις πολυκατοικίες οι ελασίτες Γ.Τ., Κ.Τ., Σ.Μ. και ένας επονίτης, διαθέτοντας τρεις αραβίδες και ένα αυτόματο πολέμησαν μόνοι τους 3 ολόκληρες ώρες. Οι γυναίκες και τα παιδιά προχωρούσαν μέσα από τη βροχή απ' τις σφαίρες και τους πήγαιναν νερό και τσιγάρα. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις τους τάζαν, όπως ταΐζουν τα μωρά, γιατί τα χέρια των παληκαριών ήταν απασχολημένα με τις αραβίδες. Το εργοστάσιο της ΕΘΕΛ το υπεράσπιζαν 4 ελασίτες και το κράτησαν ώρες ολόκληρες ενάντια σε εκατονταπλάσιες δυνάμεις. Μισή μέρα χρειάστηκαν οι σκόμπηδες για να λυγίσουν την αντίσταση αυτής της χούφτας των ηρώων και να καταλάβουν τις πολυκατοικίες και την ΕΘΕΛ. Προσπάθειες όμως να εισδύσουν μέσα στη συνοικία ναυάγησαν οικτρά. Οι ντενεκεδένιες καλύβες του Δουργούτιού γίνηκαν φρούρια απόρθητα και κάθε απόπειρα των σκόμπηδων πληρωνότανε ακριβά. Σε μια από τις μάχες αυτές σκοτώθηκε και ο Β' καπετάνιος του 1^{ου} τάγματος Μήτσος Στριλάκος από το Κατσιπόδι. Την ίδια μέρα έμεινε στα χέρια του ΕΛΑΣ το πτώμα ενός άγγλου στρατιώτη, που θάφτηκε με όλες τις τιμές.⁴⁹¹*

Η στρατηγική θέση στο εργοστάσιο Φιξ κατελήφθη με τη βοήθεια αρμάτων μάχης, αφού οι ΕΛΑΣίτες που το υπερασπιζόνταν έπεσαν μέχρι ενός. Οι καλύτερα

⁴⁸⁸ Ορέστης Μακρής, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, ό.π., σ. 253.

⁴⁸⁹ Υπάρχει διαφορά ημερομηνίας. Η μπροσούρα γράφει για την επίθεση στο Δουργούτι στις 16-12-1944, ενώ ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης που στηρίζεται σε αγγλικά αρχεία γράφει για 18 Δεκεμβρίου. Επιβεβαιώνει τον δεύτερο ο Γ. Μαργαρίτης που γράφει: «Στις 18 Δεκεμβρίου η βρετανική επίθεση αναπτύχθηκε κατά μήκος της λεωφ. Συγγρού. Υστερα από πολύωρη μάχη οι Βρετανοί κατέλαβαν δύο στρατηγικά σημεία, τον λόφο Σικελίας και το εργοστάσιο του Φιξ. Παράλληλες επιθέσεις προς του Φιλοπάππου και τον Αρδηττό απέτυχαν», Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Λίβανο έως τη Βάρκιζα», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, 17ος τόμος, β' έκδοση, εκδ. Δομή, σ. 60-61.

⁴⁹⁰ Ελαφρύ, βραχύκαννο αυτόματο όπλο, Γεώργ. Μπαμπινιώτη *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.

⁴⁹¹ «οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», ό.π. σ. 23.

εξοπλισμένοι Βρετανοί δημιουργούν έναν οδικό άξονα που συνδέει απρόσκοπτα την ακτογραμμή Φαλήρου-Γλυφάδας με το κέντρο για τη μεταφορά των ενισχύσεων και πολεμοφοδίων, ενώ ταυτόχρονα διασπούν τις ελαστικές δυνάμεις Ανατολικά από τις Δυτικές συνοικίες, αποκόπτοντας τη γραμμή εφοδιασμού από τις κεντρικές αποθήκες τους στο Περιστέρι. Στο διάστημα αυτό οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. υφίστανται μεγάλες απώλειες και ζητούν αγωνιωδώς ενισχύσεις σε όπλα, πυρομαχικά και καύσιμα. Στις 20 Δεκεμβρίου οι υπέρτερες αριθμητικά Βρετανικές δυνάμεις σπάνε το μέτωπο των Ανατολικών συνοικιών στη Ν. Σμύρνη και λίγο μετά επιχειρούν να διασπάσουν την γραμμή άμυνας του Ε.Λ.Α.Σ. στο Φάρο. Ο Ορ. Μακρής περιγράφει την αμυντική διάταξη του ΕΛΑΣ: «Μετά από σχετική διαταγή της Ι ταξιαρχίας οργανώνουμε την τελευταία γραμμή άμυνας του συγκροτήματός μας. Στα δεξιά το Ιο τάγμα 2ου συντάγματος (Γιώργης Ζαφειρόπουλος), θα κρατήσει το τόξο απ' το Α' νεκροταφείο-λόφο Φυλακών Βουλιαγμένης-λόφο του Αη Γιάννη στο Κατσιπόδι και ανατολικό Δουργούτι. Στο κέντρο το Ιο τάγμα του Ιου συντάγματος (Γιάννης Κυριακίδης) θα κρατήσει το τόξο απ' τα Σουλιώτικα Ταμπούρια (πίσω απ' τον Άγιο Σώστη) στην οδό Τραπεζούντας στη Βόρεια Νέα Σμύρνη ως τη ρεματιά. Στα αριστερά ο ενισχυμένος λόχος (του Κρόνου) θα κρατήσει τις οχυρές θέσεις του στον Άγιο Δημήτρη και την Ηλιούπολη ως τις υπώρειες του Υμηττού. Η διαταγή είναι κοφτή. Απαγορεύεται κάθε υποχώρηση από τα οχυρά μας. Θα μείνουμε εκεί και θα πέσουμε ως τον τελευταίο».⁴⁹² Πράγματι, οι μάχες είναι σφοδρές και η εφημερίδα *Ελευθερία* γράφει «Χθες το βράδυ (21/12/1944) εκατοντοβλήθησαν σφοδρώς αι ανατολικά παρυφαί της συνοικίας Δουργουτίου, όπου ήσαν τοποθετημένα ολμοβόλα του ΕΛΑΣ».⁴⁹³ Σε στρατηγικά σημεία του Νέου Κόσμου έχουν στηθεί οδοφράγματα. Στις 25/12/44 Παράρτημα δελτίου του 2^{ου} Γραφείου του Επιτελείου της Στρατιωτικής Διοίκησης Αττικής αναφέρει για την περιοχή:

- «Οδόφραγμα τέμνει την οδό Ηρακλέους εις σημείον (372,1-429,6) παρά την διασταύρωσή της με την Βρυσηνούς»⁴⁹⁴.
- Οδόφραγμα τέμνει την Πίσσα εις σημείο (368,5-426,5) μεταξύ των οδών Βρυσηνούς και Φωτομάρα.

⁴⁹² Ορέστης Μακρής, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, ό.π., σ. 129-130.

⁴⁹³ *Ελευθερία*, 22/12/1944, «Αι τελευταίαι ειδήσεις επί των στρατιωτικών επιχειρήσεων».

⁴⁹⁴ Διατηρήσαμε την ορθογραφία του πρωτοτύπου. Το ορθό είναι: οδός Βρεσθένους και οδός Αμεινοκλέους (και όχι Μενοκλέους) που αναφέρεται πιο κάτω. Επίσης οδός Βούρβαχη (και όχι Βουρβαχί) που αναφέρεται πιο πάνω.

- Οδόφραγμα τέμνει την οδό Πίσσα εις σημείον (369,5-425,5) μεταξύ των οδών Μενοκλέους και Μανδροκλέους.
- Οδόφραγμα τέμνει την οδόν Αγλαονίκης μεταξύ των οδών Πυθέους και Δεινοστράτους εις σημείον (374,5-430,8).

Άπαντα τα ανωτέρω οδοφράγματα δεν είναι σοβαρά. Η γέφυρα του Ιλυσσού της Λεωφ. Φραντζή (368-429) είναι υπονομευμένη. Κατά μήκος της οδού Βρυσθένους και εις τας γωνίας φυλάσσουν επαναστάται περίπου 50 διαθέτοντες ατομικόν οπλισμόν και 5 αυτόματα». ⁴⁹⁵

Στις 27 Δεκεμβρίου, στις 10 π.μ. χάνεται για λίγο ο λόφος του Αη Γιάννη, όμως ο Λόχος του Ν. Κόσμου τον ανακαταλαμβάνει παρά την ισχυρή του οχύρωση από τους Άγγλους.⁴⁹⁶ Την επομένη τα ξημερώματα, οι Άγγλοι εξαπολύουν γενική επίθεση σε Αη Γιάννη-Κατσιπόδι-Δουργούτη-Γούβα. Οι συνοικίες φλέγονται και το μεσημέρι οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ αναγκάζονται, εξαιτίας των τανκς που απειλούν να κυκλώσουν ολόκληρο το Τάγμα, να αφήσουν την γραμμή Ηλιουπόλεως. Στη φάση αυτή ο 5^{ος} και 6^{ος} Λόχος του 2^{ου} Τάγματος εγκλωβίζονται στο Δουργούτη-Ν. Κόσμο, αλλά κατορθώνουν με ηρωική προσπάθεια να σπάσουν τον κλοιό και να ενωθούν με τον κύριο κορμό του Τάγματος στο συνοικισμό του Υμηττού. Αεροπλάνα, τανκς και πυροβολικό υποστηρίζουν τις επιθέσεις των Άγγλων στις γειτονιές ανατολικά του Ιλυσσού, υποχρεώνοντας τον Ε.Λ.Α.Σ. σε υποχώρηση.⁴⁹⁷ Στις 9.30 το βράδυ, στις 28 Δεκεμβρίου 1944, δίνεται σύνθημα υποχώρησης από τον Υμηττό στο Κορωπί-Λιόπεσι. Οι ΕΛΑΣίτες αφήνουν τις Ανατολικές Συνοικίες στα χέρια του εχθρού με δάκρυα στα μάτια.⁴⁹⁸

Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι η στρατηγική θέση του Δουργούτιου έπαιξε σημαντικό ρόλο στις μάχες του Δεκέμβρη. Οι εμπειροπόλεμοι Άγγλοι επικέντρωσαν

⁴⁹⁵ Έγγραφο, 107, Στρατιωτική Διοίκησης Αττικής, Επιτελείον, Γραφείον 2^{ον} Δελτίον Πληροφοριών, Παράρτημα Δελτίου, 25/12/44, Ιδιωτική θετική, Περιοχή Νέου Κόσμου, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, ό.π., σ. 292.

⁴⁹⁶ «Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», ό.π., σ. 25.

⁴⁹⁷ Στις 27 Δεκεμβρίου (λίγο πριν αναχωρήσει ο Τσώρτσιλ από την Αθήνα) δήλωσε: «Είμεθα απολύτως αποφασισμένοι, όπως ολόκληρος η περιοχή αυτή εκκαθαριστεί από ενόπλους, οι οποίοι δεν ευρίσκονται υπό τον έλεγχο οιασδήποτε αναγνωρισμένης κυβερνήσεως...θα χρησιμοποιήσωμεν οιασδήποτε δυνάμεις χρειασθώσι προς τούτο, δια να επιτύχωμεν τον αντικειμενικόν μας αυτόν σκοπόν» [Στρατάρχης Αλεξάντερ, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, εφ. *Καθημερινή*, 12.3.1961] από <https://ethniki-antistasi-dse.gr/>, ανακτήθηκε στις 9/10/2021.

⁴⁹⁸ «Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», ό.π., σ. 27.

την επίθεσή τους (18 Δεκεμβρίου) στο συνοικισμό για την εκκαθάριση της κομβικής σημασίας Συγγρού και καίριων σημείων εκατέρωθεν, για την γρήγορη ενίσχυση των δυνάμεών τους στο κέντρο της πόλης, όπου θα κρίνονταν όλα. Η μπροσούρα εξαίρει τον ηρωισμό των λιγοστών μαχητών του Δουργουτίου (στην ΕΘΕΛ), αλλά και τη συμμετοχή των κατοίκων στη μάχη. Η φράση «οι ντενεκεδένιες καλύβες του Δουργουτίου γίνηκαν φρούρια» είναι χαρακτηριστική του γενικού ξεσηκωμού της συνοικίας ενάντια στους Άγγλους, που στα μάτια των Δουργουτιωτών είχαν «κάτι το γερμανικό». Όχι τυχαία η Ελλάδα είναι ίσως η μόνη χώρα στην Ευρώπη η οποία γιορτάζει την αρχή του πολέμου και όχι το τέλος του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στα πλαίσια μιας νέας ιστοριογραφίας που εστιάζει στο τοπικό και χρησιμοποιεί ως εργαλεία την επιτόπια έρευνα και την προφορική μαρτυρία επιχειρήσαμε να διευρύνουμε τη θεματολογία και να επικεντρωθούμε σε μία μειονότητα της κατοχικής Αθήνας, εν προκειμένω την αρμενική προσφυγική μειονότητα του Δουργούτιου. Η βιβλιογραφική έρευνα και οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν ένα προσφυγικό συννοικισμό που συγκεντρώνει τα γενικά χαρακτηριστικά των άλλων προσφυγικών συννοικισμών της Αθήνας, αλλά και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προκαλούν το ενδιαφέρον για έρευνα. Πρόκειται για έναν κυρίως αρμένικο συννοικισμό που διατήρησε αναλλοίωτη την ταυτότητά του στον χρόνο. Οι Αρμένιοι πρόσφυγες, φτωχοί από τα βάθη της Μ. Ασίας, αυτοστεγάστηκαν στο μεσοπόλεμο, στις παρυφές του κέντρου της πόλης ερήμην ενός κράτους που αδυνατεί (ή αδιαφορεί) για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους να τους φροντίσει. Αυτή η ιστορική «μοίρα» δεν καταβάλλει τους Αρμένιους και Έλληνες του συννοικισμού οι οποίοι ενώνονται και χτίζουν μια παραγκούπολη που συν τω χρόνω γίνεται χαώδης, αλλά είναι δική τους. Πρόκειται για την πιο πυκνοδομημένη παραγκούπολη Αρμενίων προσφύγων όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά σε ολόκληρη την Ελλάδα. Ζούσαν εκεί, μέσα στην απόλυτη φτώχεια, την ανεργία και την εξαθλίωση, ελπίζοντας σε ένα καλύτερο αύριο. Εντός των ορίων της παραγκούπολης αναπτύσσουν την δική τους εναλλακτική κουλτούρα, στο περιθώριο μιας κοινωνίας που δε νοιάζεται γι' αυτούς. Μιας κουλτούρας διαπνεόμενης από τα αρώματα της Ανατολής και φορτισμένης από την ιστορική μνήμη των αγώνων μιας πατρίδας που χάθηκε, αλλά όχι για πάντα.

Ο πόλεμος και η κατοχική εμπειρία τους ενώνουν ακόμη περισσότερο. Βλέποντας την κατοχική πείνα ως μία συνέχεια της προσφυγικής συμφοράς σε οξύτερη μορφή, αναπτύσσουν αυτό το όπλο που γνώριζαν καλά από τον μεσοπόλεμο, την αλληλοβοήθεια. Αξιοποιούν συστηματικά εκείνα τα δίκτυα της αλληλοβοήθειας (διεθνείς οργανώσεις, εκκλησίες, σύλλογοι), προκειμένου να επιβιώσουν συνειδητοποιώντας ότι η πείνα και η καταπίεση έχουν έναν και μόνον γεννήτορα, τον κατακτητή και τους Έλληνες συνεργάτες του.

Το εθνικοαπελευθερωτικό-κοινωνικό μήνυμα του Ε.Α.Μ. βρίσκει απήχηση στον συννοικισμό του Δουργούτιου που βλέπει επιτέλους, τώρα που η Κατοχή διέλυσε προϋπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχήσεις, να γεννιέται η ελπίδα για ένα καλύτερο

αύριο, που προσδοκούσαν χρόνια ολόκληρα μέσα στις παράγκες. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι Αρμένιοι προσχωρούν στις γραμμές του Ε.Α.Μ. και πολλοί στις γραμμές του Ε.Λ.Α.Σ. (Λόχος Δουργούτιου), ταυτίζοντας το όραμά τους για την αναβίωση της πατρίδας με την δημιουργία μιας άλλης Ελλάδας, της δεύτερης πατρίδας τους. Όμως τη συμμετοχή τους στην Εθνική Αντίσταση και τα όνειρά τους θα τα πληρώσουν μια τραγική μέρα. Στις 9 Αυγούστου 1944 οι κατακτητές θα πραγματοποιήσουν στη συνοικία τους το μεγαλύτερο και πιο θανατηφόρο μπλόκο της Αθήνας, πληρώνοντας βαρύ φόρο αίματος. Ακόμη κανείς δε γνωρίζει τον ακριβή αριθμό και την ταυτότητα όσων χάθηκαν εκείνη τη μέρα.

Όμως και μετά την Απελευθέρωση το μαρτυρικό Δουργούτι γίνεται πεδίο πολεμικών αναμετρήσεων, στα «Δεκεμβριανά», γνωρίζοντας νέες καταστροφές και θρηνώντας νέες απώλειες. Το Δουργούτι θα πλήρωνε, όπως και στην Κατοχή, την στρατηγική γεωγραφική του θέση πλησίον του κέντρου και την πολιτική του επιλογή να πολεμήσει, μέσα από τις γραμμές του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ., για την ελευθερία και τη δικαιοσύνη που ονειρεύτηκε, αγωνίστηκε και δεν έζησε. Μετά την μεταβαρκιζιανή «λευκή τρομοκρατία», πολλοί Αρμένιοι Δουργουτιώτες τσακισμένοι ψυχολογικά, εξασθενημένοι οικονομικά και διωκόμενοι για τις ιδέες τους, εγκαταλείπουν για την Σοβιετική Αρμενία με δάκρυα στα μάτια το Δουργούτι που υπερασπίστηκαν (πολλοί με το αίμα τους) από κάθε είδους εισβολέα: τον αστυφύλακα του μεσοπολέμου, τον ταγματσαφλίτη της Κατοχής, τον “σύμμαχο” Άγγλο στρατιώτη. Ο αγώνας αυτός πληρώθηκε από την εξουσία με μια πολιτική διώξεων, αλλοίωσης της φυσιογνωμίας του και πολιτικής λήθης. Το «άγνωστο» Δουργούτι της Κατοχής και της Αντίστασης μπορεί να μην υπάρχει πια και τείνει να ξεχαστεί, όμως έγραψε την δική του σελίδα στο έπος της Εθνικής Αντίστασης και στέλνει στο μέλλον ένα μήνυμα συναδέλφωσης των λαών, πολιτικού-κοινωνικού αγώνα και ανθρωπιάς.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Βιβλία

Αγαπατιάν Οχανές-Σαρκίς, *Ο Αρμενικός τύπος στην Ελλάδα*, επιμ. Μάικ Τσιλινγκιριάν, έκδοση του περιοδικού *Αρμενικά*.

[Ανυπόγραφο] Αρχιεπισκοπή Αρμενικής Καθολικής Εκκλησίας, *Η κατάσταση της αρμενικής εκκλησίας στην Ελλάδα. Μια σύντομη περιγραφή της προσφοράς της αρμενικής αρχιεπισκοπής στην Ελλάδα 1925-1950*, Αθήνα- Δουργούτι, 1951.

Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος — Ελλάδα 1943-1949. Ένας Διεθνής Πόλεμος*, Αθήνα, Διόπτρα, 2018.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, 1^{ος} τόμος, Αθήνα, ΔΙΣ, 1998.

Γκούτας Γιάννης, *Υπό συνθήκες σκλαβιάς, (το χρονικό μιας ομηρείας)*, Αθήνα, Ωμέγα, 2005.

Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η Ενηλικίωση μιας Γενιάς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Βενετσανόπουλος Βασίλης, «*Παρών*»: *Μία ζωή στη πρώτη γραμμή Συμβολή στην καταγραφή της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2004.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε., 1939-1940, (συλλογικό έργο), τ. Β1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018.

Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Ελύτης Οδυσσέας, *Το Άξιον Εστί, Ανάγνωσμα τέταρτο. Το οικόπεδο με τις τσουκνίδες*, Αθήνα, Ίκαρος, 2002.

Έπεσαν για τη ζωή, (συλλογικό έργο), έκδοση Κεντρικής Επιτροπής Κ.Κ.Ε., τ. 4β, 1998.

Ευσταθιάδου-Τσιλιμάγκου Σούλα, *Η γιαγιά μου η Κλειώ και οι ρίζες μας, Οι τελευταίοι Έλληνες της Καπαδοκίας*, Αθήνα, Γόρδιος, 2001.

- Ζαπάντης Η. Ανδρέας, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα, Εστία, 1989.
- Ζαχαράκης,Μελέτης, *Η Γενιά της Παράγκας, Από το Δουργούτι στον Νέο Κόσμο*, Αθήνα, Κ.Μ. Ζαχαράκης, 2019.
- Κυριακίδης Γιάννης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, 1941-1945, Νέα Σμύρνη — Φάληρο*, Νέα Σμύρνη, 1983.
- Κωτσάκης Σπύρος, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα , Σύγχρονη Εποχή, 1986.
- Λαμπάτος Γαβρίλης, *ΚΚΕ και ΕΞΟΥΣΙΑ 1940-1944*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018.
- Λεοντίδου Λίλα, *Οι πόλεις της σιωπής, Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989.
- Μακρής Ορέστης, *Ο Ε.Λ.ΑΣ. της Αθήνας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985.
- Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Μπαρτζιώτας, Βασίλης. *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*, Ιστορικό Δοκίμιο, δ' έκδοση, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης, *Η Εθνική Αντίσταση στην αδούλωτη Αθήνα, Μερικοί βασικοί σταθμοί στην ιστορία της Κ.Ο.Α. του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984.
- Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα, Μέλισσα, 2005.
- Μώτος Παύλος, *Ο τελευταίος του Κάιςλιγκεν. Στα στρατόπεδα εργασίας των Ναζί*, Αθήνα, Τόπος, 2014.
- Νικολαΐδου Ελένη, *Οι συνταγές της..πείνας, η ζωή στην Αθήνα της περιόδο της Κατοχής*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2018.
- Ντακεσιάν Βαχάν, *Στα περίχωρα της Ακρόπολης*, μετάφραση Κούν Μινεσιάν, βιβλίο υπό έκδοση.
- Παναρέτου Αννίτα, *«Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου..»*, Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945, Μεταμόρφωση Αττικής, εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2020.

Πριόβολος Γιάννης, *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018.

Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα 1947, ανατύπωση, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991.

Σοϊλεντάκης Νικόλαος, *Η αφελής Ελλάς*, Αθήνα, Αρμός, 2010.

Τσιούμης Α. Κωστής, *Μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα 1919-1945*, Θεσσαλονίκη, Ζυγός, 2008.

Χανδρινός Ιάσωνας, *Το τιμωρό χέρι του λαού, η δράση του Ε.Λ.Α.Σ. και της Ο.Π.Λ.Α. στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2012.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *ΠΕΑΝ 1941-1945*, Αθήνα,. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2005.

Χιονίδου Βιολέτα, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 2011.

Μελέτες, εισηγήσεις, άρθρα

Αϊβαζιάν Ο. Ζ., Μ.Τ. Τοπαλίδη, «Αρμένιοι αγωνιστές της λευτεριάς γιορτάζουν την επέτειο της ίδρυσης του Ε.Α.Μ», περιοδικό «Εθνική Αντίσταση», επίσημα κείμενα, αναμνήσεις, χρονικά, στοιχεία, συλλογή 24^η, Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 1980.

Αϊβαζιάν Ο. Ζ., «Για τη συμμετοχή της αρμενικής μειονότητας της Κοκκινιάς στον Εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας», περιοδικό «Εθνική Αντίσταση», Επίσημα κείμενα, Αναμνήσεις, Χρονικά, τ. 12, Οκτώβριος 1974.

Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και αντιλήψεις της αρμενικότητας μέσα από την καθημερινή συμβίωση με την Ελληνική κοινωνία», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, Απρίλιος 1995.

Αρμενιάκης Αθανάσιος, «Οι αναχωρήσεις των Αρμενίων από την Ελλάδα για τη Σοβιετική Αρμενία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1924-1925)», διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Τομέας Διεθνών Σπουδών, Κομοτηνή, 2014.

Αρμανίδης Φίλιππος, «Η περίοδος της μεγάλης τρομοκρατίας στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια της κατοχής-αιματηρή καταστολή της αντίστασης και ένοπλος δωσιλογισμός (Ιούνιος 1943-Οκτώβριος 1944)», διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθηνών.

Βαρών Οντέτ, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων 1941-1944, Από το ατομικό στο συλλογικό», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr>

Βερβενιώτη Τασούλα, « Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας, Αθήνα 1941-1944» διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.academia.edu>

Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά», 2002, διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://asiaminor.ehw.gr>

Γεωργαντίδης Χ.Ν., & Νικολακόπουλος Ηλ. (1979), «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr>

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Καρίμπας Κωσταντίνος, «Το Ελληνικό Αντάρτικο Πόλεων 1941 — 1944. Οι μαχητές της ελευθερίας», Αθήνα, Περίσκοπιο, 2008.

Λαμπρινού Θεοδώρα, «Αρμενική Ταυτότητα: Παλιές και Νέες Κοινότητες Αττικής», διπλωματική εργασία, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, 2015.

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

Λυμπεράτος Μιχάλης, «Οι εργατικοί αγώνες στην Κατοχή και ο Νίκος Πλουμπίδης», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://adedy.gr>

Λυμπεράτος Μιχάλης, «Το Συνέδριο στο Πάντειο επιστημονικές αναγκαιότητες και ιστοριογραφικές αναζητήσεις» στο *Αριστερά και Αστικός πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, 17-20 Απριλίου 2013, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια: Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Βιβλιόραμα, 2014.

Μαθιουδάκης Εμμανουήλ, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944 – 1946:Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική διαμαρτυρία», διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Σύγχρονης Ιστορίας, Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών Αθήνα 2017.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Από τον Λίβανο έως τη Βάρκιζα», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 17^{ος}, Δομή, 2006.

Μπαλτσιώτης Λάμπρος, «Η ιθαγένεια ως μέσον συμπερίληψης και αποκλεισμού στα μεταοθωμανικά Βαλκάνια: Συγκρίνοντας τις περιπτώσεις της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας» στο *Ιδιότητα του πολίτη, Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, Δημήτρης Χριστόπουλος, Αθήνα, Πατάκης, 2012.

Μυωφά Νικολία-Σπυριδούλα, «Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019.

Παπαθανασίου Ιωάννα «Το Κ.Κ.Ε. στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

Παπαστράτης Προκόπης, «Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.greekhistoryrepository.gr/>

Παπαστράτης Προκόπης, «Η διαδικασία της απελευθέρωσης, το πολιτικό προοίμιο του Δεκέμβρη», στο *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Πρακτικά Συνεδρίου 19-23 Νοεμβρίου 2014, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016.

Παπαστράτης Προκόπης, «Η επιχείρηση «Μάνα» και η απελευθέρωση της Ελλάδας» στο *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία 50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της Π.Ε.Ε.Α.(1944-1994)*, τόμος Α΄, εισηγήσεις συνεδρίου, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1995.

Παπαστράτης Προκόπης, «Γερμανικός Έλεγχος της Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.alfavita.gr/>

Παπαστράτης Προκόπης, «Εισαγωγή» στο *Αριστερά και Αστικός πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, 17-20 Απριλίου 2013, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια: Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Βιβλιόραμα, 2014.

Σακκάς Γιάννης, «Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις» διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.academia.edu/>

Στεφάνου Γιάννης, «Η γειτονιά των μεταναστών του Νέου Κόσμου, Μία ανιχνευτική έρευνα», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.academia.edu/>

Τζαβάρα Γεωργία, «Κοινωνική Γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944)», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Σύγχρονης Ιστορίας, Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2017.

Τριγώνης Τάσος, «Πτυχές του Καπνικού Ζητήματος κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της Πρώτης Μεταπολεμικής Περιόδου», διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011.

Χανδρινός Ιάσωνας, «Πόλεις σε Πόλεμο. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939-1945», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2015.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.academia.edu/>

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις Ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή,

Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σόκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

Φυλλάδια

«ΕΑΜ Ανατολικές συνοικίες Αθήνας 1941-1945», Αθήνα 1945, ανατύπωση πρωτοβουλία Δήμου Καισαριανής και του παραρτήματος Εθνικής Αντίστασης Καισαριανής (ΠΕΑΕΑ), 1991.

«Οι Ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944», έκδοση της 6^{ης} Αχτίδας της Κ.Ο.Α., Αθήνα 1945, επανέκδοση, Αθήνα, «ιστορικές εκδόσεις», 1976.

Τύπος

Αθλητικά Χρονικά, (1932)

Αθλητισμός, (1940)

Ακρόπολις, (1944)

Εφ.Κυβ. (1940)

Εφ.Κυβ. (1927)

Εφ.Κυβ. (1928)

Ελευθερία, (1944)

Πρωινός τύπος, (1941)

Πρωΐα, (1944)

Ριζοσπάστης, (1936, 2009, 2012)

Σκριπτ (1908)

Τα Νέα, (1948, 2012)

ΦΕΚ ^Α 2 (1931)

ΦΕΚ 630^A (1935)

ΦΕΚ 59^A (1936)

ΦΕΚ 335 (1937)

ΦΕΚ 13^A (1941)

ΦΕΚ 162^A (1948)

ΦΕΚ 26^A (1952)

ΦΕΚ 80^A (1988)

Λευκώματα

Λεοντίδου Λίλα, «Ένας χώρος ελπίδας κι αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονιές της Νίκαιας» στο *Τα Προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας*, Δήμος Νίκαιας, Λεύκωμα μνήμης 1922-2002, Αθήνα, 2002.

Παλαιοί φωτογράφοι της Νίκαιας, Μέρος 1^{ον}, *Αρμένιοι φωτογράφοι της Νίκαιας 1922-1960*, επιμ. Πούλου Μαρία, Δήμος Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντης, 2020.

«17 Αυγούστου 1944 (Ο μπλόκος), Το ιστορικό της μέρας», έκδοση *η Κοκκινιά μας*, Αύγουστος 1945, στο λεύκωμα *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Χρονικό Μνήμης, Δήμος Νίκαιας, 2004.

Διαδίκτυο

Αγαπατιάν Γκάρο, «Ένα ποδήλατο..με ιστορία» διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Αλαμάνου Κατρίν, «Η ιταλική κατάληψη της Κέρκυρας και ο βομβαρδισμός αμάχων», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://tvxs.gr>

Αλεξάντερ Χάρολντ, *Πολεμικά Απομνημονεύματα* (απόσπασμα) διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://ethniki-antistasi-dse.gr>

Αντωνιάδου Μαρία, «Πράκτορες με την ...αγιαστούρα», *Το Βήμα*, 24/11/2008, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.tovima.gr>

[Ανυπόγραφο] Παναγιωτόπουλου Τάσου, βιογραφικό σημείωμα, διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://www.askiweb.eu>

Αργυρόπουλος Περικλής, *Απομνημονεύματα*, (απόσπασμα) διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://refugeesingreece.gr>

Αρμένικο Γυμνάσιο «Κυανούς Σταυρός», διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://gym-aks.att.sch.gr/>

Αρμενικός Κυανούς Σταυρός, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenikoskyanousstavros.gr/>

Αρχιμανδρίτης Νικόλαος, «Ο Κόκκινος Δεκέμβρης», *Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 79, 1 Σεπτεμβρίου 1956, σ. 3823-3826, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.policemagazine.gr>

Βόγλης Πολυμέρης, «Δίκτυα αλληλεγγύης στην κατοχική Αθήνα», *Τα ΝΕΑ*, 9 /11 2012, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.tanea.gr>

Γαζαριάν Χοβαννές, «Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Δουργουτίου», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Γαζαριάν Χοβαννές, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Γαζαριάν Χοβαννές, «Η Ευαγγελική Εκκλησία στην Ελλάδα» διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Γαζαριάν Χοβαννές, «Ίδρυμα Χάουαρντ Καραγκιοζιάν»: Με όνομα βαρύ σαν ιστορία», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Γαζαριάν Χοβαννές, «Από το Ντερ ζορ στην Ελλάδα», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Διατσέντος Παύλος, «Το μπλόκο του Δουργουτίου», ανέκδοτες μαρτυρίες, περιοδικό «Η Νέα Πολιτική», τεύχος 11, εκδόσεις Παπαζήση, Σεπτέμβριος Οκτώβριος, 2014, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://issuu.com/>

Ιωακειμίδου Κωνσταντίνα, «Το ημερολόγιο μιας ομηρίας στα ναζιστικά κάτεργα», διαθέσιμο στον ιστότοπο, <https://www.efsyn.gr/>

Κωνσταντίνου Ευαγόρας, «ARMENIA-Ένας άγνωστος σύμμαχος του Ελληνισμού», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://archive.azator.gr>

Μαντζικιάν Ασμπέτ, «Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως και σήμερα», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Μπάστα Έλενα, «Συννοικίες και μετονομασίες», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://6okynosarges.blogspot.com/>

«Μπλόκο στο Δουργούτι», χαρακτηριστικό του Πλακωτάρη Κώστα, διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://sibilla-gr-sibilla.blogspot.com>

Μπράτσος Νάσος, «Οι αθλητικές συγκροτήσεις Αρμενίων και Μικρασιατών προσφύγων στο Δουργούτι του Μεσοπολέμου», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://sports.ert.gr/>

Μυωφά Νικολίνα, Παπαδιάς Ευάγγελος, «Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.athenssocialatlas.gr>

Νίκου Γιάννης, Ανανιάδης Κων/νος, «Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, Σκοτεινοί αιώνες — Κλασικοί χρόνοι, Γυμνάσια», διαθέσιμο στο <http://archaeologia.eie.gr>

Ομάδα Άστυ, «Όψεις του Δουργούτι στην τέχνη και τη λογοτεχνία», διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://theartfoundation.metamatic.gr/>

Παραδείσης Κ. Νικόλαος, «Η ιστορική διαδρομή του Αρμενικού Προσκοπισμού», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Σιάκη Ε., Στούπας Θ., (1999), «Η ιστορία του σχολείου μας», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://blogs.sch.gr/96dimat/scholeio/istoriki-anadromi/>

Σκαλτσάς Νίκος, «Τι έζησα το 1944 στο κολαστήριο του Χέλφινγκεν», συνέντευξη στην Κρημνιώτη Πόλυ στις 5/8/2018, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.avgi.gr/>

Τασσιάν Άρτο Σεμμάς, «Χαμιτικές σφαγές: προοίμιο της Γενοκτονίας του 1915», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armeniangenocide100.gr/>

Τσιλινγκιριάν Μάικ, «Η συρρίκνωση του αρμενικού πληθυσμού στην Ελλάδα κατά τα έτη 1922 – 1950», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://armenika.gr/>

Συνεντεύξεις

Δεγερμιντζιάν Αλίκη, (24/4/2021)

Λεπενιώτης Χαράλαμπος, (1/3/2021)

Τζετζιζιάν Μάιντα, (30/3/2021)

Τσιλινγκιριάν Μάικ, (5/5/2021)

Οπτικοακουστικό υλικό

«Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, αυθεντικές μαρτυρίες», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.youtube.com>

«Κλεινόν άστυ — ιστορίες της πόλης», ελληνικά ντοκιμαντέρ, ομάδες προφορικής ιστορίας, σενάριο, σκηνοθεσία Δανέζη Μαρία, EPT A.E., 2021, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.ertflix.gr>

«Τ' Αρμένικα, το Δουργούτι των προσφύγων», σενάριο, editing και επιμέλεια Αραπίνης, Παντελής, τεχνική επεξεργασία Μάρκου Νίκος, 2015, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afhghseis-video>

«Το Δουργούτι, το Δίστομο της Αθήνας», σενάριο, editing και επιμέλεια Αραπίνης Παντελής, τεχνική επεξεργασία Μάρκου Νίκος, 2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afhghseis-video>

«Το Δουργούτι θυμάται το Μπλόκο», σενάριο, editing και επιμέλεια Αραπίνης Παντελής, τεχνική επεξεργασία Μάρκου Νίκος, 2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://sites.google.com/site/dourgoutihistory/afhghseis-video>

«Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», EPT A.E., (ντοκιμαντέρ), 1985, επεισόδιο 14^ο, σενάριο Ανταίος Πέτρος, Βογιάζος Αντώνης, επιμέλεια Βογιάζος Αντώνης, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://archive.ert.gr/>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία-πηγές

Eden, A., «Policy Towards Greece», War Cabinet, TNA R11828, W.P. (43) 518, 14th November, 1943.

Eden, A., «Despatch of British forces to Greece», War Cabinet, , F.O. 371/43715, W.P. (44) 433, 8th August, 1944

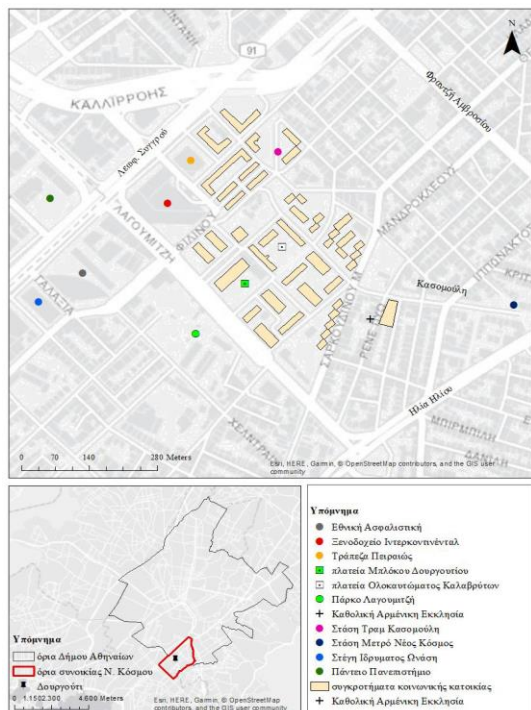
Mavrogordatos Th. George, *Stillborn Republic Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983.

Prokopis Papastratis, *British Policy towards Greece, 1941-1944*, Cambridge, U.P., 1984

Carlson Roy John, *Cairo to Damascus* (1951), διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://books.google.gr/>

Παράρτημα Ι (Χάρτες)

Χάρτης 1. Όρια Δήμου Αθηναίων, Νέου κόσμου, Δουργουτίου και κύριες χρήσεις γης εντός και πέριξ του Δουργουτίου

Πηγή: Αναδημοσίευση από Νικολία-Σπυριδούλα Μυωφά, «Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019, σ. 336.

Χάρτης 2. Τα όρια της γειτονιάς Δουργούτι Ι με βάση τη διοικητική διαίρεση του 2ου Διαμερίσματος του Δήμου Αθηναίων σε συνοικίες και γειτονιές

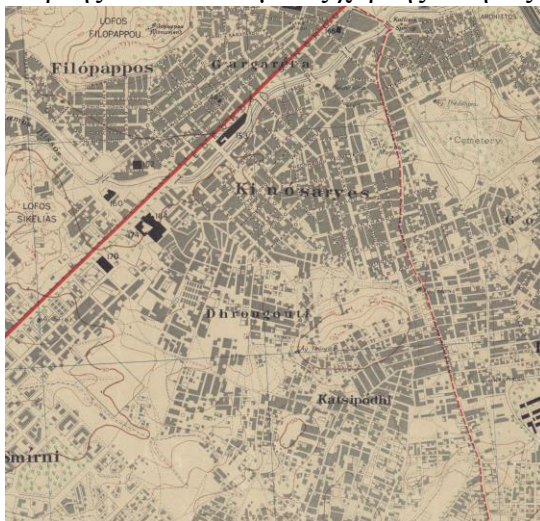
Πηγή: Αναδημοσίευση από Ν.-Σ. Μυωφά, ό.π., σ. 335.

Χάρτης 3. Πολεοδομικό Σχέδιο Αθηνών 1908 υπό Αθανασίου Ε. Γεωργιάδου

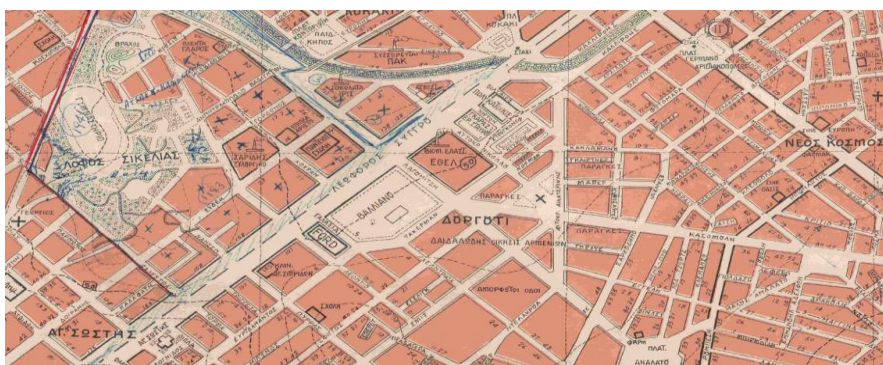
Πηγή: Συλλογή χαρτών Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.

Χάρτης 4. Πολεοδομικός χάρτης Αθήνας 1944 του War Office (Βρετανική Διοίκηση)

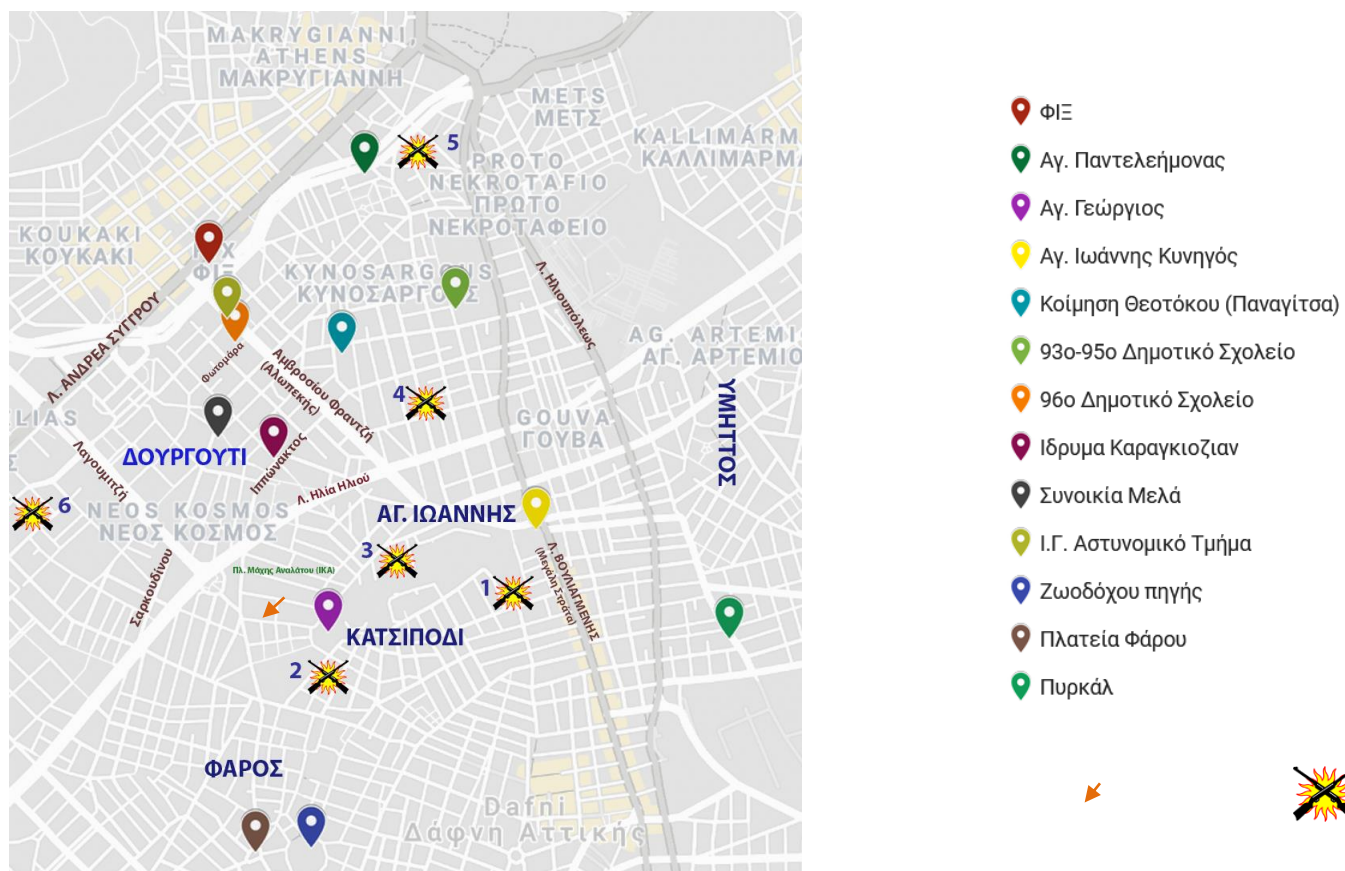
Πηγή: <https://attikipedia.sadas-pea.gr>

Χάρτης 5. Παλιός ημικτηματολογικός χάρτης του Δήμου Αθηναίων (1955)

Πηγή: <https://www.cityofathens.gr/istorikoarxeio/content/1955>

Χάρτης 6. – Τοπόσημα περιοχής Νέου Κόσμου — Τόποι που διεξήχθησαν οι μάχες στις οποίες συμμετείχε ο Λόχος Δουργουντίου (Ε.Λ.Α.Σ. Αθήνας)

Πηγή: προσωπικό αρχείο

Παράρτημα II (Εικόνες)

Εικόνα 1. Η αδόμητη έκταση του Δουργουτίου, το 1917, πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων

Πηγή: Αναδημοσίευση από Ν.-Σ. Μυωφά, ό.π., σ. 145.

Εικόνα 2. Ο Αρμένικος συνοικισμός των προσφύγων στο Δουργούτι, το 1922-1923

Πηγή: Αναδημοσίευση από Ν.-Σ. Μυωφά, ό.π., σ. 150.

Εικόνα 3. Ο Ιλισσός στο ύψος του Καλλιμάραρου περί το 1937

Πηγή: Ψηφιακό Αρχείο της ΕΡΤ

Εικόνα 4. Η Αγορά του Δουργουτίου. Στα δεξιά διακρίνεται ο μοναδικός δρόμος του συνοικισμού κατά μήκος του οποίου εκτείνονταν τα μαγαζιά

Πηγή: Φωτογραφία Hans Gerber, 1954

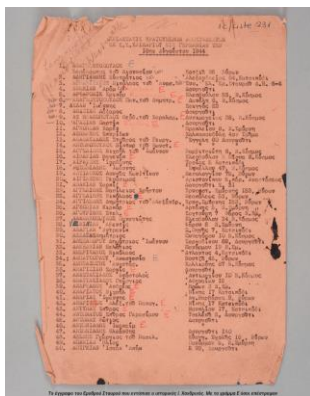
Εικόνα 5

Το σχολείο της Αρμενικής Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Δουργούτι, Σεπτέμβριος 1924.

Πηγή: <https://armenika.gr/koinotita/>

Εικόνα 6. Κατάλογος ομήρων από το Μπλόκο Δουργουτίου (1η σελίδα)

Πηγή: <https://www.efsyn.gr/nisides/>